

Personhistorisk

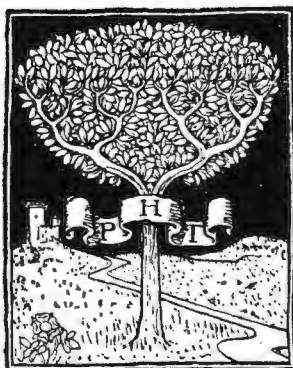
TIDSKRIFT

2007:I

Årgång 103

Personhistorisk tidskrift

Redaktör
Torbjörn Nilsson

Utgiven av Personhistoriska samfundet
2007:I

Personhistorisk tidskrift

utges av Personhistoriska samfundet genom tidskriftens redaktör,
Torbjörn Nilsson, Samtidshistoriska institutet, Södertörns högskola, 14189 Huddinge
E-post: torbjorn.nilsson@sh.se

Medlemsavgiften är 180 kr/år. Den betalas till plusgiro 2538-7.
Inbetalningskort kommer medlemmarna tillhanda i början av året.
Prenumerationsavgiften för institutioner inom och utom Sverige är:
200 kr + porto.

För medlemsfrågor, kontakta samfundets sekreterare Gunnel Furuland, Tomtebogatan 53,
113 38 Stockholm, info@personhistoriskasamfundet.se

Ansvarig för medlems- och prenumerantregister samt distribution
är samfundets kassör, Sven-Olov Larsson, Sankt Olofsgatan 4, 1 tr, 753 12 Uppsala.
pht@personhistoriskasamfundet.se

Se även <http://www.personhistoriskasamfundet.se>

Äldre nummer av Personhistorisk tidskrift kan beställas från
SVAR, bokförsäljningen, Box 160, 880 40 Ramsle.
<http://www.svar.ra.se>

Redaktionsutskott: doc. Björn Asker, fil. dr. Kristina Lundgren samt redaktören.

Referensgrupp: Prof. Tore Frängsmyr (Uppsala universitet), forhänvarende landsarkivar,
mag. art. Grethe Ilsoe (Köpenhamn), fil. dr Åsa Karlsson (Svenskt biografiskt lexikon, Stockholm),
prof. Bo Lindberg (Göteborgs universitet), förutvarande generaldirektören för Finlands riksarkiv,
fil. dr Kari Tarkiainen (Helsingfors), doc. Gunnar Åselius (Försvarshögskolan, Stockholm).

Personhistorisk tidskrift utges med stöd av
Vetenskapsrådet
Stiftelsen Konung Gustaf VI Adolfs fond för svensk kultur
Kungl. Patriotiska Sällskapet.

Tryck: Elanders Vällingby 2007 53322

Manus till PHT ska vara skrivna på dator. De sänds till redaktören via mejl eller på diskett, i båda fallen dessutom i utskrift (2 ex.) med dubbelt radavstånd och minst 2 cm marginal. Ange ordbehandlingsprogram och filnamn.

Fotnoter placeras efter den tryckta texten i tidskriften. Namn på böcker, tidningar och tidskrifter skall kursiveras i texten varje gång de förekommer. Namn på essäer, tryckta uppsatser, noveller, dikter etc. omgärdas av citattecken. Använd kursiv stil om något skall ges särskild emfas eller relief i texten.

Bifoga gärna lämpliga bilder eller förslag till illustrationer. Därutöver gärna några rader till vår spalt "Bland medarbetarna".

Honorar för medverkan i PHT utbetalas inte. Däremot erhåller författare till artiklar kostnadsfritt tio ex. av det nummer där deras bidrag publiceras. Recensenter erhåller på motsvarande sätt tre ex.

PHT publicerar i huvudsak material med historisk eller biografisk inriktning. I fråga om texter av renodlat släkthistorisk eller genealogisk karaktär hänvisas till publikationer med särskild täckning av just dessa forskningsområden.

Från redaktören

Att ställa två människors livsbanor mot varandra kan vara ett verkningsfullt grepp, inte bara i romanens, teaterpjäsens eller i filmens världar utan också i personhistoriska texter. *Personhistorisk tidskrifts* vårnummer innehåller två uppsatser där relationer mellan två samtida aktörer bildar utgångspunkten. Ekonomihistorikern Örjan Appelqvist analyserar det relativt okända förhållandet mellan Gunnar Myrdal och Dag Hammarskjöld, två av det svenska samhällets stora män kring 1900-talets mitt. Deras karriärer flätades samman på ett sätt som både skapade samarbete och motsättningar. Historikern Henrik Höjer tar sig an två konkurrenter på statistikens fält i det svenska 1800-talet, Carl Akrell och Carl af Forsell.

I numret i övrigt skriver historikern Johan Östling om en uppmärksam akademisk befodringsstrid på 1940-talet, "Fallet Wittenberg", efter den tyskfödde statsvetaren med förnamnet Erich. Fallet används av Östling för att diskutera vad han kallar "nazismen som stigma i den svenska efterkrigskulturen". 1700-talsamiralen Carl Tersmedens levnadsbana analyseras vidare av Johan Enegren utifrån modern nätverksteori. Slutligen skriver språkforskaren Roger Andersson om vad ett sönderskuret pergamentsbrev kan berätta om Bo Jonssons jordinnehav i Spånga under senare delen av 1300-talet.

Recensionsdelen har också viss anknytning till artikel-delen. Yvonne Hirdmans bok om Alva Myrdal, som till stor del rör relationen till maken Gunnar, recenseras där av historikern Jenny Björkman. Därutöver recenseras ytterligare ett drygt dussin böcker.

Innehåll

Artiklar

<i>Örjan Appelqvist</i>	Den dolda duellen. Myrdals och Hammarskjölds sammanflätade karriärer.	7
<i>Johan Östling</i>	Fallet Wittenberg. Nazismen som stigma i den svenska efterkrigskulturen.	33
<i>Henrik Höjer</i>	Kartläggare och konkurrenter. Akrell och Forsell på statistikens fält under 1800-talet.	45
<i>Johan Enegren</i>	Carl Tersmeden och hans sociala nätverk.	56
<i>Roger Andersson</i>	Sönderskuret pergamentsbrev berättar om Bo Jonssons jordinnehav i Spånga socken.	73

Recensioner

<i>Yvonne Hirdman</i>	Det tänkande hjärtat. Boken om Alva Myrdal. Av <i>Jenny Björkman</i>	79
<i>Per Wästberg</i>	De hemliga rummen. En memoar. Av <i>Olof Hägerstrand</i>	82
<i>Per Svensson</i>	Han som aldrig fick bli kung. Berättelsen om Carl XVI Gustafs pappa. Av <i>Ulf Hamilton</i>	84
<i>Jozef Lewandowski</i>	Knutpunkt Stockholm. Den polska motståndsrörelsens svenska förbindelser från september 1939 till juli 1942. Av <i>Fredrik Eriksson</i>	86
<i>Tomas Matti</i>	Professionella patriarker – Svenska storföretagsledares ideal, praktik och professionaliseringsprocess 1910–1945. Av <i>Christer Ericsson</i>	89
<i>Mats Wiklund</i>	En av oss? En bok om Fredrik Reinfeldt. Av <i>Torbjörn Nilsson</i>	91

<i>Carl Uggla</i>	Staffan Burenstam Linder – den visionära handlings- människan. Av <i>Torbjörn Nilsson</i>	93
<i>Carl Johan Åberg</i>	Berättelser från 1900-talet. Av <i>Åke Lilliestam</i>	95
<i>Rolf Haslum</i>	Idrott, borgerlig folkfostran och frihet. Torsten Tegnér som opinionsbildare 1930–1960. Av <i>Åke Lilliestam</i>	98
<i>Birger Steckzén</i>	Personliga minnen från det svenska arkivväsendet. Meddelanden från Krigsarkivet. Av <i>Lars Ericson Wolke</i>	100
<i>Johan Perwe</i>	Bombprästen. Erik Perwe på uppdrag i Berlin under andra världskriget. Av <i>Marianne Hatje</i>	102
<i>Jan Häll</i>	Vägen till landet som icke är: En essä om Edith Södergran och Rudolf Steiner. Av <i>Olof Hägerstrand</i>	104
<i>Henrik Karlsson</i>	Det fruktade märket. Wilhelm Peterson-Berger, anti- semitismen och antinazismen. Av <i>Olof Hägerstrand</i>	107
<i>Bengt Olof Engström, Orwar Eriksson, Lennart Hedwall & Henrik Karlsson</i>	Wilhelm Peterson-Berger. En vägvisare. Av <i>Olof Hägerstrand</i>	111
<i>Björn Sahlin</i>	"Det bästa fallet i min praktik". Om Poul Bjerres roll i Amelie Posses liv och författarskap. Av <i>Rune Bokholm</i>	113
<i>Berit Esbjörnsson & Annelie Johansson</i>	Från social fixare till psykosocial expert: Kuratorer berättar. Av <i>Lars-Erik Hansen</i>	114
<i>Eva Dyrssen</i>	Ett liv i facetter. Av <i>S. Gunnar Edlund</i>	117
<i>Catharina Andersson</i>	Kloster och aristokrati. Nunnor, munkar och gåvor i det svenska samhället till 1300-talets mitt. Av <i>Birgitta Fritz</i>	118
<i>Petra Pakkanen</i>	August Myhrberg and North-European Philhellenism. Building the Myth of a Hero. Av <i>Torbjörn Nilsson</i>	121
	Personhistoriska nyheter	123
	Medarbetare i detta nummer	125

Den dolda duellen

Myrdals och Hammarskjölds sammanflätade karriärer

ÖRJAN APPELQVIST

2006 var det hundra år sedan Dag Hammarskjöld föddes. Jubileumsåret gav många tillfällen till lovtal över den internationella tjänstemannen. Men ganska få problematiseringar. De flesta av dem fokuserade antingen på hans gärning som Förenta Nationernas generalsekreterare eller på de mer gåtfulla psykologisk-religiösa dragen i hans personliga livshållning. Men förvånansvärt lite har sagts om betydelsen av hans insatser i svensk statsförvaltning trots att han under nästan tjugo år befann sig i olika nyckelpositioner i denna.

Hamarskjölds dramatiska död – den ännu ouppklarade flygplansolyckan utanför Ndola 1961 – har både förstärkt minnet av hans insatser och givit det andra proportioner. En annan internationellt verksam svensk, Gunnar Myrdal, sade vid ett minnesmöte strax därefter:¹

Han kommer att leva vidare som myt och som symbol. Han kommer att fortsätta tjäna, som han alltid gjorde, men hädanefter oförmögen att påverka vilka intressen han kommer att tjäna och i vilka praktiska syften han kommer att utnyttjas.

Men hur sann är då vår bild av Dag Hamarskjöld? Hur kan man förstå den otvetydiga auktoritet Hamarskjöld gav posten som generalsekreterare utan att känna till den roll han dessförinnan spelat i Sverige, i finansdepartementet, riksbanken och utrikesdepartementet?

Vid det ovan nämnda minnesmötet uttalade Myrdal en förhoppning:

Så småningom kommer den historiska forskningen att bryta igenom mytskapandet även om det kan ta åtskillig tid innan alla fakta klargjorts i ett komplext fall som detta, där så starka intressen är inblandade. Men det kan förutses att mycket kommer att framstå i ny dager och att en hel del av det som idag sägs att då kommer att visa sig ha bestått av ytliga och intressestyrda fördomar.

Denna knappt beslöjade uppmaning till efterkommande historiker att omvärdera rådande uppfattningar om Hamarskjölds roll blir än mer uppfordrande när man vet något om den som uttalade den. Gunnar Myrdal hade arbetat tillsammans med Hamarskjöld på högsta FN-

nivå under femtiotalet: åren 1947–1957 hade han varit exekutivsekreterare för ECE, FN:s Europakommission. Under en stor del av trettio- och fyrtiotalen hade de dessutom återkommande befunnit sig i nära samarbete på olika nivåer i den svenska regeringsapparaten.

I själva verket är de bådas personliga karriärer, både nationellt och internationellt, sammanflätade i en omfattning som är föga känd.

Genom att lyfta fram ett antal tillfällen då deras vägar korsades vill jag därför belysa den ”dolda duell” som bidrog till att skapa generalsekretären Dag Hammarskjöld så väl som den desillusionerade liberalen Gunnar Myrdal. Båda deras karriärer har dessutom något allmänt att säga om svårigheterna i att fostra ett internationellt tjänstemannaetos, stående över de inskränkt nationella intressenas spel. Avslutningsvis kommer denna diskussion att antydast.²

1. Forskare, ämbetsmän eller politiker?

Inledningsvis hävdades att vår bild, främst av Hammarskjöld, i alltför hög grad präglats av dennes internationella karriär. Hur allsidig kan en levnadsteckning av dennes gärning sägas vara som sätter de första tjugo årens yrkesliv inom parentes? För både Hammarskjöld och Myrdal var de svenska trettio- och fyrtiotalen formativa för deras yrkesidentiteter – och i den formeringen kom deras skiftande möten att prägla dem djupt.

Den akademiska skärselden

Den 30 maj 1933 lade den då 28-årige licentiaten Dag Hammarskjöld fram sin avhandling för disputation.³ En ung man med reserverat sätt, väl medveten om de höga förväntningar som vilade på hans axlar. Han kom från en familj som räknade sig som en av de främsta inom statstjänstemannaeliten. Hans far hade varit såväl statsminister som ledamot av Högsta Domstolen och avslutat sin karriär som landshövding i Uppsala. Biografin över Hammarskjölds ungdom⁴ beskriver honom som en reserverad och försiktig ung man, dominerad av en kraftfull mor men där skuggan av den ofta frånvarande fadern vilade tungt.

Disputationen – detta nålsöga i en forskares karriär, särskilt vid denna tid – kunde man tänkt sig en mer fruktad opponent? Gunnar Myrdal var vid 35 års ålder en av de starkast lysande nya stjärnorna på det akademiska firmamentet. Han hade just fullbordat ett ”fadermord” på den tidigare, neo-klassiskt inriktade generationen av ekonomer (Gustaf Cassel, Eli Heckscher, Gösta Bagge) med en avhandling om prisförändring, hyllad även av vedersakarna.⁵ Han hade dessutom attackerat ekonomernas anspråk på vetenskaplig objektivitet med en bok där de neo-klassiska teoriernas dolda värdepremisser skärskådats.⁶ Även utanför den akademiska världen var hans inflytande märkbart: tillsammans med sin fru Alva var han centrum för en krets av radikalt modernistiska intellektuella. Han stammade ur en familj av bönder och byggmästare. Med en uppkomlings gränslösa energi var han i färd med att bryta upp nya vägar. Utan något annat att falla tillbaka på än sitt goda huvud och sitt självför-

troende drogs han instinktivt till alla slags radikala lösningar. Dessutom hade han en förkärlek för det provokativa, för att skoningslöst avslöja svagheter i argumentationen.

Hammarskjölds studie ingick i den av Gösta Bagge ledda Arbetslöshetsutredningen⁷, den offentliga utredning som blev utgångspunkten för många av de teoretiska studier som senare kom att utgöra basen för den s.k. Stockholmsskolan. Inom ramen för samma forskningsprojekt hade Gunnar Myrdal själv just avslutat sin innovativa studie om de teoretiska grundvalarna för en kontra-cyklisk ekonomisk politik, "Konjunktur och offentlig hushållning".⁸

Hammarskjölds studie var ett försök att teoretiskt analysera hur konjunkturcykler och prisförändringar spreds internationellt. Med utgångspunkt i prisförändringar på en totalt isolerad marknad sökte han härleda de sekundära effekterna av dessa genom algebraiska formuleringar. Det var ett riskabelt äventyr, särskilt med tanke på att opponenten var specialist på prisförändringsprocesser. Det visade sig också bli en minnesvärd akademisk strid, turligt nog väl dokumenterad.⁹

Myrdal höll diskussionen igenom en mycket artig ton, med lovord för Hammarskjölds "talang för abstrakt teoretisk analys" och för dennes "djärvhet och energi i fullföljandet av sina resonemang" – men i sak var hans kritik skoningslös. Genomgången av studiens teoretiska grundvalar pågick i timmar: dess premisser var "totalt orealistiska", ibland självmotsägande, språket var dunkelt och hafsigt och det problem man som läsare ställdes inför "var av korsordstypen, där läsaren tvingas gissa sig till vilka implicita villkor som måste godtas för att förstå författarens slut-

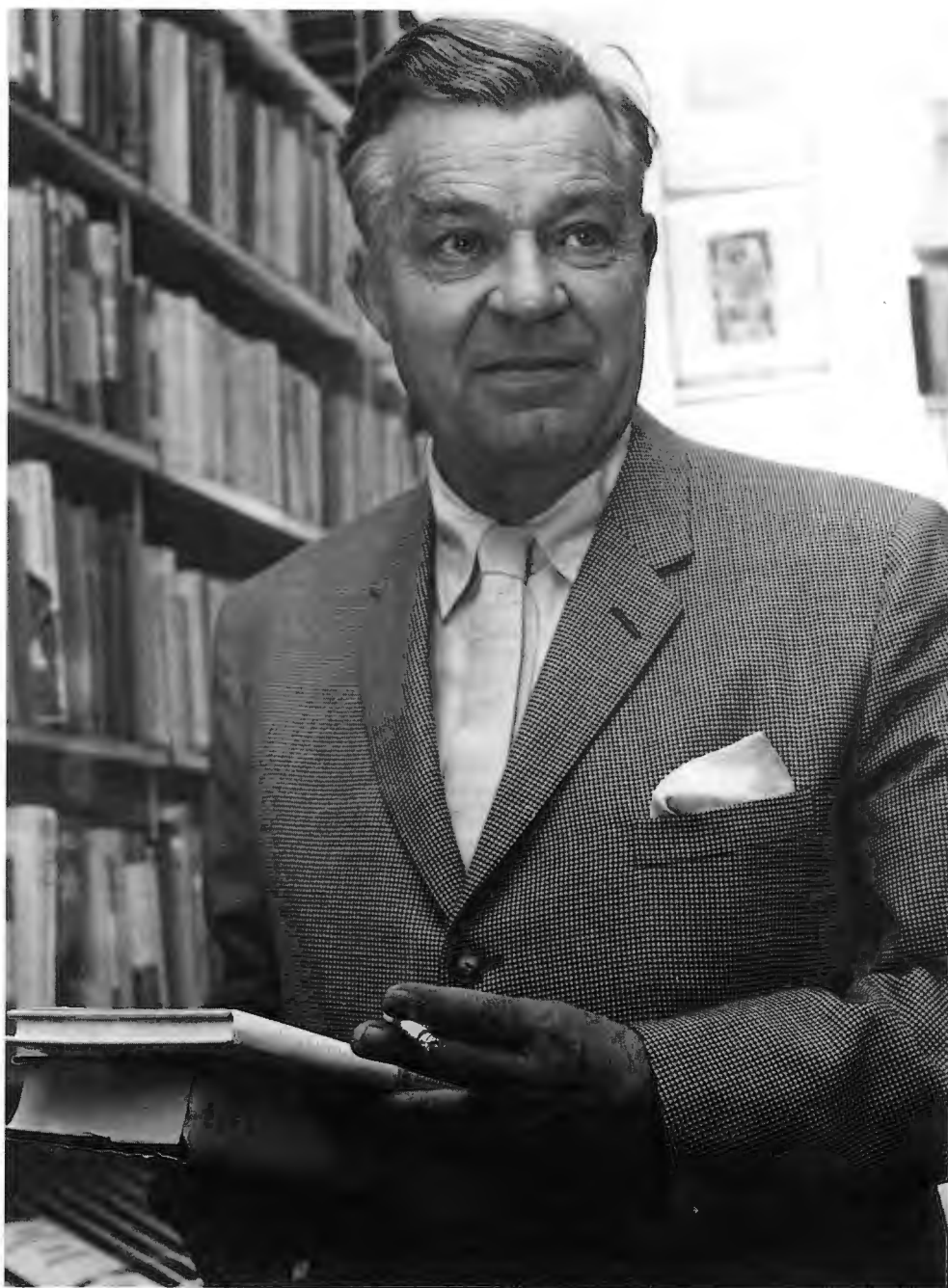
satser". Att de kvantifierade relationer Hammarskjöld presenterat skulle kunna vara av någon användbarhet i empiriska fall måste enligt Myrdal anses uteslutet på grund av analysens helt orealistiska premisser.

Hammarskjölds försvar finns inte dokumenterat lika detaljerat men den "energi i fullföljandet av sina resonemang" som Myrdal talat om fick han själv möta i sex timmar av akademisk strid! Hammarskjöld tycks ha varit starkare i försvar än anfall: hans försvar fick till skillnad från avhandlingen högsta betyg.¹⁰

Vid slutet av debatten sade Myrdal att en del av avhandlingens svagheter måste ursäktas på grund av Hammarskjölds plikter i det offentliga utredningsarbetet men häftigheten i debatten kunde ingen glömma. Vid den efterföljande middagen sade Dags farbror Bo till Gunnar Myrdal att han var häpen över oppositionens fräna tonläge och den stora skillnaden mellan akademisk och offentlig diskussionskultur. Han undrade om Myrdal förstod hur hårt en kritik om "hafsighet" drabbade Hjalmar Hammarskjölds ytterst noggranne son.¹¹

Till stor del var Myrdals kritik i själva verket riktad mot den äldre, neo-klassiska generationen ekonomer och dess "gamla, falskt schematiserande jämviktsresonemang". Drabbningen är inte desto mindre av intresse eftersom denna grundläggande skillnad mellan Myrdals och Hammarskjölds ekonomiska filosofier kom att bestå och ge upphov till skiljaktiga politiska attityder.

Myrdal avslutade sin opposition med att antyda att Hammarskjölds viktigaste förtjänster låg inom andra områden än den ekonomiska forskningens. Det är inte troligt att den kom-

Gunnar Myrdal. Foto: Anna Riwkin. Moderna museet.

Dag Hammarskjöld. Foto: Karl Heinz Hernried, ©Foto-Hernried. KB.

mentaren uppskattades även om den kom att visa sig riktig. Denna deras första offentliga sammanstötning kom utan tvekan att markera såväl en inbördes hierarki som ett avstånd dem emellan.¹² Det var också en erfarenhet som visade hur mycket kallt stål man måste uthärda för att hävda sig i trettioalets akademiska karriärstrider. Ett område Hammarskjöld därefter aldrig skulle ge sig in på.

Avhandlingen blev istället Hammarskjölds inträdesbiljett till statstjänstemannakarriären. Efter disputationen fortsatte han sitt arbete för Arbetslöshetsutredningen. 1936 anställdes han vid finansdepartementet där han som statssekre-

terare kom att arbeta nära Ernst Wigforss. Myrdal å sin sida fortsatte den akademiska karriären genom att 1936 efterträda Gustaf Cassel som professor i nationalekonomi. Samtidigt kom han (och Alva Myrdal) alltmer i blickpunkten som opinionsbildare med den familjepolitiska debatt som 1934 utlöstes av deras *Kris i befolkningsfrågan*. En bok som förde honom in i en ny offentlig utredning, den parlamentariskt tillsatta Befolkningskommissionen.

Båda var alltså intellektuella i offentlig tjänst – men skillnaden mellan dem i attityder kunde knappast ha varit större. Hammarskjöld var den ytterst noggranne, nära nog pedantiske stats-

tjänstemannen. I en memoarbok efter dennes död beskriver en av hans dåtida arbetskamrater på finansdepartementet den närmast klosterliknande stämning som Hammarskjöld skapade omkring sig. Han kombinerade sekreteraruppdraget i Arbetslöshetsutredningen med det årliga förebereðelsearbetet inför budgetpropositionen, ett arbete som under dessa år blev alltmer omfattande. Den pliktöknsla han fostrats till i ämbetsmannafamiljen han vuxit upp i kom att präglade också de som arbetade i hans närhet. Med den paradoxala skillnaden att arbetet skedde under överinseende av en radikal socialistisk filosof, finansminister Wigforss.

Medan Hammarskjöld insisterade på stats-tjänstemannens partimässiga neutralitet kom Myrdal ständigt att betona ofrånkomligheten av värdepremisser. Och outhörligt argumentera för de han själv såg som de rätta.

Medan Hammarskjöld hade ett mycket begränsat socialt umgänge utöver familjehemmet i Uppsala och de sena arbetsmiddagarna med sina arbetskamrater på finanssen skapade Myrdalarna flera vida sociala cirklar som gick in i varandra. Gunnars krets av unga radikala ekonomer sammanfördes med Alvas nätverk av kulturellt inriktade socialdemokratiska kvinnor. Det var en tid då allt diskuterades : arkitektur, familjepolitik, pedagogik, bostadsbyggande, teater, New Deal och hotet från nationalsocialismen i Tyskland. Det utgick ett enormt flöde av social energi från dessa kretsar, av intellektuell djärvhet och helhjärtat deltagande i tidens sociala frågor. I dessa kretsar var Gunnar en flödande, provokativ producent av nya idéer.

Vem utformade 1930-talets praktiska politik?

Med tanke på det ambitiösa sociala program som gav socialdemokraterna regeringsmakten 1932 och 1936 ligger det nära till hands att tro att dessa år lämpade sig bättre för makarna Myrdals sociala engagemang än för det strikt neutrala kynne Dag Hammarskjöld gav uttryck för. Det är också det antagande som går igen i de flesta historieskildringar från denna epok. Genomgående hänvisas exempelvis till Myrdals utredning, publicerad som bilaga till 1933 års budgetproposition, som belägg för att den nya regeringen slagit in på en ny, mer ambitiös ekonomisk politik. Att Myrdals idéer med andra ord fick direkt genomslag i den förda politiken.

Det är dock ett antagande med mycket tvivelaktig grund. De teoretiska argument som framfördes av Myrdal fick inget genomslag i den praktiska budgetpolitiken varken det året eller de därpå följande. När det gäller familjepolitiken är det visserligen sant att makarna Myrdals idéer senare kom att bli honnörssord för socialdemokratin men under trettioalet var det ingalunda fallet. Trots deras starka ställning i den allmänna opinionen maldes deras förslag till reformer effektivt ned i en parlamentarisk kommission dominerad av konservativt tankegods. Att Gunnar Myrdal 1938 accepterade att lämna Sverige för ett forskningsuppdrag i USA berodde till inte ringa del på missnöjet över att få se allt utredningsarbete förspilt i urvattnade kommissionsförslag.

Paradoxalt nog var det istället Hammarskjöld som kom att bli kanske den viktigaste – om än dolde – arkitekten bakom socialdemokratiens ekonomiska politik i praktiken. Finansminister

Wigforss, vars styrka framförallt låg i de ideologiska och filosofiska frågorna, kom snart att alltmer förlita sig på Hammarskjölds perfektionistiska grepp över de budgettekniska frågorna. Det var också Hammarskjöld som utarbetade 1938 års budgetreform, det enda mer påtagliga beviset för viljan att höja ambitionsnivån när det gäller sysselsättningen och tillämpa en aktiv, kontracyklisk ekonomisk politik.¹³

I någon måtto kan därför slutet av trettioalet sägas utgöra Hammarskjölds revansch på den akademiska skärselden 1933: medan den socialt brinnande opinionsbildaren och vetenskapsmannen kände sig alltmer marginaliserad från politiskt inflytande var det hans yngre, mer reserverade kollega som närmade sig den politiska maktens centrala positioner.

1943: Myrdals återkomst med den amerikanska tidvattenvågen

Krigsutbrottet och den tyska ockupationen 1940 av Norge och Danmark kom att dramatiskt illustrera denna skillnad i politisk tyngd dem emellan. Gunnar Myrdal, lidelsefullt engagerad i Sveriges utsatta belägenhet, kom att bryta upp från USA mitt under pågående arbete för att på riskfyllda vägar ta sig hem. För sina amerikanska vänner förklarade makarna att de såg det som en "patriotisk plikt" att återvända till hemlandet i denna period av fara. Det rådde vid tillfället en genuin osäkerhet i Sverige om Tysklands avsikter: skulle även Sverige ockuperas? Trots officiella försäkringar om motsatsen var ledande politiska kretsar väl medvetna om hur illa förberett landet var såväl ekonomiskt som militärt för att stå emot ett tyskt angrepp. Vid hemkomsten

kom Myrdal att i artiklar och "medborgarsamlingar" betona motståndsviljan och behovet av samlade ansträngningar för att stärka landets självförsörjningsförmåga. Syftet var att kunna motstå eventuella blockader från tysk sida.

Det finns en brevväxling mellan Myrdal och Wigforss som väl illustrerar hur svalt socialdemokratien förhöll sig till denna typ av idémässig mobilisering. Efter ett samtal med Wigforss där Myrdal talat om behovet av "koordinerande riktlinjer för krisadministrationen" där denne ska ha "beordrat mig övertänka uppläggningsen av en sådan undersökning" avbröt Myrdal en planerad semestervecka för att utarbeta skissen till en sådan "generalplan".¹⁴ När Myrdal senare besviket undrade varför det inte kommit någon reaktion på detta förslag eller angående "det arbete som Du för mer än en månad sedan talade om för mig att Du ville koppla in mig på under vår hemmavaro" svarade Wigforss med att hänvisa till att det nu var Hammarskjöld som skötte dessa frågor.¹⁵

Det var en tid då regeringen inte hade användning för antinazistisk beredskapsanda. Hammarskjölds ställning stärktes däremot avsevärt: 1940 utsågs han till ordförande för riksbankens fullmäktige och året därpå formaliserades han ställning i finansdepartementet som statssekreterare och andreman. Ivar Rooth var fortfarande riksbankschef men Hammarskjölds dubbla position i riksbank och finansdepartement gav honom en unik ställning när det gällde insyn och beslutsfattande i centrala ekonomiska frågor. Myrdal som upptäckt att ingen var intresserad av hans patriotism återvände till sin forskning i USA. När krigslyckan vände 1943 skulle dock ett nytt politiskt utrymme skapas för

honom. I en situation då de svenska statsmakterna hade allt intresse av att återknyta förbindelserna med det stora landet i väster skulle makarna Myrdals kontakter visa sig ytterst användbara. Plötsligt fanns det allmän partipolitisk enighet om att ge Gunnar Myrdal en samlande roll i den svenska efterkrigsplaneringen. Det blev också inledningen till en relativt lång period av nära och förtroendefullt samarbete mellan den informelle riksbankschefen och "Myrdal-kommissionens" ordförande.

Inledningsvis var det på helt andra villkor än de som rått på trettioalet. Nu var Hammarskjöld den officiella myndighetspersonen medan Myrdal var akademikern, tillfälligt inkallad först som expert och därefter som kommissionsordförande. Det var endast med utnyttjande av sina partipolitiska och fackliga kontakter som makarna Myrdal hade lyckats få till stånd det "Fredsråd" som kom att utveckla socialdemokratiens efterkrigsprogram och därigenom åt sig själva skapat en plattform i det politiska etablissemanget.

Från och med 1944 kan man alltså säga att Myrdal och Hammarskjöld var på mer eller mindre jämställd fot, förankrade i skilda nätverk. Deras uppgifter var komplementära: medan Hammarskjöld ansvarade för den officiella penningpolitiken inriktade Myrdal sig på handels-, industri- och finanspolitiska frågor. Vid denna tid var Hammarskjölds internationella utblick ännu tämligen ytlig – den inskränkte sig till kontakter med den engelska universitetsvärlden under ungdomstiden – medan Myrdal var djupt förankrad i de stora internationella diskussioner som då pågick, inte minst i USA. Med den prestige som forskningsprojektet bakom *American*

Dilemma förlänade honom var han också en välkänd och respekterad personlighet där.

Finanspolitiskt vägval – en spegling av disputationens skiljelinjer

Även om de hade skilda ansvarsområden måste deras respektive långtidsperspektiv samordnas. Under sommaren 1944 antog fredsplaneringen en alltmer praktisk karaktär. Vid det laget var det uppenbart att det bara var en tidsfråga innan det tyska nederlaget skulle vara ett faktum. Därmed skulle fredens mest avgörande fråga ställas: vem skulle betala krigets kostnader? Och hur? Denna dubbla fråga restes såväl på det nationella planet som på det internationella. Internationellt ställdes den i form av ett dilemma mellan moralisk rättvisa och ekonomisk möjlighet: besegrade länder har sällan möjlighet att gottgöra all den skada de förorsakat. På det nationella planet handlade det om rimliga ersättningsvillkor för dem som understött rustningskostnaderna finansiellt (genom lån, köp av statsobligationer) eller med materiella uppoffringar (genom nedpressade reallöner och högre skatter).

Efter första världskriget hade frågeställningen i Sverige snävats in till hur staten skulle återbeta sin skuld till banker och övriga kreditorer. Många svenska ekonomer, bland dem Myrdals mentor Gustaf Cassel, yrkade på att staten även denna gång skulle inrikta sig på en snabb återbetalning av den under kriget starkt stegrade statskulden. Det skulle ha inneburit att krigsårens underskottsfinansiering måste avlösas av kraftiga överskott i statsbudgeten för att "sunda finanser" skulle kunna uppnås. Men inom arbe-

tarrörelsen var man minst av allt inställd på en period av långvarig ekonomisk åtstramning. Deras argument var av motsatt art: genom att acceptera krigsårens dyrtid och lönestopp hade löntagarna redan gjort sin beskärda uppoffring. Det som behövdes efter kriget var inte åtstramning utan sociala reformer och produktiva investeringar. Vägvalet kan uttryckas i enkla alternativ: vad var viktigast, att betala för kriget eller förbereda framtiden, att minska statsskulden eller genomföra sociala reformer?

När Hammarskjöld förberedde den officiella penningpolitiska linjen 1943 hade han lutat åt det första alternativet även om han hållit sig själv i bakgrunden. Underlaget hade utarbetats av en grupp "penningpolitiskt sakkunniga", akademiker och bankdirektörer, ledda av professor Arthur Montgomery. De förespråkade en mild deflationistisk linje, syftande till att om möjligt återställa förkrigstidens penningvärde och med en offentlig sparsamhet som skulle möjliggöra en sänkt statsskuld. Krigsårens pris- och lönestopp skulle tills vidare behållas.

Utan att ifrågasätta målsättningen om stabilitet när det gällde löner och priser argumenterade Myrdal starkt för den senare alternativet: sociala reformer måste sättas i första rummet. Han gjorde det dock på ett oväntat och för honom typiskt sätt: motsättningen mellan statsskulsåterbetalningar och sociala reformer var i själva verket endast skenbar! En ny, expansiv ekonomisk politik kunde tillgodose såväl det privata näringslivets behov av lönsamhet som det samhälleliga behovet av sociala reformer. Statsskulsbördan kunde minskas utan att någon part behövde uppoffra sig, bara den ekonomiska tillväxten hölls på tillräckligt hög nivå. Det var

den argumentationslinje han inlett i socialdemokraternas "Fredsråd" 1943 och som han senare vidareutvecklade i en essä 1944.¹⁶

Hur såg Hammarskjöld på denna linje? Det finns ett tidsdokument som visar hur de skiljelinjer när det gäller den nationalekonomiska forskningens värdepremisser som disputationssdebatten visat gick igen i bedömningen av den ekonomiska politikens principer tio år senare. I juni 1944 träffades ett antal herrar för att informellt diskutera principerna för den långsiktiga finanspolitiken. Förutom Hammarskjöld och Myrdal deltog Jacob Wallenberg, SAF:s ordförande Gustaf Söderlund, folkpartiets Bertil Ohlin och Konjunkturinstitutets chef Erik Lundberg. Till all lycka deltog även Myrdals stenografikunnige handsekreterare Tore Browaldh och det är honom vi har uppteckningen att tacka för.¹⁷

Sedan Myrdal påpekat att varje statsskulsökning vore finansiellt motiverad bara den ledde till skatteintäkter som motsvarade ökningen i ränteutgifter avvisade Hammarskjöld inte argumentet logiskt men politiskt:

Sett ur en viss synpunkt så har normen ett etatistiskt element. Den behöver inte betyda en fortskridande socialisering. Men normen kommer onekligen att skapa en större in-teckning för staten i nationalförmögenhet och nationalinkomsten. Även om jag ser motiveringen bakom Myrdals norm är jag ändå rädd för den. Enligt min mening måste vi efter kriget återgå till den finansiella norm vi tillämpade före kriget.

I den efterföljande diskussionen¹⁸ betonade Myrdal att finanspolitiken inte handlade om vetenskap utan endast "tumregler vi i förväg sätta

upp för vägledning”. För Myrdal, med ”näringsliv för full maskin”, ”full sysselsättning” och ”förebyggande socialpolitik” som återkommande ledord var en expansiv, starkt tillväxtinriktad tumregel tilltalande. För Hammarskjöld, ättling till en ämbetsmannafamilj med rötter i det föredemokratiska Sverige, var det däremot statens neutralitet och ekonomiska återhållsamhet som var de viktigaste värdena.

Denna informella diskussion ledde givetvis inte till något beslut. Det långsiktiga finanspolitiska vägvalet skulle istället avgöras – och rivas upp – två år senare. Men mellan Hammarskjöld och Myrdal etablerades 1944 ett tveetydigt *modus-vivendi*: Myrdal ifrågasatte inte den restriktiva penningpolitik som riksdagen fastställt, men å andra sidan drev han en expansiv linje på finanspolitikens område. Detta gällde särskilt Sveriges insatser för den internationella återuppbyggnaden av Europa.

Vid krigsslutet förfogade riksbanken över en anseelig guld- och valutareserv, inte minst tack vare ett skickligt utnyttjande av Tysklands utsatta situation och desperata behov av kullager och malm för krigsansträngningarna. Denna reserv kunde användas för att reparera Sveriges skamfilade anseende i de krigsdrabbade länderna. Riksdagen beslöt under slutet av 1944 och början av 1945 att ställa en stor del av dessa reserver till regeringens förfogande så att denna skulle kunna främja återuppbyggnaden i grannländerna med hjälp av långsiktiga kreditavtal.

Kreditramarna uppgick i april 1945 till drygt 2,7 miljarder kronor, motsvarande 11% av Sveriges nationalinkomst eller 35% av statsbudgetens omslutning. Förarbetet för denna omfattande kreditgivning gick helt vid sedan om den ordina-

rie budgetprocessen men låg uppenbart i linje med den expansivt tillväxtinriktade politik Myrdal förespråkade.

Förr eller senare måste dock diskrepansen mellan penning- och finanspolitik lösas. Det skedde under 1946 och då på ett mycket överraskande sätt. Först tycktes Hammarskjölds centrala roll i det politiska maskineriet bekräftas: när regeringspropositionen om den långsiktiga finanspolitiken lades fram var det varken handelsministern (Myrdal), finansministern (Wigforss) eller någon tjänsteman på finansdepartementet som utarbetat underlaget och formuleringarna i propositionen utan Dag Hammarskjöld. Formellt sett var det mycket anmärkningsvärt eftersom denne då var placerad som envoyé på UD och hans ansvarsområde som fullmäktigeordförande på riksbanken gällde endast penningpolitiken.¹⁹ Att ingen påpekade, än mindre ifrågasatte den formellt sett obehörige tjänstemannens roll, belyser den starka position Hammarskjöld då hade.²⁰

Propositionen följer också nära den argumentation han förde i den tidigare refererade diskussionen från 1944. Den tillbakavisar kraftfullt all uppluckring av mellankrigstidens principer, betonar kravet på fördelningspolitisk neutralitet och menar att effekterna av framtida ekonomisk tillväxt är alldeles för osäkra för att kunna användas som underlag: ”Både kraven på nationalekonomisk räntabilitet och kraven på framtida räntabilitet i en fri marknad äro ytterligt obestämbara och risk föreligger därför att man drives längre än principerna egentligen tillåta.”²¹

Hammarskjöld är t.o.m. skeptisk till att man överhuvudtaget skulle kunna använda budgeten i konjunkturutjämning syfte:

Den begränsning som långtidsbalanseringen enligt nu godtagna principer sålunda av olika skäl är underkastad betyder sannolikt att den icke möjliggör mera än att man undviker att låta budgetutvecklingen förstärka konjunkturfuktuationerna. Att över statsbudgeten nå en konjunkturutjämning är inom den uppdragna ramen knappast tänkbart.²²

Detta är ett argument som i själva verket är en återgång till den neo-klassiska hållning som Myrdal kritiserade i 1933 års budgetbilaga, ett återupprättande av Cassels ortodoxi! Denna extremt restriktiva, försiktiga syn på finanspolitikens möjligheter accepterades sedan i januari 1946 utan större debatt. Det skulle dock inte dröja mer än tre månader innan detta beslut om "den långsiktiga politikens principer" i praktiken skulle kastas över ända och Myrdals tillväxtinriktade hållning kom in "köksvägen".

Hur? Från socialdepartementet kom utredningar om nya reformer (pensioner, sjukförsäkringar, barnbidrag...) och om planer för nya investeringar (bostadsbyggande, skolor). Samtidigt drevs kravet på avskaffande av omsättningskatten från höger och vänster. Höstens kommunalval närmade sig. Hur skulle Wigforss kunna förena reformkraven med skattesänkningar? I det läget hänvisar han till den första långtidsutredningen från Konjunkturinstitutet som just publicerats, använder dess mest gynnsamma alternativ som underlag för beräkning av skatteunderlaget, trollar litet med budgetuppställningen och kommer på det sättet fram till att sociala reformer och skattesänkningar visst låter sig förenas.

Ett bra valprogram med andra ord, men helt emot de nyss knäsatta principerna. Den grundsyn Myrdal under tre års tid förgäves pläderat för

accepterades plötsligt när det var politiskt lämpligt. Vi vet inget om Hammarskjölds personliga reaktion på Wigforss utspel. Eftersom detta låg utanför riksbankens domäner är protokollen tysta på denna punkt. Myrdal sökte knappast gräl med Wigforss när han för en gångs skull blivit bönhörd. Skeendet illustrerar dock på ett intressant sätt förhållandet mellan idédebatt och läglighet inom politiken.

Nationella hänsyn och partitaktik

Det fanns ett ytterligare skäl till deras tystnad angående denna episod: de hade båda sin uppmärksamhet alltmer på det internationella skeendet. Deras likartade uppfattningar om Sveriges belägenhet förde dem i hög grad samman detta år även om deras bekymmer var av delvis skild natur.

För Myrdal var det centralt för Europas återuppbyggnad att handelsförbindelserna kom igång och att villkor som skulle främja frihandel etablerades. Som neutralt land kunde Sverige inte delta i de första internationella handelskonferenserna²³ men Myrdal stod inte desto mindre i nära personlig kontakt med de brittiska och amerikanska chefsförhandlarna.²⁴ Han sökte också aktivt påverka USA att ta unilaterala steg för att minska dess protektionism, med det svenska exemplet som föredöme.²⁵

Vad Sverige kunde göra var att använda sin valutaserv som instrument för återupprättande av den internationella handeln. Under Myrdals första år som handelsminister slöts kredit- och handelsavtal med inte mindre än 30 länder i alla väderstreck. För Hammarskjöld, som kombinerade envoyéuppdraget på UD "med särskilt

ansvar för internationella finansiella förhandlingar” med det fortsatta ordförandeskapet för riksbanksfullmäktige stod penning- och valutapolitiken i fokus. Uppgiften var att få ett prisfall att slå igenom ”i takt med den förbättrade varuförsörjningen” och att åtminstone hålla priserna stabila. Även för Hammarskjöld var valutareserven värdefull, en garanti för ett visst handlingsutrymme för att försvara givna politiska målsättningar.

De penningpolitiska målsättningarna skulle dock visa sig rimma synnerligen illa med den ekonomiska händelseutvecklingen efter kriget. Istället för att möjliggöra prisfall kom den uppdamda efterfrågan i USA under våren 1946 att bryta sönder priskontrollerna och släppa fram en snabb inflation. Hammarskjöld, som i maj 1946 varit på besök i USA, återkom påtagligt oroad. Efter en viss tvekan drev han i juli igenom en revalvering av den svenska kronan i förhållande till dollarn och pundet med 14%. Det var en åtgärd som var unik i Europa. Avsikten var att skärma av den svenska ekonomin från de amerikanska inflationstendenserna. Kortsiktigt blev det också effekten, men därefter ledde åtgärden till importrusch på billiga amerikanska varor och säljsvårigheter för svenska exportörer.

Myrdal och Hammarskjöld hade båda varit överens om åtgärden, dock under en tydligt uttalad förutsättning: den måste kompletteras med åtgärder för att säkra prisstabilitet och skydda valutareserven. Men på denna punkt kom de att stöta på patrull: ingen ledande politiker var beredd att vidta impopulära åtstramningsåtgärder. Valutareserven (särskild i guld och dollar) krympte snabbt under hösten 1946 och de gjorde var för sig flera fruktlösa försök att

förmå Wigforss att ingripa. Efter att den konvertibla valutareserven halverats på mindre än ett halvår bröt Myrdal den officiella tystnaden genom att i ett tal på Nationalekonomiska Föreningen förutspå att importrestriktioner kunde bli nödvändiga om denna utveckling skulle fortsätta. Det var givetvis en utmaning mot regeringens inre kollegialitet och ett försök att framtvinga ett initiativ från den övriga regeringen, främst Wigforss. Denna utmaning blev än tydligare genom att Hammarskjöld vid samma tillfälle understödde Myrdal och betonade allvaret i valutasituationen.

I detta ögonblick stod de varandra närmare än någonsin, båda upprörda över att vad de såg som kortsiktig partitaktik obönhörligt drev Sverige allt närmare en kris i sin internationella position. Det var dock ett hasardspel som misslyckades. Finansminister Wigforss ville till varje pris involvera oppositionspartierna i de impopulära regleringsåtgärder som kunde bli nödvändiga. I sin kommentar avfärdade han fullständigt tanken på importrestriktioner. Han lyfte istället fram den inhemska ekonomins problem och föreslog sammankallandet av en konferens om åtgärder mot ”inflationfaran” med deltagande av samtliga partier och arbetsmarknadsparter.

Utgången av denna politiska kraftmätning kom att påverka Myrdals och Hammarskjölds karriärer på helt olika sätt. För Myrdal innebar det att det mått av ömsesidigt förtroende som funnits mellan honom och Wigforss bröts. Det enda som höll dem samman var att båda var hatobjekt i den borgerliga partipressen. Myrdal visste att hans inflytande i regeringen hädanefter skulle vara mycket begränsat. Motsatsen gällde för Hammarskjöld. Han var viktigare än någon-

sin för regeringen som brygga över till den borgerliga oppositionen. När "inflationskonferensen" sammankallades utsågs han såsom riksbankens företrädare att vara dess ordförande med uppgift att åstadkomma ett samlande beslut.

Men alla hans strävanden förblev resultatlösa. Han beskriver själv orsakerna till detta i en ström av memoranda bifogade till riksbankens fullmäktigeprotokoll. I februari 1947 varnade han konferensdeltagarna: "utvecklingen av den politiska debatten /har/ spelat en mycket olycklig roll . . . bristen på realism: uppmärksamheten inriktades helt på den lätt populariserade prisstegringsrisken – vilken är diskutabel – medan man däremot i regel förbigick den svårförståeligare men samtidigt så mycket akutare risk som föreligger för en allvarlig rubbning av vår valutapolitiska (och därmed även handels- och i viss mån produktionspolitiska) rörelsefrihet."²⁶ Konferensen pågick i sex veckor ända tills allt valutamässigt manöverutrymme försvunnit. Riksbanken och Hammarskjöld tvangs att begära ett ensidigt och omedelbart regeringsbeslut om importrestriktioner.

I ett personligt memorandum till bankofullmäktige är Hammarskjölds förtvivlan över detta taktiska spel uppenbar. Efter att ha talat om hur "en förtroendekris arbetats upp" i opinionsbildningen säger Hammarskjöld att detta berodde på att "föreliggande svårigheter – oavsett innebörd och bakgrund – låta sig utnyttja för försök att till nästa val bryta ned en riksdagsmajoritet . . . Med delansvar för riksbanken och ställd utanför det politiska livet kan jag endast med stark oro konstatera att partinytta över hela linjen ställes framför allmännytta. Skall man verkligen behöva resa frågan om, en demokrati är funk-

tionsduglig i ett ekonomiskt krisläge som det nuvarande?"²⁷

Här talar en statstjänsteman, ur en släkt med ämbetsmannatraditioner långt före demokratins genombrott och med lojaliteten mot statens bästa som credo. Han förefaller tveka om svaret.

Vid samma tidpunkt var Myrdal redan i färd med att bryta upp. Sedan han i början april utsetts till chef för FN:s nybildade Europakommission lämnade han den svenska scenen för gott för att på det internationella planet försöka förverkliga de målsättningar som föreföll blockerade hemmavid.

2. Möten på den internationella arenan

Sedan Myrdal lämnat Sverige kom de inrikespolitiska sammanhangen att förblekna i deras ömsesidiga kontakter. Även om Hammarskjöld skulle vara kvar ytterligare fyra år efter turbulensen 1947 var det på den internationella arenan de därefter skulle mötas.

1947: skiljelinjer åter upp till ytan

I april 1947 skulle de båda föras ut på den internationella scenen – av helt olika skäl. Myrdal var fullt sysselsatt med den diplomatiskt och arbetsledarmässigt delikata uppgiften att rekrytera de över hundra personer som skulle utgöra staben i FN:s nya Europakommission. Det handlade såväl om överförandet av de s.k. E-kommittéerna från London som om att skapa en sammanhållen personlig stab. För Hammarskjölds del gick kontakterna helt i riktning mot USA och Washington. Det gällde att inleda en serie för-

handlingar med State Department för att lösa de problem den akuta dollarbristen ställde till med.

Uppgiften i Genève var för Myrdals del en fortsättning av hans ansträngningar som handelsminister: återupptagandet av den internationella handeln var för honom en förutsättning för den europeiska återuppbyggnaden och ett instrument som skulle bidra till att lindra politiska konflikter av olika slag. Från starten hade ECE ett bredare deltagande än någon annan regional institution och i dess breda, alleuropeiska karaktär och den praktiska inriktningen av dess underorgan så Myrdal den bästa garantin för framgång. Arbetet handlade också om att bygga upp en ny typ av internationell organisation, att skapa en kår av internationella tjänstemän med förmåga att motstå påtryckningar från inskränkt nationella intressen.²⁸

Han lyckades också skapa en mycket kvalificerad stab med inte bara amerikanska och västeuropeiska experter utan även framstående rysar, tjecker och polacker. Hans rekryteringspolitik var inte oproblematisk: genom att insistera på att själv handplocka sina medhjälpare istället för att utan vidare acceptera dem brittena föreslog väckte han motstånd och misstänksamhet bland chefstjänstemän i Foreign Office.²⁹

Det kan förefalla som om Myrdals och Hammarskjölds internationella uppdrag hade mycket litet med varandra att göra. För den senares del handlade det ju bara om att redan ut vissa begränsade handelsproblem, en rent bilateral fråga. Allt detta kom dock att förändras i och med utrikesminister Marshalls tal i början av juni om en samordnad amerikansk ekonomisk hjälp till återuppbyggnaden av Europa, det som skulle bli den s.k. Marshallhjälpen. Så snart man insett

omfattningen av detta initiativ gjorde sig den praktiska tillämpningens frågor gällande. Vem skulle få pengarna? Hur skulle de kanaliseras? Enligt vilka kriterier?

Det tog Myrdal mindre än en vecka att agera. För honom var det självklart att det var ECE som skulle samordna återuppbyggnadshjälpen. Det var ju därför kommissionen skapats. Han reste till London, Paris och Moskva för att möta regeringsmedlemmar och andra ansvariga för den internationella planeringen och där uppbåda stöd för att denna nya, utvidgade uppgift skulle anförtros ECE. Östen Undén stödde Myrdals linje och regeringen agerade officiellt för att förankra den. Snart skulle dock realismen i denna hållning ifrågasättas. Under sina förhandlingar i Washington hade Hammarskjöld blivit klart medveten om den växande misstro mot ECE och Myrdal personligen som hans motparter i State Department, främst Paul Nitze och Freeman Matthews, kände.

När de franska och brittiska utrikesministrarna kallade till konferens om Marshallhjälpen i juli 1947 vad det endast med stor tveksamhet som den svenska regeringen accepterade inbjudan: risken för politisk splittring var uppenbar. Sverige markerade sin tveksamhet genom att endast delta som "observatör". Hammarskjöld hade emellertid under tiden i Washington förvandlats till en förhandlare mycket lyhörd för tongångarna i State Department. När diplomaterna hemma i Sverige var bekymrade över USA:s krav på total insyn och speciellt skydd för amerikanska exportintressen vände såg Hammarskjöld istället det i juni föreslagna avtalet som "uttryck för mycket långtgående anpassning till Sveriges belägenhet" och avfärdade helt

att det ”i något avseende kunde tolkas som uttryck för en amerikansk önskan att få tillgång till information eller kontroll över Svensk handels- och ekonomisk politik”.³⁰

Denna förtroendefulla hållning till de amerikanska diplomaterna blev mycket tydlig när Pariskonferensen öppnades i juli samma år. Som ledare för den svenska delegationen agerade han minst av allt som någon motvillig ”observatör”. Ett tecken både på hans aktiva insats och auktoritativa sätt är att engelsmännen föreslog att han skulle bli konferensens rapportör efter dess första, månadslånga session.

Precis som Undén och Myrdal fruktat ledde Pariskonferensen till politisk splittring. Ändå förblev det – långt efter denna första session – Sveriges officiella linje att Marshallhjälpen skulle kanaliseras genom ECE. Denna hållning var inte bara en önskedröm från Myrdals sida, den hade anhängare såväl i London som Washington. Ett personligt brev från Myrdal till Hammarskjöld i februari 1948 är här ganska belysande. Med hänvisning till ett tidigare telefonsamtal, där Hammarskjöld uttryckt tvivel om ECE:s framtida roll, menade Myrdal att den amerikanska hållningen till Pariskonferensens utvecklingsmöjligheter fortfarande var skeptisk. Myrdal hade haft en diskussion med Paul Porter, USA:s representant vid ECE, om saken:

He said he was in a position to tell me that the official US attitude was unchanged. The USA okayed a 16-power organisation with limited responsibilities, but would not like technical committees set up. He made a specific reference to coal and said that it would be a disaster if anything was done that would disrupt the work in the European coal organisation, rejuvenated in the ECE Coal Committee.”³¹

Enligt Myrdal hade Porter bestämt hävdatt att detta var den allmänt rådande uppfattningen inom den amerikanska administrationen. Myrdal avslutade med ett varnande råd:

You must bear in mind that Matthews only represents one trend in American policy, and not a dominating one; a trend which on the key issues on Germany and the ECE has failed, thus far, to dominate. He has an old axe to grind about the ECE which arises out of his personal animosity against the American initiative.³²

Vad Myrdal då inte visste var att Hammarskjöld på ett mycket påtagligt sätt fått känna på i hur hög grad den kompromisslösa linjen tagit över på State Department: i två månader (december 1947 – januari 1948) hade denne varit fastlåst i Washington i hårda förhandlingar.

Trots de formella importrestriktionerna hade importen av amerikanska varor slagit nytt rekord och Sverige var tvunget att undersöka om man kunde få ett dollarlån. Hammarskjöld avkrävdes då fullständig information: det fanns inte en enda aspekt av Sveriges finansiella situation och handelsförbindelser de amerikanska förhandlarna inte kände till genom Hammarskjölds memoranda, intressant nog utformade som ”Personal Statements”. (Merparten av denna information var konfidentiell, varken bankofullmäktige eller riksdagen hade tillgång till den.) Under förevändning att den sovjetiska exporten³³ skulle kunna tränga undan amerikanska exportörers fria tillträde till den svenska marknaden menade de amerikanska förhandlarna att en svensk lojalitetsförklaring i förhållande till Marshallplanen var nödvändig för att ett lån skulle kunna övervägas. Något som var mycket

problematiskt med tanke på Sveriges officiella neutralitet. Saken löstes av Hammarskjöld genom ännu ett "Personal statement" där han sade sig dela den amerikanska synen angående "The fundamental importance of an effective and whole-hearted cooperation with a view of furthering a reconstruction policy along the lines envisaged in the CEEC-report." Efter att i efterhand fått godkännande från Stockholm var han än tydligare:

Confirming this view, my government say that they find the reconstruction aimed at by cooperative efforts of the United States and the participating countries, to be of primary and decisive importance and that accordingly they fully support the recovery program of the Marshall plan; they should be astonished if differences of opinion on any special questions should have led to misunderstandings of their attitude in this respect. It goes without saying that they find the attacks against the Marshall plan from Communist quarters entirely unjustified.³⁴

Fem dagar efter denna allmänna lojalitetsförklaring mottog Hammarskjöld den första listan över varor som måste beläggas med embargo i handeln österut, den s.k. 'Cocom' politiken.³⁵ Väl återkommen till Stockholm ordnade han i februari de praktiska detaljerna kring tillämpningen av denna embargopolitik med USA:s nyutnämnde ambassadör – Freeman Matthews!

Det har inte gått att ur personarkiven utröna när Myrdal fick reda på detaljerna kring dessa förhandlingar. När så skedde, förmodligen ganska snart med tanke på hans många förtrogna på UD, måste relationerna mellan honom och Hammarskjöld ha sjunkit till ett bottenläge.

Vad vi vet är att detta markerade en fullständig omkastning i deras respektive närhet till maktens kretsar i USA. Under mer än ett årtionde hade Myrdal vetat vem som angav tonen i Washington medan Hammarskjölds internationella kontaktnät varit begränsat till universitets- och bankkretsar i Storbritannien. Hädanefter var det Hammarskjöld som hade den främsta insynen i den amerikanska diplomatins diskussioner.

Tillsammans i FN – en ny start?

Tre år senare skulle deras vägar åter korsas. När Hammarskjöld i april 1953 utsågs till FN:s generalsekreterare var Myrdal en av de första att gratulera honom. Han gjorde det med ett sting av personlig besvikelse³⁶, men beslöt att göra det bästa av situationen. I "välkomstbrevet" beskrev han organisationens läge i mörka termer och ställde sig till Hammarskjölds förfogande:

The administration is in a mess, the personnel is partly very weak in competence and demoralised and the world situation is most sinister in spite of the new Russian peace offensive. I think you are the man to reform the Secretariat and to make the best possible use of your authority for the good of the world. From me you shall have always the most loyal cooperation.³⁷

En incident precis i starten tycktes föra dem samman. När Alva Myrdal i maj skulle resa till New York som deltagare i Sveriges FN-delegation vägrade de amerikanska myndigheterna att ge henne inresevisum på grund av hennes "kommunistiska kontakter". Det syftade uppenbarli-

gen på deras son Jan. Till slut släpptes hon in, men endast på villkor att hon underkastade sig vidare förhör. Denna händelse var förstasidesnyhet i *The Times* och så snart det kom till Gunnar Myrdals kännedom skickade han telegram till Hammarskjöld där han yrkade på att denne skulle ingripa och göra det offentligt.³⁸

Det handlade förstås inte bara om personlig upprättelse utan om principer. Myrdal hade en sedan länge upplagrad ilska mot de hårdföra kallakrigsideologier som vid denna tidpunkt stod på höjden av sitt inflytande. Förolämpningen mot Alva var också en öppen utmaning mot hans egen trovärdighet och ställning inom FN. Därutöver var det en utmaning mot FN-medlemmarnas rätt att utse sina egna delegater utan USA:s godkännande.

Hammarskjöld förstod både de personliga och principiella aspekterna av saken även om han valde att agera mer försiktigt:

Alva's trouble made me see red, so utterly unreasonable and humiliating as it is. However I have to pursue the policy which serves the interests of all of us in the best possible way, and I think that so far I have succeeded fairly well. I may tell you that I let Mr Cabot Lodge read your second cable with the strong request for retraction, which I of course endorsed personally.³⁹

Tillsammans med makarna Myrdals mer energiska initiativ (Unescos ledning mobiliserades till ett ställningstagande) ledde Hammarskjölds mer informella kontakter till att Alva Myrdal fick upprättelse. Några månader senare tackade Myrdal Hammarskjöld för dennes insats: "I am very happy that neither Alva nor I are any longer 'cause célèbres'".⁴⁰

Men de vidare förhoppningarna Myrdal närt om nära samarbete skulle komma på skam. I välkomstbrevet hade han insisterat på att de skulle träffas så att han kunde informera Hammarskjöld om hur den interna organisationen fungerade. När det till sist ägde rum i Genève i maj blev det en besvikelse för Myrdal. Alla hans förhoppningar om att få bli en del av generalsekreterarens centrala stab bleknade snabbt.

Det är lätt att förstå orsaken till Hammarskjölds distanserade hållning. Utan de personligt förtroendefulla relationer han hade med åtskilliga ledande tjänstemän på State Department skulle han aldrig utsetts till generalsekreterare och han visste hur skeptiska de var i förhållande till Myrdal.⁴¹ Hammarskjöld hade sin egen dagordning och ville minst av allt framkalla amerikanarnas misstänksamhet.

Under Hammarskjölds första år skickade Myrdal en rad olika memoranda om såväl organisationsfrågor som allmänpolitiska lägesanalyser. Men sedan anslår han en mer resignerad ton. Med hänvisning till sina hälsoproblem (en bilolycka 1953 och den efterföljande konvalescensen) klagar han i juni 1954:

More fundamentally I do regret the personal isolation which makes it much less possible for us to work as closely together as would be natural considering our old relations... I believe much in correspondence and I have been trying to keep you posted on everything which I thought would be of interest to you. But as we almost never see each other, this correspondence which has been almost entirely one-sided, will naturally dry up, except for matters narrowly in the center of our official relations.⁴²

Det är en situation som påminner om vad som hände 1940, då Myrdal förgäves ställde sig till Wigforss och Hammarskjölds förfogande. Återigen anmäler han sig som ivrig soldat, återigen är maktens män ovilliga att använda sig av hans energi. Eller rädda för den.

ECE:s uppgift – en bestående åsiktsskillnad

Det finns en dunkel affär dem emellan som antyder en djupare skiljelinje mellan ECE:s exekutivsekreterare och FN:s generalsekreterare. I maj 1954 skulle Hammarskjöld komma till Genève för en samordningskonferens med alla FN-organ verksamma där. Diskussionerna inför detta möte relaterades ingående av *Le Mondes* korrespondent Carlos à Prato.⁴³ Hans bevakning kom att skapa ansenlig uppståndelse inom FN-administrationen eftersom han hävdade att det förelåg en allvarlig spricka mellan Hammarskjöld och Myrdal om vilken roll "FN-s centrum i Europa" i allmänhet och ECE i synnerhet skulle spela i FN:s organisationsstruktur.

Under rubriken "Hammarskjöld vill skära ned på verksamheten vid FN:s Europeiska centrum"⁴⁴ utvecklades dennes avsikter. Han sades vara inställd på att fortsätta Lies linje att gynna "FN:s amerikanska centrum". Ett av hans förslag var att flytta över ECE:s Inland Transport Committee till New York under förevändning att detta skulle stärka den inre samordningen mellan olika FN-organ. Korrespondenten menade att detta förslag egentligen uttryckte en politisk konflikt mellan Myrdal och Hammarskjöld: den senare uppskattade inte den all-

europiska karaktären av ECE-arbetet och dess framgångar i att få till stånd en antal avtal som skulle främja det öst-västliga handelssamarbetet. Hammarskjöld tyckte att ECE:s verksamhet sträckte sig alltför långt och undandrog sig New Yorks direkta kontroll, fortfarande enligt *Le Mondes* journalist.

Denna förhandsbevakning var mycket besvärande för Hammarskjöld och han vände sig till Myrdal för att veta varifrån informationen stammat. Myrdal försäkrade honom att han själv inte visste någonting om detta eller om vem Prato var. Hammarskjöld sade sig vara lugnad av svaret:

The articles have been shocking and quite harmful to the ECE...The only matter that would have worried me personally would have been if somebody in the ECE group inside or outside your personal staff had been behind his writings. I am gratified to hear your view that this is at least not true as concerns anybody on your staff.⁴⁵

Man kan dock fråga sig om Myrdal verkligen var uppriktig i denna affär. Konflikten om Inland Transport Committee är uppenbart riktigt återgiven. I januari 1954 hade Myrdal skickat flera memoranda för att den skulle ligga kvar under ECE, ändå drev Hammarskjöld vid samordningskonferensen i maj igenom att dess verksamhet i Genève skulle läggas ned. Korrespondenten var alltså väl informerad härvidlag. Det förelåg också ett tydligt konkurrensförhållande mellan FN-tjänstemännen i New York och Genève, Myrdal talade vid ett senare tillfälle om "scandalous lack of coordination" i de olika högkvarterens samtal med Moskva om transportfrågorna.⁴⁶

Den som försett korrespondenten med information var hur som helst mycket väl insatt. Både före och efter samordningsmötet var det ECE:s bild som förmedlades. Två veckor innan mötet höll Gunnar Myrdal en presskonferens där han gav en värtalig bild över alla framgångar man rönt i en just avslutad tvåveckorssession. 133 bilaterala möten hade avverkats med 25 länder inblandade: det främsta resultatet var att den givit experter möjlighet att i en anda av ömsesidigt förtroende dryfta åtgärder som skulle kunna leda till en ökad öst-västlig handel. Myrdal noterade också den allmänna kritik som funnits mot de svårigheter restriktioner och licensprocedurer förorsakade vissa delar av varuhandeln.⁴⁷

Även efter att Hammarskjöld lämnat Genève fortsatte *Le Monde* att föra ECE:s talan. Visserligen hade man beslutat att flytta över såväl FN:s Center on Opium Trade och ECE:s transportkommitté till New York, men enligt reportern hade "välinformerade kretsar" sagt sig betvivla att Hammarskjöld skulle lyckas få beslutet godkänt vid kommande ECOSOC-möte som skulle äga rum i juli samma år. Enligt dessa sagesmän kunde man vänta sig att såväl Frankrike som Sovjetunionen skulle fortsätta att stödja ECE:s ansträngningar.⁴⁸

Det finns många frågor obesvarade i denna affär. Varför gjorde Myrdal sig otillgänglig när Hammarskjöld väl anlände till samordningsmötet? Enligt tidningsreferatet var han förhindrad på grund av uppdrag – i New York! Det förefaller vara mer än en tillfällighet. Kvar står att det efter Hammarskjölds brev till Myrdal i september 1954 inte finns någon ytterligare brevväxling av personlig natur. Brevet kan ses som epilogen till

konflikten om Inland Transport Committee. Myrdal hade mycket riktigt under ECOSOC-mötet starkt försvarat ECE:s transportkommitté:

Our Inland Transport Committee is proud of the fact that it has been the centre for practically all the real work of European integration in the transport field since the war.⁴⁹

Det var givetvis en illa dold utmaning av samordningsmötets beslut. I sitt brev gled Hammarskjöld över frågan genom att säga sig uppskatta det goda gensvar Myrdal då mött, samtidigt som han för egen del var tillfreds över att han fått Rådets godkännande att gå vidare med de reformer han föreslagit. Det är ett exempel på Hammarskjölds extremt inlindade sätt att beröra konflikter. Kärnan i brevet är en kritik Hammarskjöld anför i en procedurfråga. Myrdal hade gjort kritiska anmärkningar mot den amerikanske representantens reaktioner vid ECOSOC-mötet. Det föranledde Hammarskjöld att ge Myrdal en underförstådd varning. Dennes reaktioner var i själva verket: "a very mild and modest variety of Washington instructions." Därefter övergick han till sakinnehållet i den efterföljande amerikanska kritiken. Den riktade in sig på att Myrdal efter ECOSOC-mötet sammankallat ECE:s permanenta representanter och inför dem kritiserat mötets beslut. Med amerikanska ögon var detta agerande "out of order constitutionally" och "might reflect an interpretation of the relation of ECE to the United Nations that they could not accept. [...] They fear to see the ECE develop in the direction of a kind of quasi specialized agency.... acting on general political ques-

tions outside the control of the General Assembly and the Delegations to the General Assembly.”

Och på denna punkt ställde sig Hammar-skjöld helt på den amerikanska sidan:

We need not go further into this special incident nor into the American intervention. However I feel that we should take note of the basic attitude that it reflects, which is constitutionally fully justified and for that very reason politically of importance. As you well know the range of political initiative, outside the specific framework of Article 99 of the Charter, is even in the case of the Secretary-General himself a matter of dispute which was never consistently explored by my predecessor and where I have to proceed with caution – also in relation to the most friendly governments – in my efforts to widen and consolidate recognized rights.⁵⁰

För att komma från Hammar-skjöld var detta en otvetydig kritik. Eftersom den kom direkt efter att han beslutat att beröva ECE en av sina viktigaste arbetsuppgifter var det uppenbart att han delade den amerikanska kritiken mot Myrdal inte bara vad gäller konstitutionella formalia utan också i fråga om politisk inriktning. Han vidgade också sin argumentation på ett intressant sätt: Myrdal var inte bara konstitutionellt sett felaktigt ute i sin kritik, han undergrävde också Hammar-skjölds försiktiga strävanden att stärka generalsekreterärambetets möjligheter att ta egna politiska initiativ. Brevets hänvisning till de amerikanska representanterna som del av ”de mest vänskapligt sinnade regeringarna” visar ytterligare på klyftan mellan de två i synen på USA:s roll vid denna tid.

Det har inte gått att finna någon direkt reaktion från Myrdals sida på denna klara uppsträckning från Hammar-skjöld när Myrdal försökt hävda ECE:s ställning. Men härefter måste det varit fullständigt klart för honom att varje förhoppning han kan ha hyst om att kunna påverka FN:s allmänna inriktning och organisatoriska utveckling måste överges.

När Myrdal avfärdades 1940 återvände han till den akademiska världen. Så skedde också denna gång. Han fullföljde sin mandatperiod vid ECE till 1957, men redan 1955 hade han påbörjat sin stora studie om Sydasiens utvecklingsproblem.⁵¹ Istället för att vara politisk arkitekt övergick han till positionen som engagerad världsmedborgare.

3. Duellens vidare dimensioner

Det är givet att jag med de källor som här använts endast kunnat antyda konturerna av den ”duell” jag menar utkämpats mellan dessa två framstående svenskar. En ingående behandling av de officiella arkiven vid ECE och FN:s generalsekretariat skulle behövas för en mer djupgående analys. Det är, för att citera Myrdal, då sannolikt ”att mycket kommer att framstå i ny dager och att en hel del av det som idag sägs att då kommer att visa sig ha bestått av ytliga och intressestyrda fördomar.”⁵²

Men även de glimtar jag här givit ger underlag för reflektioner av mer allmän natur.

Vad handlade egentligen deras duell om? Mer precist uttryckt: vari bestod de grundläggande attitydskillnaderna mellan Hammar-skjöld och Myrdal, som politiker och internationella tjäns-

temän? Det finns fyra återkommande frågor jag här vill peka på.

Vilken roll ska staten spela?

Deras karriärer formeras i det svenska trettioalet och betingades i hög grad av deras syn på den svenska staten. Hammarskjöld delade den svenska ämbetsmannaelitens syn: staten skulle medla mellan skilda intressen och vara allmänintressets främsta uttryck. "Neutralitet" var Hammarskjölds ledord såväl när det gällde penningpolitik och statsskuld. Det var också hans främsta invändning mot Myrdals tillväxtinriktade finanspolitik.

För Myrdal var det istället "rationalitet" som stod i centrum för argumentationen. Med sin sociala bakgrund var han akut medveten om de intressekonflikterna. För honom var staten inte något mål i sig utan ett redskap: det gällde att överbrygga motstående intressen genom att skapa en högre, mer långsiktig form av rationalitet. Utgångspunkten var *laissez-faire*-ekonomins misslyckande i samband med depressionen, endast en aktivt ingripande stat kunde förhindra en upprepning. Den tillväxtinriktade staten skulle främja såväl "det moderna industrikapitalets" lönsamhet som arbetarrörelsens önskan om socialt utjämnande reformer. Den var dock inte neutral. Slagordet "ett näringsliv för full maskin" visade en produktivistisk betoning: rentiärintreset måste få stå tillbaka, som han såg saken.

Om sedan Hammarskjölds hållning också var neutral i praktiken är en annan fråga. Både ämbetsmannaelitens och neoklassikernas syn på staten hade sociala effekter: i båda dessa avseenden kan han sägas uttrycka en klart konservativ

ståndpunkt. Det fick sedan effekter på den internationella nivån: försvaret av FN:s konstitutionella spelregler stod i centrum för Hammarskjöld medan Myrdal främst såg FN-komplexet som ett instrument för problemlösande.

Handel, politik och ekonomi

Den djupgående konflikten dem emellan i synen på ECE hade sin rot i deras olika sätt att möta Sveriges utrikeshandelsproblem efter kriget. Båda var frihandelsförespråkare men de valde olika vägar att nå målet. Myrdal valde det praktiska tillvägagångssättet: med kreditavtal skulle handeln öppnas åt alla håll. När väl den internationella handeln kommit igång kunde man vidta ömsesidiga steg för att minska olika slags handelshinder. Man måste här ta hänsyn till varje enskilt lands belägenhet och det ålåg främst de starkaste länderna att ta generösa initiativ istället för att utnyttja sitt överläge till utpressning.

När Hammarskjöld tvangs till bilaterala förhandlingarna med USA med anledning av den svenska importkontrollen kom han att acceptera dess officiella, mer "principiella" sätt att ställa frågan: "på vilka villkor kan USA godta Sveriges avsteg från tidigare frihandelsavtal"? Utgångspunkten var det förslag om frihandelsprinciper som USA:s regering presenterat 1945 och som sedan kom att bli underlaget för bildandet av GATT. (Tillvägagångssättet kan rätteligen kallas halv-principiellt eftersom det aldrig behandlade de amerikanska avstegen från nämnda principer.)

Bakom Myrdals "praktiska" tillvägagångssätt fanns en viss syn på handelns roll i internatio-

nella relationer: han såg den som ett samarbete, som ett medel att främja gemensam ekonomisk utveckling och ömsesidig förståelse över ideologiska skiljelinjer.

Den "halv-principiella" synen på handeln betonade istället de allmänekonomiska välståndseffekterna av frihandel, internationell handel var främst en ekonomisk fråga där det gällde att trygga villkoren för en likvärdig konkurrens. Skillnaden framstod klart i samband med Pariskonferensen 1947. För Hammarskjöld var den uppdelning av Europa som där skedde inget problem i sig, snarare en naturlig följd av att Sovjetunionen och länderna i Östeuropa inte var liberala ekonomier.

Småstaters dilemma

Efter kriget och i den begynnande stormaktskonflikten ställdes de båda att hantera småstatens dilemma av osäkerhet och begränsade resurser. Även här valde de olika lösningar men denna gång var det Hammarskjöld som var pragmatikern och Myrdal den principiella. Myrdals fokus på handel som ekonomiskt samarbete gällde i alla väderstreck: såväl mellan de allierade och det slagna Tyskland som mellan öst och väst. Hans strävan till "brobyggande" byggde på övertygelsen att detta skulle vara det bästa skyddet för små staters självständighet. Endast fasta regler, giltiga för alla, kunde skydda svagare stater från stormaktspåtryckningar.

Även om han många gånger var kritisk mot USA var det genom att vädja till dem att följa sina egna principer som han hoppades vidga handlingsutrymmet för Sverige och andra småstater.

För Hammarskjöld var dock valet givet 1947: Sverige måste ställa sig på de liberala ekonomernas sida. Hans främsta uppgift vid Pariskonferensen hade varit att säkra de svenska exportindustriernas tillgång till västeuropeiska och amerikanska marknader. I denna ansträngning var "förtroende" ett nyckelord.⁵³ Det var genom att skapa en stämning av personligt förtroende de främsta förhandlarna emellan som Sveriges intressen skulle kunna hävdas. Detta är ju ett psykologiskt begrepp: den lilla nationen kunde knappast kunna hoppas på att förändra stormaktens sinnesstämning, motsatsen gällde däremot.

Den grad av anpassning som krävdes för att upprätthålla ledande USA-tjänstemäns "förtroende" varierade under det kalla krigets olika faser. Här kan man se Hammarskjölds pragmatism som en naturlig fortsättning på den "anpassningsneutralitet" gentemot Tyskland som utrikesminister Günther tillämpade under kriget. Det finns en hel del som talar till försvar för denna typ av pragmatism. Den kan röna mycket förståelse, men knappast vinna den respekt och det bredare gensvar som svensk utrikespolitik åtnjutit då den på ett mer principiellt sätt försvarat småstaters intressen. En hållning där Olof Palme kan sägas ha gått helt i Gunnar Myrdals och Östen Undéns fotspår.

FN – slagfält eller högre instans?

Skapandet av FN och dess underorgan efter kriget ställde nationalstaterna inför nya problem. De hade skapat de internationella organisationerna för att främja gemensamt uppställda mål, men dessa organisationer visade sig snart bära på sin egen, inre dynamik. I vilken utsträckning

kunde enskilda stater, framförallt säkerhetsrådets permanenta medlemmar, behålla kontrollen över dessa organisationer och i hur hög grad måste de acceptera att FN hade en egen, självständig legitimitet? De senare diskussionerna mellan Hammarskjöld och Myrdal återspeglade denna frågeställning i olika former.

I grunden delade de förhoppningen att ett starkare FN, med bredare förmåga att ta politiska initiativ skulle främja lösandet av en rad olika internationella problem. Bortsett från skiljaktigheterna i synen på ECE:s roll återspeglade deras konflikter också deras mycket olika personliga sätt att närma sig denna bredare uppgift. Det är uppenbart att Myrdal redan från tillträdet som exekutivsekreterare angav en mycket hög ambitionsnivå. Rekryteringspolitiken var här central: det var en inre organisatorisk fråga, inte något de enskilda nationerna skulle få styra. Tjänstemännen skulle inte ta nationella hänsyn utan deras lojalitet skulle enbart gälla organisationen och FN-stadgan. Det föranledde konflikter med brittiska Foreign Office, Myrdal fick som han ville men som förtroendeskapande åtgärd har man sett bättre.

Hans personliga initiativ i samband med Marshallhjälpens planering för att få den att kanaliseras genom ECE visar också på hans strävan att sätta FN-organ i centrum för den ekonomiska återuppbyggnaden. Om än rationellt motiverad var denna djärva hållning utsiktslös i en situation då nationella dagordningar gick i helt andra riktningar. Senare i sin mandatperiod anlade han också en mycket mer ödmjuk ton, mer inriktad på att producera tekniska rapporter som kunde bilda underlag för bredare internationell samverkan.

I det politiska läge som rådde då Dag Hammarskjöld utsågs till generalsekreterare fanns det goda skäl till den mycket försiktigare väg denne valde för att utvidga det politiska utrymmet för FN och dess ledning. Utan en förtroendefull relation till USA:s företrädare hade han inte blivit vald, inte heller kunnat utvidga sitt ämbetes symboliska status på det sätt som skedde. I vilken mån detta också ledde till en mer allmän "koloniserings" av FN-administrationen från amerikanska tjänstemäns sida återstår att analysera.

Bredare politiska förändringar – som inflödet av nya självständiga stater och meningsskiljaktigheter mellan USA och tidigare kolonialmakter – underbyggde otvivelaktigt FN:s nya, stärkta ställning men kvar står likväl att den svenske ämbetsmannens betoning av FN-stadgans formalitet och procedur verksamt bidrog till att stärka FN:s övergripande legitimitet.

Med detta sagt är det nu också tydligt att organisationens legitimitet i hög grad var avhängig världspolitikens maktrelationer. Det kalla kriget skapade inte bara spänning utan också en maktbalans som Hammarskjöld och hans efterföljare kunde utnyttja. I det hänseendet påkallar de senaste årens förändringar, särskilt sedan USA uppnått ställningen av ensam "hypermakt", en förnyad diskussion om förhållandet mellan FN:s universalistiska uppdrag och vissa nationalstaters särskilda inflytande. 1954 års diskussioner mellan FN:s "europeiska och amerikanska centrum" kan idag omformuleras: under vilka omständigheter kan en internationell organisation behålla sin integritet i förhållande till sin värdnation?

Duellens kvarstående relevans

Ändå från starten, den sex timmar långa teoretiska debatten 1933 om ekonomiska analysmetoder, var debatten mellan Dag Hammarskjöld och Gunnar Myrdal en kraftmätning mellan två intellektuella giganter. Men den var något därutöver. Med tidens gång och allteftersom deras yrkespositioner förändrades kom den personliga karaktären av deras diskussioner alltmer att överflyglas av en dialog som snarare hade sin grund i de funktioner de kom att förkroppsliga i sina karriärer. Som sådan behåller deras skärmytslingar om möjligheten till aktivt ingripande ekonomisk politik, om relationen mellan princip och makt i internationella relationer och om möjligheten av genuint övernationella organisationer all sin betydelse. I minnestelet 1961 förutskickade Myrdal att Hammarskjöld skulle fortsätta att leva:

Han kommer att leva vidare som myt och som symbol. Han kommer att fortsätta tjäna, som han alltid gjorde, men hädanefter oförmögen att påverka vilka intressen han kommer att tjäna och i vilka praktiska syften han kommer att utnyttjas.

Hammarskjöldsjubiléet 2006 har otvivelaktigt bidragit till att förstärka vissa existerande mytbilder. Men hans liv och verksamhet kan också tjäna andra syften. De olika frågor den dolda duellen mellan honom och Gunnar Myrdal handlade om berör många av de frågeställningar som idag är centrala för internationella organisationer. Den har fortfarande mycket att säga om kampen för att upprätta ett verkligt internationellt yrkesetos och om världsmedborgarskapets villkor.

Noter

- 1 Myrdals tal inför Stockholms universitets studentkår på Konserthuset den 20 september. Återgivet i *Aftonbladet* 21/9 1961: "Myt för en ny tids människor". Vol 6.1.070. i *Alva och Gunnar Myrdals arkiv. Arbetarrörelsens Arkiv och Bibliotek* (Härefter AGM.ARAB).
- 2 Denna skildring bygger i huvudsak på egna arkivstudier av personarkiven: dels Dag Hammarskjölds arkiv på *Kungliga Biblioteket* (Härefter DH.KB) dels Alva och Gunnar Myrdals arkiv (AGM.ARAB). När det gäller svensk utrikespolitik, särskilt förhandlingarna med USA utgår jag från tillämpliga delar av UD:s arkiv på riksarkivet (UD.RA). För en mer allmän bild av debatten av ekonomiska frågor hänvisar jag till min avhandling *Bruten Brygga Gunnar Myrdal och Sveriges ekonomiska efterkrigspolitik*. (Stockholm 2000).
- 3 Hammarskjöld, Dag *Konjunkturspridningen: en teoretisk och historisk undersökning*. SOU 1933:29.
- 4 Thelin, Bengt, *Dag Hammarskjöld: barnet, skolpojken, studenten* (Uppsala 2001).
- 5 Myrdal, Gunnar, *Prisbildningsproblemet och föränderligheten* (Stockholm 1927).
- 6 Myrdal, Gunnar *Vetenskap och politik i national-ekonomien* (Stockholm 1930).
- 7 SOU 1933:29.
- 8 Publicerad som bilaga till Statsverkspropositionen 1933 (vol 1, appendix 3).
- 9 Myrdals kritik finns i hans eget manus "Det internationella konjunktursambandet." 6.1. Vol 009.1. AGM.ARAB. Debatten i övrigt återges i Philip Lashes biografi *Hammarskjöld* (1961).
- 10 *Laudatur*, två steg under det högsta betyget *Cum insigniore laude approbatur*.
- 11 Enligt intervju av Stellan Andersson med Gunnar Myrdal 1981. AGM.ARAB.
- 12 I sitt minnestal 1961 sade Myrdal att hans kritik då "orsakat en smärre konflikt" i deras relationer.
- 13 Det måste dock sägas att denna ambition avsevärt övervärderats, de "tilläggsbudgetar" som skulle vara politikens instrument kom aldrig att tillämpas med vikande konjunkturer som argument, endast som nödvändiga inslag i krigsårens mobiliseringsekonomi.
- 14 Korr Gunnar Myrdal till Wigforss 19.6.1940, AGM 08.vol.017.
- 15 Korr Gunnar Myrdal till Wigforss 29/6 1940, AGM 08, vol.017.
- 16 Myrdal, G., "Höga skatter och låga räntor" i *Studier i Ekonomi och Historia tillägnade Eli Heckscher* (1944).
- 17 "Diskussionspromemoria från sammanträdet hos Söderlund torsdagen den 29 juni 1944." AGM volym 6.1.019. Mötets inofficiella karaktär kan vara förklaringen till att promemorian inte återfunnits i planeringskommissionens arkiv.
- 18 En fylligare redovisning återfinns i Appelqvist (2000), s. 228–233.
- 19 Dag Hammarskjöld hade i september 1945 lämnat finansdepartementet och utsetts till en nyinrättad post som "envoyé med särskilt ansvar för internationella finansiella förhandlingar", SvD 15 sept 1945.
- 20 "PM angående principerna för budgetens balansering." Bihang till riksdagens protokoll 1946. 1 saml. Nr 1. Del 2. Bihang D.
- 21 ibid., s. 14.
- 22 ibid., s. 12.
- 23 Geneve mars 1946 och London november samma år. Ledde till bildandet av GATT 1948.
- 24 Såväl hans brittiske motsvarighet (Richard Stafford Cripps) and hans amerikanske (Henry Wallace) var personliga vänner.
- 25 "Sweden Actively Furthering Free Trade", *The Commercial and Financial Chronicle* 25/7 1946. AGM.ARAB och "Sweden and the USA as compared by Gunnar Myrdal", *Survey Graphic* Aug 1946. AGM.ARAB.
- 26 VPM av den 4.2.1947 riktad till regeringen, bifogad bankofullmäktiges framställning av den 30.1.1947. *Finpol.DH.KB*.
- 27 Detta personliga dokument, daterat den 13 mars, återfanns inte vid riksbanksfullmäkti-

- ges protokoll från detta möte eftersom det hölls utanför protokollet. Det bifogades senare till fullmäktigesammanträdet den 27 september 1947, då Hammarskjöld uppenbarligen funnit ytterligare behov av att rättfärdiga sina tidigare ställningstaganden. Det återfanns också i Tage Erlanders material angående inflationskonferensen.
- 28 Myrdals inställning beskrivs bra i Kostellecky, V., (1989) *The United Nations Economic Commission for Europe: The beginning of a history*.
- 29 Att han valde Nicolas Kaldor istället för den av britererna nominerade (Harry McNeill) väckte Bevins stora missnöje enligt Kostellecky (1989).
- 30 PM/Hammarskjöld ang Washingtonavtalet den. 26 juni. *Bilaga D. Riksbanksfullmäktiges särskilda protokoll. 27 juni 1947*.
- 31 Brev från GM till DH, "Personal and confidential", Vol 061. 23.2.0. *AGM.ABAB*. Intressant är den något nedsättande benämningen på OEEC: '16-power organisation'.
- 32 Ibidem.
- 33 Den omfattade 35 miljoner kr 1947, den amerikanska exporten samma år 1.640. Alltså en icke-fråga om inte målet var att stoppa Sveriges handel österut totalt.
- 34 Från Hammarskjöld till Wayne G Jackson Jan 14th 1948. HP 64 Ua. XLVIa. *UD.RA.*
- 35 Om detta se särskilt Adler-Karlsson, G., *Western Economic Warfare 1947-1967. A case study in foreign economic policy*. Stockholm 1968.
- 36 Enligt intervju av Stellan Anderson med Myrdal 1981 hade han själv varit en av fyra kandidater i början av 1953.
- 37 Brev från Myrdal till Hammarskjöld, 8 april, 1953. Vol.061.23.2.4. *AGM.ABAB*.
- 38 Cable 2 May. 1953. Vol.061.23.2.4. *AGM.ABAB*.
- 39 Brev från Hammarskjöld till Myrdal, 12 maj 1953. Vol.061.23.2.4. *AGM.ABAB*.
- 40 Brev från Myrdal till Hammarskjöld. Vol.061.23.2.4. *AGM.ABAB*.
- 41 I Lashes biografi över Hammarskjöld återges ett citat av Freeman Matthews där han ska ha sagt till Dulles: "You'd better use the opportunity if you can get him". Lash, P.(1961) *Hammarskjöld*.
- 42 Brev från Myrdal till Hammarskjöld 25 juni, 1954. Vol.061.23.2.4. *AGM.ABAB*.
- 43 Artiklarna om ECE/ CEE publicerades 3 maj, 23-24 maj, 25 maj och 28 maj 1954.
- 44 "Hammarskjöld voudrait réduire les activités du centre européen de l'ONU », *Le Monde* 25 maj 1954.
- 45 Hammarskjöld till Myrdal. 3 september 1954. Vol. 6.1. 009. 23.1.2.34 *AGM.ABAB*.
- 46 Myrdal till Hammarskjöld, June 26th 1954 (draft version). Vol. 6.1. 009. 23.1.2.34 *AGM.ABAB*.
- 47 "Myrdal dresse le bilan de la conference commerciale est-ouest", *Le Monde* 3 mai 1954.
- 48 *Le Monde*, 28 maj 1954.
- 49 Vid ECOSOC:s 825:e möte, åttonde sessionen den 3 augusti 1954. Citatet återgivet ur Siotis, Jean: "The Secretariat of the United Nations Economic Commission for Europe and European Economic Integration: The First Ten Years" i *International Organization*, Vol XIX, No 1.
- 50 Hammarskjöld till Myrdal, "Personal and Confidential", 10 August 1954. Vol. 6.1. 009. 23.1.2.34 *AGM.ABAB*.
- 51 Som ledde till publiceringen av *Asian Drama* (1968).
- 52 Se not 1.
- 53 I ett brev till Östen Undén i januari 1948 där han förklarade sin allmänna plädering för stöd åt den amerikanska uppläggnings skrev han: "Vad det gäller är snarast, som så ofta i detta underliga land, en önskan att känna trygghet för en viss 'approach', ett allmänt sinne-lag hos den andra parten. I detta fall i relation till det ekonomiska samarbetet i Västeuropa." Han menar att amerikanerna frestas att säga: "den som icke är med oss är mot oss". Marshallplanen har i det sammanhanget tydligen – helt irrationellt med tanke på dess rent praktiska syfte – tenderat att bli en provosten." HP 64 Ua. XLVIa. *UD.RA.*

Fallet Wittenberg

Nazismen som stigma i den svenska efterkrigskulturen

JOHAN ÖSTLING

Under åren 1948–1950 utspelade sig en av de mest uppmärksammade befordringsstriderna i det akademiska Sverige. "Fallet Wittenberg", som den kom att kallas, gav upphov till en härva av sakkunnigutlåtanden, avstyrkanden och besvärsskrivelser. På många sätt var fallet Wittenberg en personlig tragedi, ett smärtsamt bakslag för en enskild människa, men det som står i blickfånget här är hur det återspeglade stämningar i den intellektuella och akademiska kulturen i skiftet mellan 1940-tal och 1950-tal. I ett större sammanhang belyser fallet Wittenberg den svenska bearbetningen av den nazistiska erfarenheten i andra världskrigets efterdyningar.

En akademisk strid

Erich Helmut Wittenberg föddes i en borgerlig judisk familj i Hamburg 1907. Hans far, till yrket jurist, hade dekorerats i första världskriget och såg sig helt igenom som tysk. Tidigt flyttade familjen till Berlin, där Wittenberg småningom inledde studier i historia, filosofi, statsvetenskap

och angränsande ämnen för flera av tidens största auktoriteter. År 1933 krönte han sina studier med en avhandling om den tyske socialdemokratiska ledaren August Bebels (1840–1913) bildningsbegrepp. Som jude tvangs han avbryta sin akademiska bana när nazisterna grep makten och kom som flykting till Sverige 1935. Han bosatte sig i Lund, tillägnade sig det svenska språket och skrev åtskilliga artiklar och uppsatser i dagspress och facktidskrifter. Hans specialområde var tysk filosofi- och idéhistoria, i synnerhet 1800-talsidealismen. När han blev svensk medborgare 1945 hade han publicerat en så ansevärd mängd recensioner och essäer att han torde ha varit ett namn i den intellektuella svenska offentligheten.¹

I maj 1948 sökte Wittenberg en docentur i politisk idéhistoria vid Lunds universitet. Det blev upptakten till fallet Wittenberg. Efter vissa svårigheter att finna sakkunniga stannade humanistiska sektionen vid universitetet för två statsvetenskapsprofessorer: dels Fredrik Lagerroth som företrädde ämnet i Lund, dels Herbert

Tingsten som vid tidpunkten var chefredaktör för *Dagens Nyheter* men som statsvetare i hög utsträckning hade ägnat sig åt politisk idéhistoria. Deras respektive utlåtande pekade åt diametralt olika håll. Lagerroth vittnade om Wittenbergs lärda och mångsidiga författarskap, vitsordade hans vetenskapliga förtjänster och avslutade med att kompetensförklara honom för den sökta docenturen. Tingsten å sin sida riktade svidande kritik mot Wittenbergs vetenskapliga produktion och underkände honom med en dräpande formulering: "Då jag anser W:s skrifter svaga och i flera fall direkt demeriterande är det för mig självfallet att han saknar kompetens till docentur." Denna skarpa vidräkning föranledde Wittenberg att inkomma med en erinran, där han på punkt efter punkt bemötte Tingsten. Samtidigt ställde sig en av sektionens egna professorer, litteraturhistorikern Olle Holmberg, kritisk till inslag i ett återopat specimen, en uppsats om Heinrich Manns politiska idéer. Holmbergs skrivelse gav upphov till ett replikskifte mellan honom och Wittenberg. Efter ingående diskussion beslöt sektionen i april 1949 med elva röster mot sju att avslå Wittenbergs ansökan om docentur i politisk idéhistoria. Ärendet var dock inte avslutat än. I en besvärsskrift, riktad till kanslern för rikets universitet och remitterad till humanistiska sektionen i Lund, argumenterade Wittenberg med förnyad kraft för sin sak. Likväl fann en majoritet av professorerna i sektionen inte att något avgörande nytt hade framkommit och avstyrkte besväret, en linje som också kanslern följde i sitt beslut. Wittenberg vände sig slutligen till konungen med en besvärsskrivelse, men beslutet drog ut på tiden då statsrådsberedningen beslöt att inkalla en ex-

tra sakkunnig, Uppsala-professorn Carl Arvid Hessler. Hans utlåtande liknade i mångt och mycket Tingstens och mynnade följaktligen ut i en avstyrkan. I en sista skrivelse bemötte Wittenberg Hesslers utlåtande, men det skulle visa sig vara förgäves. I mars 1950 avtog Kungl. Maj:t slutgiltigt Erich Wittenbergs besvär.²

Fallet Wittenberg skulle därmed ha kunnat avskrivas som en i raden av inflammerade och utdragna akademiska befordringsstrider, låt vara ovanligt inflammerad och utdragen. Men fallet Wittenberg rymmer dimensioner som gör att det inte utan vidare kan läggas till handlingarna. För att tränga djupare in i fallet fordras att man karakteriserar Wittenberg intellektuellt och använder hans biografi för att komma underfund med vad han representerade i den svenska akademiska offentligheten under åren efter andra världskriget. I botten låg en större idépolitisk motsättning mellan framryckande ideal och tillbakaträngda traditioner.

En idealismens banerförare

Med sin stora beundran för tysk idealistisk humanism var Wittenberg onekligen en rar art i det svenska 1940-talet. Visserligen hade han åsiktsfränder bland enstaka teologer, humanister och konstnärer, men utan tvekan hade han haft fler om han verkat några decennier tidigare.³ När han under krigsåren mobiliserade Fichte, Burckhardt och Meinecke mot nazismen och såg dem som räddningen undan barbariet var han trots allt tämligen ensam. Ideologiskt kunde han snarast associeras med 20 juli-männen, de antinazistiska tyska aristokrater som den 20 juli 1944 under Claus Schenk von Stauffenbergs led-

ning hade utfört det misslyckade attentatet mot Adolf Hitler.

Från sin tysknationella konservativa horisont hade Wittenberg ända sedan 1930-talet motarbetat nazismen intellektuellt. I skrift efter skrift hade han pläderat för att nationalsocialismen var väsensskild från konservatismen. Mitt under den Wittenbergska befodringsstriden skrev han således en artikel på detta tema i en festskrift till, nota bene, Fredrik Lagerroth, där han ställde en räkka antiteser mot varandra för att belysa skillnaden mellan Bismarcks och Hitlers Tyskland:

Här en rättstat, där en ren våldsstat, här en konstitutionell monarki, där en totalitär stat, här ett småtyskt rike, där en pangermanistisk maktstat, här en dynastisk-militär överhetsstat, där en ledarestat på rasidéns grund, här militären underordnad den politiska ledningen, där krigaren som politikens och kulturens enda och högsta ideal och mål, här en århundradelång monarkisk tradition som kejsarrikets fasta grundval, där en radikal brytning med hela den tyska politiska och kulturella traditionen.⁴

Detta var en uppfattning som långtifrån alla delade i Sverige, och Wittenberg fick erfara det när han recenserade Herbert Tingstens bok *De konservativa idéerna* 1940. I sin långa och mycket kritiska artikel gick han på åtskilliga punkter till rätta med Tingstens uppfattning om konservatismen. I det replikskifte som följde dem emellan i *Historisk tidskrift* framgick det att meningsmotsättningarna var många, inte minst om konservatismens förhållande till samtidens politiska strömningar.⁵

Trots att Wittenberg så bestämt tagit avstånd från nazismen och trots att han själv som jude

tvungits fly Tyskland hade han upprepade gånger förknippats med nazismen. Wittenbergs tysknationella konservatism och filosofiska idealism predisponerade honom uppenbarligen för angrepp för nazisimpatier. Denna förståelse av Wittenberg som representant för en föreställningsvärld är nödvändig när man tränger djupare in i fallet. Herbert Tingstens, Olle Holmbergs och Carl Arvid Hesslers framställningar bar alla på argument och strategier som vittnade om deras hållning till det som Wittenberg stod för. Så var naturligtvis även fallet med flera andra som agerade i och yttrade sig om ärendet, men just Tingsten, Holmberg och Hessler är särskilt relevanta då de lämnade ifrån sig tungt vägande skrivelser mot Wittenberg. I allt väsentligt bestämde deras yttranden utgången i fallet.

Ett återkommande tema i Tingstens sakkunnigutlåtande var hans aversion mot den Wittenbergska ambitionen att rädda konservatismen undan nazismen. Efter att i ett inledande stycke ha dömt ut Wittenbergs doktorsavhandling som ett högst mediokert kompilat av referat och oklara reflexioner karakteriserade han Wittenbergs program:

W:s författarskap efter överflyttningen till Sverige bör förstås mot bakgrunden av hans politiska inställning. Närmast kan denna betecknas som en variant av tysk konservatism och nationalism, med starka anknytningar till hemlandets idealistiska filosofi. Då denna filosofi i stor omfattning använts för att legitimera nazismen, till vilken W. ställer sig avvisande, och då den därjämte ofta av icke-tyska författare förklarats ha gett impulser till den nazistiska åskådningen, har det för W. blivit ett huvudintresse att ställa vederbörande författare i vad han anser "riktig" belysning, dvs att visa

att deras uppfattning sammanfaller med hans egen. W. konkurrerar, kort sagt, med nazismen om de tyska lärofäderna. I och för sig utesluter denna attityd givetvis inte värdefull forskning och analys. Men hos W. framträder den i oriktiga, orimliga och motsägande uttalanden, i en humanitär skönmålning av de tyska förebilderna.⁶

Tingstens underkännande av Wittenberg som vetenskapsman hämtade mycket av sin retoriska kraft ur detta preludium. Han vidgick här att Wittenberg ställde sig avvisande till nazismen, men tillskrev honom icke desto mindre en åskådning som hade legitimerat och givit impulser till den bruna maktläran. Han misstänkliggjorde Wittenbergs strävande att ställa nazismens påstådda anfäder i riktig belysning genom att framställa det som ett utslag av egenintresse. Han antydde att Wittenberg i sin vilja att förverkliga sitt program hade skönmålat de tyska förebilderna och förbrutit sig mot vetenskapens princip. I det som följde konkretiserade Tingsten sin tes med exempel ur Wittenbergs samlade författarskap. Höga tankar om bland andra Fichtes, Hegel, Treitschke och Nietzsche fann ingen nåd hos Tingsten. De var nationalistiska maktfilosofer och därigenom förelöpare till nazismen, hävdade han emfatiskt. Fichtes *Der geschlossene Handelsstaat* förde till exempel "direkt tanken på samtidens kommunistiska och nazistiska diktaturer", medan han om Hegel kunde säga: "W. gör även Hegel till anhängare av tankefrihet. Formellt är det naturligtvis riktigt; Hitler, Mussolini och Stalin har likaså hyllat tankefriheten; Hegel gör det på ett liknande sätt." Tingstens resonemang mynnade ut i att Wittenberg hade förvanskat de tyska tänkarna i syfte att ärerädda dem. Hans ivriga försök att

rentvå dem hade fått honom att blunda för den större och ödesdigra tradition som dessa filosofer var en del av. Enligt Tingsten var Wittenberg – med en formulering ur en recension av Ingemar Hedenius – "typisk för vad som kan väntas bli bestående av det i dålig mening tyska sättet att resonera".⁷

Det avslutande citatet pekar hän på det väsentliga: Erich Wittenberg stod som typ för den tyska åskådning som förbands med irrationalism och idealism, myt och maktdyrkan. Retoriskt kunde Tingsten brännmärka denna traditionslinje genom att föra samman den med nazismen. Men man kan inte reducera resonemangen till ett slags *guilt by association*, där ytliga likheter togs som intäkt för ett fördömande. Snarare lade han sig vinn om att visa att Fichtes nationalism, Hegels maktlära och Nietzsches övermänniska alla rymdes inom den tankesfär som hade alstrat nazismen. Hela denna idékrets måste motarbetas och bekämpas för att vi en gång för alla skall bli kvitt nationalsocialismen, löd Tingstens slutsats. Wittenbergs försök till äreräddning var därmed otillbörligt, lönlöst och dömt att misslyckas.

Olle Holmbergs skrivelse uppehöll sig vid Wittenbergs uppsats om Heinrichs Manns politiska idéer. Vid en första anblick kan det förefalla som om han främst riktade in sig på felaktiga citat och tolkningar, men det fanns en tydlig tendens i inlägget. Holmberg vände sig gång på gång mot försök att tillskriva Mann uppfattningar han aldrig omfattat. Han polemiserade mot Wittenberg förklenande omdömen om Mann. Där Wittenberg nedvärderade Manns insats uppvärderade Holmberg densamma, där Wittenberg såg en socialistkramare och en kul-

turlös internationalist såg Holmberg en fredsvän, en upplysningsman, en gisslare av det preussiska. Det ligger nära till hands att tro att det som låg bakom dispyten inte bara var en värdering av ett enskilt författarskap utan skiljakigheter i åskådning. I sina yttranden i sektionen föll emellertid Holmberg inte ut i fördömanden av det slag som Tingsten hade gjort.⁸

Däremot tog han bladet från munnen när fallet väl var avslutat. I en artikel i *Dagens Nyheter* i juli 1951 rörde han en uppfattning om Wittenberg som i mångt och mycket liknade Tingstens. Precis som i Tingstens utlåtande frikände han Wittenberg från anklagelserna om att vara nazist, men följde upp med en insinuation som man inte kunde ta miste på:

Dr W. har haft en lycka i livet, fast han kanske inte vet om den: den att han är jude. Var han annars skulle ha hamnat åskådningsmässigt sett – ja, det kan man fråga sig. Redan nu har han visat åsikter som verkar egendomliga för att komma från en tysk-judisk flyktning. Lektor Ivan Pauli, som inte kände hans härstamning, polemiserade en gång på 30-talet mot honom i tanke att han var nazist.⁹

För Holmberg var Wittenbergs judiska bakgrund knappast en förmildrande omständighet, snarast det enda som hade räddat honom undan än värre villfarelser. *Trots* att han var jude omfattade han samma slags ideal som nazisterna, *trots* att han var jude stod han "helt främmande för en nutida humanitär demokratisk internationalism, baserad på ett radikalt hävdande av frihetens, jämlikhetens och broderskapets principer". För Olle Holmberg föreföll det obegripligt att en jude i Sverige efter 1945 kunde vara något annat än en renlärig upplysningsman.¹⁰

Även i Carl Arvid Hesslers utlåtande kan man skönja en linje. Hans dom var inte lika obarmhärtig som Tingstens men han framställde genomgående Wittenberg som en förvirrad medelmåtta, bättre på att referera än att komma med verkliga insikter. Mer intressant är emellertid att han uppfattade merparten av Wittenbergs skrifter som "en plaidoyer för idealismen i tyskt kulturliv", och i "sin strävan att förhålliga denna kan Wittenberg ibland nedskriva de mest egendomliga satser". Hessler anförde till exempel hans ansträngningar att frita Rudolf Kjellén från allt ansvar för nazismen, utan att alls gå in på sambandet mellan hans geopolitik och nazisternas livsrums teorier. Genomgående ledde Wittenbergs oförtröttade arbete att idealisera vissa tyska tänkare in honom i svåra motsägelser. Mer än någon annan betonade Hessler dessutom den bristande vidsynthet som karakteriserade Wittenbergs verk, i synnerhet hans tendens att så helhjärtat ta till sig argument från konservativa skriftställare samtidigt som han föll ut mot meningsmotståndare. "Lika slaviskt beundrande som Wittenberg i allmänhet har följt sina konservativa auktoriteter, lika aggressiv blir han, när han skall skildra Heinrich Manns politiska idéer", skrev Hessler. Sammantaget framstod Wittenberg i Hesslers dom som urtypen för en förstockad tysk idealist, hemfallen åt det slags bombastisk fraseologi som utmärkte mycket av denna riktning. Saklig analys och empirisk kringssyn låg inte för en man som vägrade att se vad denna tanketradition hade givit upphov till.¹¹

På viktiga punkter rädde alltså överensstämmelse i kritiken mot Wittenberg. Som vetenskapsman beskrevs han av samtliga som en me-

dioker epigon, som mer ihärdigt tog parti för sina meningsfränder än sökte sanningen. Mer betydelsefullt var emellertid hans roll som representant för en förlegad och avskyvärd tradition. Det var själva utgångspunkten när Tingsten, Holmberg och Hessler bröt staven över honom. Genom att försvara tysk konservativ idealism, samma källa som nazismen hade sprungit ur, blev Wittenberg ett potentiellt hot mot den antinazistiska grundhållningen.

Nazismen som stigma

Ryckt ur sitt sammanhang kunde alltså fallet Wittenberg vara en i raden av akademiska befordringsfejder. Men betraktat i sitt historiska sammanhang framträder ett underliggande mönster. Fallet kan inte reduceras till blott och bart en politisk kampanj eller en ideologisk strid; därtill rymmer det så många andra aspekter som man inte kan bortse från. Icke desto mindre vittnar det om att utrensning och antinazistisk vakt-hållning tog sig olika uttryck. Eftersom nazismen som reellt hot var eliminerad 1945 blev antinazismens uppgift att avgränsa det ideologiska fältet och upprätthålla en tankemässig konsensus som förhindrade uppkomsten av nazistiska strömningar. Tankeformer eller intellektuella element som kunde räknas utgöra grogrund för nationalsocialismen måste bekämpas.¹²

Under åren som följde på andra världskriget riktades anklagelser om nazisympatier mot olika slags personer. I politiken, i nöjeslivet och i kultursfären, inom snart sagt alla samhällssektorer, fick enskilda individer stå till svars. Somliga drabbades mycket hårt av beskyllningarna och marginaliserades fullständigt, andra skakade

snabbt av sig dem och kunde i stort fortsätta som om ingenting inträffat.

Inom socialpsykologin har man länge varit upptagen vid hur majoritetssamfundet stöter ut de avvikande. Mycket tidigt fjärmade man sig från en modell där enskilda individer avvek från ett givet mönster och satte i stället de sociala relationerna i centrum. Utan att använda socialpsykologins förklaringsansatser kan man hämta inspiration ur dess betraktelsesätt och terminologi. Särskilt fruktbar för att förstå utstötningen av dem som uppfattades som nazianfrätta är den riktning som bär den amerikanske sociologen Erving Goffmans prägel. I ett uppmärksammat arbete utvecklade Goffman sina tankar om stigma och den avvikandes roll i samhället. Mycket i hans framställning och empiriska iakttagelse är bundet till den tidens socialvetenskap, men de allmänna resonemangen om stigmabegreppet är värdefulla än i dag.¹³

Ordet *stigma* leds i sin ursprungliga bemärkelse tillbaka på grekernas beteckning för de kroppsliga tecknen som påvisade någonting ovanligt eller nedsättande i en persons moraliska status. Goffman vidgar definitionen och slår fast att stigmat inte alls behöver ta sig kroppsliga uttryck, utan använder snarare termen för att benämna en egenskap som är djupt misskrediterande i relationer människor emellan. Somliga attribut är enbart stigmatiserande i speciella sammanhang, andra är misskrediterande snart sagt överallt i vårt samhälle. "En individ", skriver Goffman om den stigmatiserade, "som eljest lätt skulle ha accepterats i det vanliga sociala samspelet, har ett drag, en egenskap som inte kan undgå uppmärksamhet och som får dem av oss som möter honom att vända sig bort från

honom och bortse från de anspråk på gemenskap med oss som hans övriga egenskaper i och för sig kunde ha motiverat.” Han utvecklar vidare sina tankegångar om hur den som besitter ett stigma stöts ut ur gruppen och förvägras erkännande. Den isolering och avgränsning som följer med detta gör den till en politisk akt. ”Stigmatiseringen av dem som har ett klandervärt moraliskt syndaregister, kan uppenbarligen fungera som hjälpmedel för den formella sociala kontrollen”, sammanfattar Goffman.¹⁴

Erving Goffmans idéer om stigma går mycket väl att överföra på dem som i majoritetssamfundets perceptioner förbands med nationalsocialismen. Eftervärldens dom över nazismen var hård och skoningslös och anatemat gick ut över de personer, företeelser och traditioner som förbands med den. Ideologin stigmatiserades i eminent grad när nära nog allt som den förknippades med blev misskrediterat. För omvärlden blev det nazistiska stigma en tillräcklig grund för att isolera, marginalisera och förkasta den som bar det.

Ett sätt att utveckla detta resonemang är att införa begreppet *associationssfär*. Med detta förstår jag egenskaper, beteenden, ideal och andra storheter som förbands med ett fenomen. En associationssfär är individuellt, socialt och kulturellt präglad, men i ett givet historiskt sammanhang, begränsat i tid och rum, kan man urskilja en dominerande sfärs innehåll och gränser. Under de första efterkrigsåren förbands nazismen ovillkorligen med vissa egenskaper och företeelser: nationalism och chauvinism; irrationalism och oförnuft; barbari och civilisatoriskt förfall; våld och militarism. Den nazistiska associationssfären – som jag för enkelhetens skull kallar

den – rymde på så vis associationer till just dessa egenskaper och företeelser. Däremot är det intressant att efterkrigstidens motorvägar, som teoretiskt skulle kunna ledas tillbaka på Hitlers autobahn, förknippades med nationalsocialismen.¹⁵

Just som Goffman har framhållit var stigmatiseringen en fråga om relationer. Det var inte nödvändigtvis de som hade bekant sig till nationalsocialismen som fick bära stigma; graden av stigmatisering stod inte alltid i proportion till graden av nazistisk övertygelse. Snarare var det omgivningens perception, uppfattningen om och på vilket sätt någon förknippades med nationalsocialismen, som var avgörande. Det var den nazistiska associationssfären, inte nazismen, som stigmatiserades.

För de första efterkrigsåren kan man urskilja tre huvudsakliga former av nazistisk stigmatisering. En *absolut stigmatisering* drabbade de som betraktades som svenska fullblodsnazister, de som lidelsefullt hade engagerat sig i nazistiska organisationer eller aktivt torgfört deras budskap. Vanligen fortsatte de att ta nazismen, Hitler och Nazityskland i försvar även efter 1945. Efter andra världskriget utsattes de för en stigmatisering som fullkomligt misskrediterade dem. Stämplade och brännmärkta förekom de endast i offentligheten som avskräckande exempel. Till dem som fick bära ett absolut stigma räknar jag politiker som Birger Furugård och Sven Olov Lindholm, men också skriftställare och intellektuella som Per Engdahl, Rütger Essén, Einar Åberg och Annie Åkerhielm.

För ett antal gränsvarelser kan man vidare tala om ett slags *partiell stigmatisering*. Ofta hade de under andra världskriget visat stor förståelse för

och sympatiserat med väsentliga aspekter av nazismen och Nazityskland, men inte reservationslöst slutit upp bakom en nazistisk organisation. Flera av dem var bemärkta personligheter i svenskt kultur- och samhällsliv. Tack vare bedrifter inom andra områden förknippades de inte enbart med nazismen och hade ofta tillräckligt stort ethos för att inte fullständigt marginaliseras efter 1945; inte sällan kunde de retirera in i det opolitiska och fullfölja sin professionella gärning. Under efterkrigstiden drabbades de således av en partiell stigmatisering, som inte var grund nog för att helt utesluta dem men som förblev en belastning och som ofta svärtade ned deras eftermäle. Så länge de distanserade sig från politiken lät man de vanligen hållas, men närhelst de gav sig in på känsliga områden träffades de av bannstrålen. Bland de mest namnkunniga återfanns Fredrik Böök, Sven Hedin och Zarah Leander, men man kan också inkludera Kurt Atterberg, Hugo Odeberg och Karl Olivecrona.

Erich Wittenberg åskådliggör i sin tur en *sekundär stigmatisering*. Det var ett slags indirekt bannlysning som drabbade en grupp som – trots att de aktivt tog avstånd från nazismen – sågs som anhängare av ideal och idéer som i den svenska samtiden förknippades med nazismen. Stigmatiseringen var med andra ord sekundär, men konsekvenserna kunde likväl bli allvarliga. Dessa fall visar hur svårt det var att skilja nationalsocialismen från annat som ansågs vara besläktad med den – idealism, konservatism, romantik och breda stråk i tysk tradition.

Nazismen och den svenska efterkrigskulturen

Stigmatiseringens förlamande verkan framgår tydligt i fallet Wittenberg. Förutsättningen var nationalsocialismens totala misskreditering. Den chockverkan som nazismens terror och tyranni sände genom de västerländska samhällena hade förvandlat den till efterkrigsårens mest föraktade politiska paria. Nazismens kraft att stigmatisera en meningsmotståndare har liknats vid att sitta med trumf på hand: den som spelade ut det nazistiska kortet kunde tillintetgöra sin antagonist.¹⁶

Även om nazismens stigma blev ett maktmedel i inhemska debatter kan man inte reducera det till en retorisk strategi. Under åren som följde på 1945 dominerade föreställningar om nationalsocialismen som är viktiga att ha minnet. För det första uppfattades inte nationalsocialismen helt och hållet som besegrad. Trots att utrikesminister Östen Undén i ett tal i oktober 1945 hade försäkrat att de svenska nazisterna bara var ett irriteringsmoment fanns det en betydligt mer ängslig underström under de första efterkrigsåren. Kriget var visserligen vunnit och den nazityska regimen var nedkämpad, men ett obestämbar nazistiskt hot dröjde sig kvar. Rapporterna från de tyska ockupationszonerna indikerade att uppgörelsen med nazismen höll på att bli en torso. Några år efter krigets slut var fruktan för en nazistisk restauration högst levande och en anti-nazistisk beredskap var alltjämt nödvändig.¹⁷

Den andra faktorn hör ihop med den första: eftersom nazismen alltjämt var ett potentiellt hot som måste bekämpas närhelst den kom upp till ytan slog man ned på allt som rymdes inom

den nazistiska associationssfären. Tolkningarna av nationalsocialismen har skiftat över tid och sammanhang, men i de mer elaborerade dominerade under de första efterkrigsdecennierna en riktning som idéhistoriskt förband nazismen med kontinental idealism, tysk romantik och konservativ nationalism. Nazismen var i denna tradition ett reaktionärt, atavistiskt fenomen som revolterade mot den rationalistiska, demokratiska moderniteten. Under de första efterkrigsåren rymdes sålunda även dessa traditionslinjer i den nazistiska associationssfären. Det innebar inte att exempelvis den tyska romantiken fördömdes lika kraftfullt som nationalsocialismen. Däremot kunde den tyska romantiken under vissa omständigheter drabbas av nazismens stigmatisering, i synnerhet om den fördes in i ett politiskt sammanhang.

I fallet Wittenberg samverkade dessa två faktorer, hotet om den kvardröjande nazismen och tolkningen av nazismens ursprung. Rädslan och insikten blev ett när han som representant för de strömningar som gött nazismen trädde fram. Den som ville bekämpa nazismen måste också bekämpa idealismen, romantiken och nationalismen.

På stigmatisering följde vanligen marginalisering. Det gällde naturligtvis de absolut stigmatiserade som knappast kunde återerövra offentligt anseende efter andra världskriget. De partiellt stigmatiserade blev likaså kringskurna och hänvisades till opolitiska sfärer. Ändå finns det skäl att inte sätta likhetstecken mellan stigmatisering och marginalisering. I vissa fall kunde stigmat tvärtom bli ett slags påminnelse om personen i fråga. Skulle en Annie Åkerhielm eller en Rütger Essén någonsin ha uppmärksamats i

dag om det inte vore för deras nazistiska brännmärken? Skulle Fredrik Böök eller Zarah Leander kittlat eftervärldens intresse på samma sätt om de aldrig hade utpekats som nazianstuckna?

Det kan vara belysande att jämföra med en annan sorts marginalisering som drabbade många samtida. Personer som Sten Selander, Torsten Fogelqvist, Ellen Key, Hans Ruin, Alf Ahlberg och Ludvig Nordstöm hörde utan tvivel till mellankrigstidens mest tongivande kulturpersonligheter. Under decennierna efter andra världskriget föll de gradvis i glömska och omvärderades först på senare år. I deras fall var marginaliseringen inte på något sätt ett resultat av nazistisk stigmatisering, utan snarare därför att de sågs som företrädare för en viss uppsättning ideal som trängdes undan under efterkrigstidens första årtionden. Deras religiösa förankring, idealistiska grundsyn och nationalliberala hållning rimmade inte väl med de dominerande strömningarna efter 1945, i synnerhet som de ofta parades med en ambivalens mot framstegstanken, den konstnärliga modernismen, den tekniskt-industriella rationaliteten och delar av välfärdsstatsprojektet.

Stigmatiseringen av den nazistiska associationssfären medförde att andra tankesfärer kunde expandera. När en sektor av det ideologiska fältet trängdes ihop kunde en annan breda ut sig och när vissa idéer vann insteg under de första efterkrigsåren utmönstrades andra. Den vidare diskussionen om den Wittenbergska docenturen kan tjäna som belysande exempel för detta, inte minst för att lyfta fram stigmatiseringens aktörer.

De drivande i motståndet mot Wittenberg företrädde alla en betydande riktning under åren

efter 1945. De slöt mangrant upp bakom den politiska demokratin och den rationalistiska moderniteten och stödde mer eller mindre helhjärtat välfärdsstatens projekt. Tidens intellektuella fundament bars upp av kulturradikaler som publicisten Herbert Tingsten, filosofen Ingemar Hedenius, ekonomen Torsten Gårdlund, författaren Karl Vennberg, kritikern Knut Jaensson och filosofen Anders Wedberg, men även publicisten Ivar Harrie, sociologen Torgny Segerstedt, historikern Erik Lönnroth och förläggaren Johan Hansson verkade i samma riktning. Till denna skara kan också en rad av tidens ledande politiker räknas, från socialdemokrater som Alva Myrdal och Gunnar Myrdal till liberaler som Bertil Ohlin. Sina olikheter till trots förenades de i sitt försvar av sekularism, upplysning och materialism och i sitt motstånd mot tyglade traditionalism, himlastormande ideologi och idealistisk fraseologi. Man har talat om "1945 års idéer".¹⁸

Det går att se fallet Wittenberg som ett led i en större motsättning mellan en upplysningstradition (som många av de tongivande ansåg sig vara ett utflöde av) och en idealistisk-romantisk strömning (som Wittenberg ansågs representera). Ingenting talar för att fallet Wittenberg kan inskränkas till en kamp mellan åskådningar, men det innehåller vissa brännande biografiska sidor som man inte kan bortse från. Det faktum att Olle Holmberg var en drivande kraft i motståndet mot Wittenberg är till exempel högst symtomatiskt. Åren före och under andra världskriget hade han gjort sig ett namn som övertygad antinazist på liberal grund. Han medverkade i skrifter, deltog i debatter och höll föredrag.

Under de sista åren av krig och de första av fred var Holmberg dessutom inblandad i flera uppmärksammade fall vid Lunds universitet, där han framträdde som en ivrig antinazist och arbetade för att nazianstuckna akademiker skulle hållas borta från universitetet. I all synnerhet gällde det för tyskämnet, där Sverker Oredsson har givit följande karakteristik: "Man kan säga att det fr o m 1943 fanns en eklatant strid om tyskundervisning och Lunds tyska institution. Protagonister i denna strid var ämnesföreträdaren Erik Rooth och hans kollega i humanistiska sektionen litteraturprofessorn Olle Holmberg. Invektiven dem emellan var så hårda, att en sentida läsare förvånas över att de kunde finnas i samma sammanträdesrum." Upprinnelsen till striden var en tysk antologi som Rooth hade skrivit ett entusiastiskt förord till och som Holmberg anklagade för att vara öppet nazianstucken. Debatten böljade fram och tillbaka och vågorna hade inte lagt sig förrän nästa satte igång, denna gång om tjänsten som tysk lektor i Lund. Rooth förordade i flera omgångar kandidater som sympatiserade med nazismen. Holmberg motarbetade dem aktivt och fullföljde sitt uppdrag med att rensa ut kvardröjande nazistiska element även efter krigsslutet. Bland annat slog han larm närhelst någon före detta nazist sökte en tjänst och granskade de tyska litteraturhistorier som användes vid landets universitet.¹⁹

Olle Holmbergs insatser under åren omkring 1945 kastar ljus över hans agerande i fallet Wittenberg. Redan vid tiden för krigsslutet hade han alltså uppträtt som en nitisk renhållningsarbetare i antinazismens tjänst, angelägen att vädra ut det unkna i akademien och mota potentiell-

la mörkmän i grind. Hans intellektuella profil påminde inte så lite om de "1945 års män" som skisserades ovan, och som kritiker och kulturskribent skrev han i många år sida vid sida med Tingsten, Hedenius och andra kulturradikaler i *Dagens Nyheter*. Holmberg var talande nog en drivande kraft när Thomas Mann, den främste representanten för "det andra Tyskland", utsågs till hedersdoktor vid Lunds universitet 1949.²⁰

Om man ser den Wittenbergska beföringsstriden i detta sken framstår den som principiellt mer intressant. Stigmatiseringen av den nazistiska associationssfären blir följaktligen inte bara en ideologisk *reaktion*, utan något som i allra högsta grad var del av en ideologisk *vision*.

Noter

- 1 Erich Wittenbergs liv och gärning framgår av den skrift han utgav 1951, *Ett akademiskt justitiemord?: En vädjan till den svenska demokratiens samvete: Handlingar rörande docenturen i politisk idéhistoria vid Lunds universitet* (Lund, 1951), på en gång en aktsamling och en plaidoyer i egen sak. Här finns jämte inledning, tysk sammanfattning och förteckning över hans skrifter också alla väsentliga handlingar i befodringsstriden samlade – ansökningshandlingar, sakkunnigutlåtanden, besvärsskrifter, protokollsutdrag, beslut, pressreaktioner med mera. De fortlöpande hänvisningarna sker till denna skrift. I samband med Wittenbergs frånfälle skrevs en kortare nekrolog i *Sydsvenska Dagbladet Snällposten* 18/2 1982 som ytterligare röjer vissa biografiska upplysningar.
- 2 Ärendets hela förlopp kan följas i Wittenberg 1951.
- 3 Idealismens nedgång och fall i Sverige har översiktligt behandlats i Tore Frängsmyr, *Svensk idéhistoria: Bildning och vetenskap under tusen år: 1809–2000* (Stockholm, 2000), men viktiga specialstudier finns också i Svante Nordin, *Romantikens filosofi: Svensk idealism från Höijer till hegelianerna* (Lund, 1987), Mats Persson, *Förnuftskampen: Vitalis Norström och idealismens kris* (Stockholm, 1994) och Carl-Göran Heidegren, *Det moderna genombrottet i nordisk universitetsfilosofi 1860–1915* (Göteborg, 2004).
- 4 Erich Wittenberg, "Utgör Bismarcks Rike en grundval för det Tredje Riket?: Ett idéhistoriskt utkast", i Arthur N. Thomson (red.), *Studier tillägnade Fredrik Lagerroth* (Lund, 1950), s. 410. Flera artiklar med samma inriktning finns förtecknade i Wittenberg 1951, s. 6–14.
- 5 Herbert Tingstens bok, *De konservativa idéerna* (Stockholm, 1939), recenserades av Erich Wittenberg i *Historisk tidskrift*, 1940:3. Tingstens och Wittenbergs replikväxling återfanns i *Historisk tidskrift* 1940:4 och 1941:1.
- 6 Wittenberg 1951, s. 35
- 7 Wittenberg 1951, s. 35–41.
- 8 Wittenberg 1951, s. 79–99.
- 9 *Dagens Nyheter* 4/7 1951.
- 10 *Dagens Nyheter* 4/7 1951.
- 11 Wittenberg 1951, s. 183 ff.
- 12 Alf W Johansson, *Den nazistiska utmaningen: Aspekter på andra världskriget* (Stockholm, 2000), s. 226 ff.
- 13 Erving Goffman, *Stigma: Den avvikandes roll och identitet* (Stockholm, 1972).
- 14 Goffman 1972, s. 11 ff. och 144.
- 15 I min doktorsavhandling om kollektiva erfarenheter av nazismen i andra världskrigets efterdyningar utvecklar jag dessa tankegångar vidare.
- 16 Poul Kragh Jensen, *Det sidste argument: Brugen af nazismen som fjendebillede i dansk politisk kultur 1945–2004, belyst gennem Europa- og utlændingedebatterne*, opublicerad *speciale* vid Institut for Historie og Områdestudier, Historisk Afdeling, Århus universitet (Århus, 2004), s. 1 ff.
- 17 Undéns tal refererades i *Svenska Dagbladet* 13/10 1945. Ett internationellt sammanhang till dessa debatter ges i Barbro Eberan, *Vi är inte färdiga med Hitler på länge än* (Eslöv, 2002) och Jeffrey K. Olick, *In the House of the Hangman: The Agonies of German Defeat, 1943–1949* (Chicago, 2005).
- 18 Alf W Johansson, *Herbert Tingsten och det kalla kriget: Antikommunism och liberalism i Dagens Nyheter 1946–1952* (Stockholm, 1995), s. 224 ff.; Svante Nordin, "Literature on Sweden and Nazi Germany", i Stig Ekman & Klas Åmark (red.), *Sweden's Relations with Nazism, Nazi Germany and the Holocaust: A Survey of Research* (Stockholm, 2003), s. 251; Svante Nordin, "Torsten Gårdlund: De efterkrigstida idéernas förridare (1911–2003)", *Dagens forskning*, 2003:7.
- 19 Sverker Oredsson, *Lunds universitet under andra världskriget: Motsättningar, debatter och hjälpsatser* (Lund, 1996), s. 171 f.; Birgitta Almgren, *Drömmen om Norden: Nazistisk infiltration i Sverige 1933–1945* (Stockholm, 2005), s. 141 ff.
- 20 Carl Fehrman, Håkan Westling & Göran Blomqvist, *Lärdomens Lund: Lunds universitets historia 1666–2004* (Lund, 2004), s. 245 ff.

Kartläggare och konkurrenter

Akrell och Forsell på statistikens fält under 1800-talet

HENRIK HÖJER

Hela livet bar Carl Akrell (1779–1868) minnet av slaget vid Leipzig med sig.¹ Han kunde själv ta ut kulan som slog honom i bröstet nära hjärtat vid slaget i oktober 1813. Den träffade honom under stormningen av staden Leipzig i tredagarsslagets slutfas. Den gick igenom rock och väst, träffade en mässingsknapp och slog sönder två revben. Men kulan gick inte igenom den elastiska tröjan av sämskskinn som han hade under västen, och den fångade upp kulan som i en påse. Det var bara att dra ut den. Resten av livet bar han kulan på sig som en trofé.

Carl af Forsell (1783–1848) skulle heller aldrig glömma Leipzig.² Långt senare skulle han minnas gevärssalvorna, ropen, vapenskramlet och ”de ofantliga truppmassorna, de brinnande byarna, tornen i Leipzig, bakom hvilka solen, fördunklad av rök och lågor, gick blodröd ned, kanondundret, det kongrevska raketbatteriet, som stod under h. k. h. kronprinsens befäl, och som i bataljen vid Leipzig användes med framgång mot ett kavallerianfall”. Det brittiska raketbatteriet ingick i Karl Johans livvakt.³

Liknande livsöden

Carl Akrell och Carl af Forsell delade långt mer än minnet av Leipzig. De hade påfallande liknande livsöden och karriärer, vilket inbjuder till några reflexioner kring karriärmöjligheter och konkurrens under början av 1800-talet.

De föddes båda kring 1780, och kom från tämligen enkla förhållanden men blev höga officerare och kartografer. De blev båda adjutanter till Karl Johan redan när han var kronprins, de adlades båda på 1810-talet och fick platser i Ridarhuset – som de båda avskydde att tala i. De var båda mer eller mindre liberala och reformvänliga. De var också båda kartografer, statistiker och publicister. De var goda vänner under ungdomsåren – men fiender som vuxna. Deras livsberättelser ger större förståelse för Karl Johanstidens Sverige.

Som adjutanter till den nye kronprinsen Bernadotte deltog Akrell och Forsell i fälttåget mot Napoleon 1813–14. Forsell, som var något av en gunstling hos Karl Johan, hade ansvar för kar-

torna under fälttåget, som kulminerade med slaget vid Leipzig, det största som slag som ditintills hade utkämpats i Europa. Över en halv miljon man var involverade, varav 23 000 svenskar. I inledningen av slaget var över 1 000 kanoner i aktion på båda sidor. De allierades styrkor bildade en linje på två mils längd, enligt Akrell.⁴

Slaget vid Leipzig var ”oberäknat de väl combinerade manövrer, och den skicklighet och tapperhet som på båda sidor utvecklades högst märkvärdig att bevittna – Herre gud hvad glad jag skulle vara om jag med visshet kunde förutse att batallien vid Leipzig skulle hafva Nordens förening till följd”, menade Forsell, som insåg att den svenska insatsen syftade till att Sverige skulle få Norge vid en fredsuppgörelse. Den 18 oktober 1813 red Karl Johan och hans adjutanter, däribland Forsell och Akrell, hela dagen i kanonelden vid Leipzig så att omkring 200 granater och kulor passerade. Forsell bevittnade hur fem personer i hans eskort blev sårade eller fick sina hästar bortskjutna. Även vid stormningen av själva Leipzig den 19 oktober ven kulorna kring kronprinsen, och flera i följet sårades. Trots detta var de svenska förlusterna små, ett femtiotal stupade – att jämföra med de tiotusentals stupade från de franska och ryska arméerna, och de oräkneliga sårade. Ännu tre dagar efter stridernas slut såg Forsell sårade som låg under bar himmel och kved, utan vård, förband eller mat.⁵

Den ryska erfarenheten

Akrell och Forsell delade erfarenheten av Napoleonkrigens sista år med en hel generation svenska officerare – att slåss sida vid sida med ryska

trupper; de trupper som mindre än fem år tidigare hade erövrat en tredjedel av landets yta. Många uppfattade förhållandet som minst sagt obekvämt, och både Akrell och Forsell bevittnade övergrepp från de ryska truppernas och kossackernas sida under fälttåget västerut, in i Frankrike. Upplevelserna skulle prägla deras negativa bild av Ryssland.

Akrell såg i en tysk by hur ryska soldater plundrade allt som gick att ta, och använde dörrar, tavlor, pianon och allt annat löst till sina bivackeldar. Han fick även bevittna andra övergrepp strax efter slaget vid Leipzig:

I ett stort ödsligt och utplundrat rum med öppna fönster, låg på golvet en stackars kvinna med ett nyfött barn. En kossack ville frånyrcka henne de klädespersedlar som utgjorde hennes bädd, och andra dylika vildddjur voro sysselsatta att aflyfta dörren hvarigenom den kalla vinden fick fritt spelrum utåt de nakna väggarna. Med tecken och hotelser lyckades jag att åt den lidande varelsen frälsa både dörren och den usla bädden; båda funnos ännu orubbade då jag efter en stund återkom i sällskap med en preussisk officer, som anskaffat ett par man till sauve-garde vid dörren. En sådan vakt våldföres sällan af ryssar, aldrig af kossacker. Den beskrifning, som den arma kvinnan, knapt hörbart, lemnade oss öfver sitt utståndna lidande, hvar hjertslitande. Jag vill ej återkalla minnet deraf.⁶

Även Forsell fick bevittna hur deras allierade ryska trupper betedde sig, och menade att deras beteende dessutom förlängde kriget: ”Ryska soldaters och kossackernes otyglade uppförande, deras plundring, mord, brand och våldföring har Napoleon egentligen att tacka att han ännu finns”, rapporterade han, som i likhet med

många andra officerare verkade ha grundlagt sin antipati mot Ryssland under detta fälttåg: "Hat, hämnd och grymhet synes vara ordet och lösen för dagen", sammanfattade han det ryska beteendet som han dagligen bevittnade. Övervåldet var så grovt att fransoserna inte insåg att de blev befriade – många väljer hellre Napoleon än "rysk frihet", menade Forsell, som önskade fler svenska soldater i stället, som var mer disciplinerade och som han kunde kontrollera. Det är ryssarnas rovgirighet som tvingat franska folket att erkänna och befästa Napoleons usurpation. "Olycklig är den som tvingas att underkasta sig deras inflytande."⁷

Både Akrell och Forsell var redan som ungdomar frisinnade – och en inte oviktig del i det liberala programmet var antipatin mot det ryska, som ibland kom att symbolisera den auktoritära ordningen i Sverige. Samtidigt var det uppenbart att Karl Johan närmade sig Ryssland i utrikespolitiska sammanhang, det Ryssland som var de svenska liberalernas fiende, så till den grad att det ibland talades om både det inre och det yttre Ryssland. Forsell själv skrev långt senare om "de olyckliga polackerna!" i ett brev till vännen, förläggaren och bibliotekarien P. A. Wallmark våren 1831 i samband med polackernas uppror mot Ryssland, och han var kritisk till kungens dragning till Ryssland.⁸

Ett Sverige i förändring

Akrell och Forsell var båda i trettioårsåldern när de deltog i fälttåget på kontinenten 1813–1814 mot Napoleon, och för att förstå dem bättre kan det vara bra att påminna sig att de under dessa dryga trettio år upplevt att en svensk kung mör-

dats, att näste kung avsatts genom statskupp (varvid de båda aktivt deltog i kuppen), erfarit att näste tronföljare (Karl August) hade dött under mystiska omständigheter 1810 – faktiskt framför ögonen på Forsell som varit hans adjutant – och att Sverige deltagit i en handfull krig och förlorat en tredjedel av sin yta. Samtidigt rasade Napoleonkrigen runt om i Europa. Det var oroliga tider – även om allt verkade vara på väg att ordna sig. Sverige var på den vinnande sidan, och den nye tronföljaren Bernadotte spelade korten väl. Siktet var precis som Forsell tidigt anade inställt på Norge.

Både Akrell och Forsell hade uppnått sina positioner som adjutanter hos kronprinsen Karl Johan genom sina kartografiska insatser. De hade båda gått på kadettskola på Karlberg under sent 1700-tal, och redan under 1800-talets första år deltagit i kartografiska expeditioner, Forsell inom sjökarteverket, Akrell inom fältmätningsskåren. Redan under denna tid kände de varandra och umgicks flitigt.

År 1803 beslöt Sveriges då ledande kartograf Samuel Gustaf Hermelin – som helt privat höll på att kartografera Sverige – att sända Akrell till London för att låta gravera av ett par kartor. Akrell hade lärt sig engelska (vilket var ganska ovanligt när franskan var det språk som gällde), och Forsell hade ett par år tidigare varit krigsfånge i England när den svenska fregatten *Ulla Fersen*, där han var officer, hade uppbringats av britterna under kontinentalblockaden. Forsell kunde alltså även han lite engelska, varför han var ett givet sällskap. De hade tidigare seglat tillsammans – och Akrell höll Forsell för en "överdådig sjögäst" – och Forsell hade hösten 1802 köpt ett par mindre båtar i Bohusläns skärgård,

Carl af Forsell (1783–1848). Kungl. Biblioteket.

1809 års kupp

som han seglat hem under hårt väder till Stockholm. De två planerade att segla över Gotland, Köpenhamn och Lübeck till London, och där låta gravera Hermelins karta och sälja sina båtar med förtjänst. Sedan skulle de vandra hem till fots – sådana vandringar var högst populära i romantikens tidevarv – genom Frankrike och Tyskland. Planen föll dock, till bådastora grämselse, när Akrell skickades till Stralsund i tjänsten.⁹

Både Akrell och Forsell var direkt involverade i 1809 års kupp till följd av det misslyckade kriget mot Ryssland. Forsell avbröt karteringen inför bygget av Göta kanal där både han och hans bror arbetade direkt under Baltzar von Platen när han i mars 1809 hörde att Georg Adlersparre tänkte gå till Stockholm med den västra armén. I Örebro nådde Forsell upprorsmännen och blev upptagen i Adlersparres stab. Han fick i uppdrag att kontakta Döbeln och hans slagna armé som pre-

Central-tryckeriet, Stockholm.

Carl Akrell
 • † 1779. † † 1868.

Carl Akrell (1779–1868). Kungl. Biblioteket.

cis lämnat Åland och gått över isen till Roslagen, tätt förföljd av ryska styrkor. Döbeln ville skjuta upprorsmannen Forsell – som dock räddades till livet av Döbelns kungafientliga officerare. Forsell lämnade Döbeln och hann möta Adlersparre och hans armé utanför Stockholm, och rida in i huvudstaden, där Adlercreutz gjort en palatskupp och avsatt kungen redan innan Adlersparre hann fram.

I palatskuppen hade Akrell desto större roll. En kungafientlig kamrat lånade redan innan dess ut ett par pistoler till Akrell och bad honom delta i ett försök att arrestera Gustav IV Adolf på hans väg till Haga. Försöket misslyckades på grund av tvekan i sista ögonblicket. När Akrell hörde om kuppen den 13 mars tog han sig från Karlberg in till slottet, där Adlercreutz beordrade honom delta i bevakningen av den arresterade kungen. Akrell fann befallningen ganska ”oläglig”, men lydde order. Akrell och en annan officer, Gripenwald, ingick bland de vaktlag som bevakade kungen även efter transporten till Drottningholm, och Akrells bild av den avsatte kungen är föga smickrande:

Vår första vakt utmärkte sig genast med retsamma frågor af Gustaf Adolf och opassande, ohyfsade svar af Gripenwald, och slutligen med yttranden och beteenden, som hos den förre visade ej endast slöhet, utan rent af rubbning i förståndet. [...] Konungens stelhet och taktlöshet gäfvö sedermera flera anledningar till utbrott af Gripenwalds ohöfliga beteende, desto mer som den höge herren själf aldrig samtalade om andra än de obetydligaste och plattaste, ofta retsamma ämnen, än med håfulla miner och åtbörder, än med en slö, tafatt eftergivenhet för våra yttranden, hvartill äfven kom hans ööfvervinnerliga mistänksamhet och fruktan för anslag mot hans lif.¹⁰

Både Akrells och Forsells val av sida 1809 gynnade dock deras karriärer, som sköt fart under tidigt 1810-tal. Akrell var kapten i armén och Forsell löjtnant vid Fältmätningsskåren i mars 1809. Efter kriget mot Norge 1814 var båda överstelöjtnanter, 35 respektive 31 år gamla. Positionerna som adjutanter hos Carl Johan hade båda som sagt sina kartografiska insatser att tack för. Akrell gav 1811 ut *Underrättelser till kartan öfver Sverige*, som innehöll en del statistiska upplysningar om landet, och Akrell såg det som ett utkast till ett större kartografiskt och statistiskt arbete. Verket fick en strykande åtgång och han tjänade en del pengar på det. Akrell såg till att kronprinsen fick ett exemplar, vilket renderade honom en befordran till major. Vid slutet av året blev han dessutom föredragande i den statistiska avdelningen i den nyinrättade Lantbruksakademien med 300 riksdaler i årligt arvode.

Forsell å sin sida fick i uppdrag av dåvarande kronprinsen Karl August – som han var adjutant åt – våren 1810 att upprätta en generalkarta över Sverige. Efter Karl Augusts hastiga död på Kvidinge hed på försommaren fick Forsell rådet av sin chef Baltzar von Platen att sammanställa en sådan generalkarta över Sverige. Hösten 1810 och vintern 1810–1811 arbetade Forsell på denna karta som han sedan presenterade för den nye kronprinsen Karl Johan, som i februari 1811 utnämnde honom till adjutant. Troligen hade Akrells utnämning till kronprinsadjutant försinkats av Forsell på grund av ett gräl dem emellan. 1812 års politik – Karl Johans närmande till ärkefienden Ryssland vilket innebar att Finlands återerövring försvann från dagordningen – påverkade fältmätningsskåren där både Akrell och Forsell var verksamma. Skåren hade 1811 slagits

samman med fortifikationskåren, och chefen general Gustaf Wilhelm Tibell accepterade inte att Sverige nu bytt sida och vänt sig mot Frankrike och Napoleon. Tibell var en varm revolutionsanhängare som slagits under Napoleon 1798 – ett för övrigt vanligt sätt att skaffa yrkesmässig praktik bland officerare – och sårats flera gånger. Hans nära kopplingar till Gustav IV Adolf gjorde att hans aktier hade fallit efter 1809, men krisen kom i februari 1812 då han anklagades för förräderi och för att ha lämnat ut svenska försvarshemligheter till den franske ministern under sin vistelse i Frankrike. Tibell hotades av krigsrätt men den kom aldrig till stånd. Forsell, lojal mot Karl Johan och hans omsvängning, var bland de främsta i att ifrågasätta Tibells chefskap. Samma dag som Tibellaffären publicerades i tidningarna, den 2 mars 1812, hölls en festmiddag bland kåren officerare. Forsell och hans anhängare ansåg att tavlan med Tibells porträtt borde tas ner från kårens lokaler. Akrell tog senare under kvällen den förre chefen i försvar – först med ord, sedan med värja. Efter ett kort, sannolikt drucket, debacle och fäktning fick tavlan hänga kvar. Akrells uppträdande medförde reprimander från både general Adlercreutz och Karl Johan. Akrell hade strax innan föreslagits av general Adlercreutz att bli adjutant hos Karl Johan vid nästa komplettering av adjutantkåren. Utnämningen frös nu inne. Enligt Akrell hade Forsell – hans ”bittra motståndare” – ett ord med i spelet.¹¹ Först i och med kriget 1813 fick Akrell besked av Adlercreutz att han hade blivit överadjutant vid kronprinsens generalstab.

Idéhistorikern Sven Widmalm berör i sin avhandling *Mellan kartan och verkligheten* kartografins utveckling under Akrells och Forsells da-

gar.¹² Under tidigt 1800-tal skedde en militär institutionalisering av kartografin, och Akrell och Forsell var bland de mest kända inom denna inriktning av privata kartinitiativ av naturvetenskapligt inriktade officerare med anknytning till hovet. De hade en bred definition av begreppet geografi, och gjorde kartor där skärpa och detaljkännedom var viktigare än framställandet av en vacker symbol för landet. Det innebar att de även intresserade sig för befolkning, näringsliv och administration i sina beskrivningar av landet. Detta hade med Napoleonkrigens totala karaktär att göra. Napoleons framgångar visade att ett lands totala resurser var viktiga i krigföring. Samtidigt var de medvetna om sin roll i samhället utanför det militära. Officeren var en ämbetsman med stor praktiskt inriktad yrkesexpertis.

Under första hälften av 1800-talet kom även officerarna i allt större utsträckning att ses som en statlig resurs som kunde användas i civil tjänst, exempelvis till fyrbyggen, Göta kanal och andra kanal- och vägbyggen. Behovet av teknisk kompetens ökade, men det civila samhället kunde inte möta detta behov. Civilingenjören i modern mening existerade inte. Dessutom dröjde det till slutet av 1800-talet innan officeren professionaliserades till ett heltidsyrke med strikt inriktning på krig. I detta växande glapp kunde militär utbildning vara en språngbräda för många karriärer.¹³

Adelskap och medelklass

Efter krigen – på kontinenten och i Norge – adlades de två. Forsell adlades 1817, och kallades därefter Carl af Forsell. Hans sköldvapen föreställde en jordglob där ett förstorat Norden var i

blickfånget. Det symboliserade hans meriter för adelskapet: hans kartografiska insatser. Hans fiender framhöll att bilden av Norden liknade ett öra, eftersom det var hans främsta merit för adelskapet – att vara spion åt kungen, och ha hans öra.¹⁴

Akrell adlades 1819 och behöll sitt namn, och han hade dubbats till riddare något år tidigare, enligt honom i en ”ceremoni, antiqverad och betydelslös, som, för tillfället särdeles högtidlig, föreföll mig ytterst löjlig”.¹⁵ Han skattade heller inte adelskapet särdeles högt.

Adlandet av personer som Akrell och Forsell kan placeras in i ett större socialhistoriskt sammanhang: under tidigt 1800-tal upphöjdes många personer till adelskap, vilket på sikt urholkade privilegierna. Adeln blev allt mer en del av en växande medelklass. Den nya regimen knöt sannolikt också till sig nya krafter genom adlandet – under 1810-talet adlades hela 72 personer i Sverige, sedan sjönk siffran till högst tio personer per decennium under resten av 1800-talet.¹⁶

År 1823 blev tjänsten som överdirektör vid lantmäteriet ledig. Akrell ansåg sig passa för tjänsten, och talade med Karl Johan om detta, varvid kungen förklarade att tjänsten var vikt för Forsell.¹⁷ Trots detta sökte Akrell tjänsten, och placerades i första rummet av de sakkunniga – och Forsell i femte.¹⁸ Detta hindrade inte att Forsell fick tjänsten, som han misskötte till sin död 1848.¹⁹ Forsell intresserade sig nämligen mer för statistik än för lantmäteri. Genom detta kom han att återigen att korsa Akrells vägar.

Regeringen hade på uppdrag av ständerna redan på 1820-talet givit den relativt nyinrättade Lantbruksakademien – som grundades 1811 av

kronprins Karl Johan – i uppdrag att utarbeta en fullständig statistik över landet. Uppdraget hade gått till Akrell. I början av 1820-talet lät Akrell inrätta ett statistiskt arkiv i Landbruksakademien, där landshövdingarnas femårsberättelser skulle samlas. Syftet var att på sikt ge ut en fullständig statistisk beskrivning av riket på dessa grunder. Projektet ansågs lovande och i april 1824 fick Akrell ett årligt arvode på 1 500 riksdaler för ett par år framåt, och Lantbruksakademien upplät lokaler och gav en ytterligare summa till ved, skrivmaterial, kartor med mera. Akrell fick hjälp av historikern Strinnholm, men arbetet drog ut på tiden. När det började ta form fick Akrell upplysningar om att Kungl. Maj:t ”ogillade det för arbetet följda systemet” och att utkastet måste omarbetas. Av sin chef Gustaf Wilhelm Tibell fick han rådet att börja med en kort, övergripande statistik över landet, och sedan fördjupa sig i ett större, mer detaljerat arbete. Tibell avslutade med Voltaires ordstäv: ”Le mieux est l’ennemie du bien.” Det bästa är det godas fiende. Men Strinnholm övergav honom och Akrell tappade hågen.²⁰ Projektet började sakta rinna ut i sanden.

Samtidigt började Forsell på egen hand samla material till den statistik över Sverige som många ansåg saknades.²¹ Arbetet var en fortsättning av hans *Några underrättelser hörande till kartan öfver södra delen af Sverige och Norrige* (1825) och *Statistiska tabeller hörande till kartan öfver södra delen af Sverige och Norrige eller Skandinawien: grundade på offentliga handlingar sammandragne och utg. 1827 af Carl af Forsell*, som kom i en ny utgåva 1830. För att inte stöta sig med Akrells projekt, som drog ut allt mer på tiden, skrev Forsell i inledningen till den första utgåvan av *Sta-*

tistik öfver Sverige från 1831 att syftet med hans verk inte var att ge en sådan systematisk beskrivning över riket som Lantbruksakademiens projekt. Men i ett brev till vännen P. A. Wallmark 1830 där Forsell efterfrågade en recension var tonen en annan. Forsell bad Wallmark att i recensionen inte nämna något om de 8 500 riksdaler Akrell vid det laget hade fått för sitt arbete som inte blev klart: "Jag får nog ovänner ändå, och jag önskar att leva i fred med hela världen. Akrell är, med måhända en nog stor pretention, en kunnig och pålitlig man, och det är sannolikt att hans Statistik, när den en gång blir färdig, blir af classisk beskaffenhet". Forsell sade sig ha framställt sin statistik "utan att det kostat Staten ett enda rundstycke" och utan att han fått några förmåner. Forsell klagade också över att Akrell utan blygsel skinnat staten in på bara benen: "Jag anser den medborgare som har fortune eller äter statens bröd vara skyldig samhället alla sina krafter om något redbart och nyttigt skall kunna uträttas".²²

När Forsells *Statistik öfver Sverige* publicerats kallades Akrell till greve Magnus Brahe, som frågade om vad han tyckte. Brahe var rådgivare och nära vän till Karl XIV Johan, så nära att det till och med talades om "Brahevälde", och det sades ofta "tala bara med greve Brahe", om man hade något att säga kungen.²³ Akrell uttryckte sin uppskattning av sin gamla fiendes verk. Brahe gillade inte svaret, och här kan man ana upprinnelsen till Karl XIV Johans vrede mot Forsell. Brahe ville veta om Akrell skulle tillåta sig att liksom Forsell använda statistiken till att bedriva samhällskritik och klaga på tillståndet i landet. Akrell svarade diplomatiskt att författarens tankar inte skulle synas, men att statistikens

syfte var "att sätta läsaren i tillfälle att sjelf uppfatta och bedöma alla uppgifna förhållanden, af hvilka ej mindre de bristfälliga än de prisvärda borde sanningsenligt uppgifvas". Svaret föll inte Brahe på läppen som lät Akrell förstå att han borde låta sitt arbete vila tills vidare. Den gamla militären Akrell uppfattade detta som en order från högre ort, och gav upp sitt arbete med statistiken, med blandade känslor av belåtenhet och ovilja.²⁴

Statistik för medborgarna

Enligt Forsell sjelf var orsaken till att han satte igång med sitt statistiska projekt att Akrells statsfinansierade försök till riksstatistik aldrig verkade bli färdigt.²⁵ Den 5 december 1833 skickade Forsell den före detta ämbetsmannen och dåvarande redaktören för *Minerva* Johan Christoffer Askelöf ett exemplar av den nya utgåvan av sin *Statistik öfver Sverige* med orden:

För den myckna möda jag nedlagt på detta arbete har jag ingenting begärt, ingenting fått och vill ingenting ha. Akrell har redan för 5 år sedan uppburit av staten 8500 Rd banko för sin Statistik, hvaraf ännu ingenting läser vara färdigt. Att jag icke avundas honom denna fördel är ganska säkert, utan jag blott anför det såsom ett bevis att man kan göra sina anspråk olika gällande. Jag är fullkomligt belåten med den ställning jag innehar, och har ingen önskan ouppfylld än den: att kunna verkligen gagna.²⁶

Forsell kunde heller inte låta bli att nämna Akrells misslyckade försök till statistik i inledningen till 1833 års utgåva av sin *Statistik öfver Sverige*:

För öfvrigt har mitt syfte icke varit, att i de strödda reflexioner, byggde på statistiska uppgifter, som i denna korta afhandling innehåller, lemna en systematisk beskrifning öfver Riket. Regeringen har, på Rikets Ständers underd. Begäran, redan för många år tillbaka, genom Kungl. LandtbruksAkademine föranstaltat, att en fullständig Statistik öfver Riket må varda författad; men som detta arbete ännu icke är färdigt och icke på länge torde blifva tryckt och komma till allmän nytta, så har Författaren, rådfrågande mera sitt nit än sin förmåga, vågat det försök eller utkast, som härmedelst lemnas åt offentligheten. Att det huvudsakligen åsyftar framkallandet af ett medborgersligt sinne, är för hvarje läsare lätt att upträcka.²⁷

I den sista meningen sammanfattas stora delar av Akrells och Forsells gärningar. Redan 1811 argumenterade Akrell för att skillnaden mellan geografiska och militäriska kartor borde försvinna.²⁸ Allt borde publiceras till medborgarnas fromma, och det militära hemlighetsmakeriet kring kartor försvinna. På samma sätt var Forsell tidigt ute med att publicera statistiska uppgifter om befolkningen, som länge setts som militära hemligheter. Deras göranden handlade alltså om att offentliggöra information om Sverige – som underlag för politiska beslut, för den upplysta allmänhetens nyfikenhet och för utvärdering av nationens ställning och situation.

En av de få gånger Akrell begärde ordet på Riddarhuset var när han 1823 protesterade mot att adeln röstade ned ett förslag om att deras överläggningar vid riksdagen skulle vara offentliga. Hans sista riksdagsgärning var att rösta för ståndsriksdagens upphörande i december 1865.²⁹

Akrells och Forsells ovänskap och konkurrens härrörde ur ett system där personliga initiativ och insatser ännu var vägen till karriär och gunstlingskap – och där sådana initiativ ofta var centrala för statens angelägenheter. Men deras tid var snart ute. Enskilda ämbetsmäns privata initiativ för att kartlägga landet och offentliggöra samhällsinformation räckte inte längre. Ett par decennier senare – på 1850-talet – skapades Statistiska Centralbyrån som ägnade sig åt sammanställning och publicering av statistik enligt statliga förordningar.

När Akrell och Forsell var äldre kom de båda att ägna sig åt diverse integrationsprojekt inom det nya, moderna Sverige som höll på att ta form. Akrell var en av de ansvariga för den optiska telegrafan på 1830-talet, och blev på 1850-talet chef för den elektriska telegrafan och medverkade vid planeringen av järnvägsnätet. Forsell å sin sida intresserade sig under framför allt 1830- och 1840-talen för nykterhetsfrågan, barnpedagogik, järnvägar, populärvetenskap, kvinnofrågan, ångbåtslinjer och sparbanker; allt väldigt långt ifrån de ungdomsår som präglades av krig och kupper – och det väldiga slaget i Leipzig.

Kontrasterna som deras liv inrymde är ett tecken på hur snabbt Sverige förändrades på bara ett par decennier under tidigt 1800-tal.

Noter

- 1 Alla uppgifter om Akrell som inte anges på annat sätt kommer från självbiografin "Minnestaf-lor av general Akrell", i *Minnen från Carl XIV:s, Oscar I:s och Carl XV:s dagar af ... Carl Akrell och... S.G. von Troil*. Del 1, 1884.
- 2 Alla uppgifter om Forsell som inte anges på annat sätt kommer från självbiografin "Carl af Forsell" i *Biographiskt lexicon öfver namnkunnige svenska män*, 1839.
- 3 Carl af Forsell: *En märkvärdig syn. Ett hundraårsminne*, 1906 (1835).
- 4 *Berättelse om Slaget vid Leipzig, den 16, 17, 18 och 19 oct. 1813 av Carl Akrell*, Stockholm 1814.
- 5 KB:s autografsaml: brev till J.G. Freijtag 1812–14. Brevet från Forsell daterat den 22 oktober 1813.
- 6 Akrell 1884, s. 70f.
- 7 KB:s autografsaml. Brev till J.G. Freijtag 1812–14. Brevet från Forsell daterat den 7 mars 1814.
- 8 KB: Ep. V. 4:6, Brev till P. A. Wallmark. Brevet från Forsell daterat den 14 mars 1831.
- 9 Akrell 1884, s. 21f.
- 10 Akrell 1884, s. 37ff.
- 11 Akrell 1884, s. 42ff; Sven Widmalm: *Mellan kartan och verkligheten*, Uppsala 1990, s. 278ff, 320ff.
- 12 Widmalm 1990.
- 13 Bo Lundström: *Officeren som konstnär och arkitekt i det svenska 1800-talet*, Uppsala 1999, kap 1.
- 14 Viktor Ekstrand: *Svenska lantmätare 1628–1900*. Uppsala och Umeå 1896–1903, s. 61.
- 15 Akrell 1884, s. 81.
- 16 Göran Norrby: *Adel i förvandling*, Uppsala 2005, s. 306f; Ingvar Elmroth: *Från överklass till medelklass*, Lund 2001, s. 300f.
- 17 Akrell 1884, s. 107.
- 18 RA: Kammarkollegiums skrivelse till K M:t den 28 feb 1823.
- 19 Bengt Hildebrand: "Carl af Forsell", *Svenskt Biografiskt Lexikon*, bd XVI.
- 20 Akrell 1884, s. 116ff.
- 21 Henrik Höjer: *Svenska siffror*, Uppsala 2001, s. 210ff.
- 22 KB: Ep. V. 4:6, Brev till Wallmark. Brevet från Forsell daterat den 26 maj 1830.
- 23 G. Jakobsson: "Brahe", *Svenskt Biografiskt Lexikon*, bd V.
- 24 Akrell 1884, s. 118.
- 25 KB: Ep. V. 4:6, Brev till P. A. Wallmark. Brevet från Forsell daterat den 26 maj 1830.
- 26 KB: Ep A 13:2, Brev till J. C. Askelöf. Brevet från Forsell daterat den 5 december 1833.
- 27 Carl af Forsell: *Statistik öfver Sverige*, Stockholm 1833, s. III
- 28 *Underrättelser till Kartan öfver Sverige*, utgifven av Carl Akrell, Stockholm 1811.
- 29 L. W:son Munthe: "Carl Fredrik Akrell", *Svenskt Biografiskt Lexikon*, bd I.

Carl Tersmeden och hans sociala nätverk

JOHAN ENEGREN

Tersmeden, tung och tjock och lång,
Är både amiral och barlast på en gång.¹

Detta smått elaka epigram speglar sannolikt det faktum att viceamiralen Carl Tersmeden mot slutet av 1770-talet förlorat striden om örlogsflottans modernisering till den store skeppsbyggaren Fredrik Henrik af Chapman och ansågs som gårdagens man. Avsikten med denna artikel är dock inte att värdera Tersmeden som yrkesman utan att belysa hans sociala nätverk både i tjänsten och i det privata, om det överhuvudtaget går att göra en sådan uppdelning för 1700-talet. Det finns flera skäl till varför just Tersmeden utgör ett tacksamt studieobjekt. För det första beskärdes han ett ovanligt långt liv som täcker in så gott som hela 1700-talet och omfattar flera viktiga skeden i Sveriges historia. För det andra synes han ha haft en social begåvning utöver det vanliga som han visste att utveckla under hela sitt långa liv, förvisso i syfte att öka sitt sociala kapital och befrämja den egna karriären men även för att helt enkel njuta av andra människors – och inte minst kvinnors – sällskap vid middagsbord, spelbord och på dansgolv. För det tredje har han efterlämnat omfångsrika min-

nesanteckningar som vittnar om denna sociala begåvning. Valda delar av dessa anteckningar utgavs i tryckt form i början av 1900-talet. Det är dessa tryckta memoarer som utgör underlag för min undersökning.

Kartläggningen av Tersmedens sociala nätverk sker med utgångspunkt från en syn på nätverk som även omfattar hierarkiska relationer. För att kunna analysera hur Tersmeden ingick i och använde sig av olika sociala nätverk under olika skeden av sin levnadsbana är det av intresse att se om materialet kan ge svar på följande frågor:

1. Hur träffade Tersmeden vänner och bekanta och vad hade de för sig?
2. Vem träffade Tersmeden och vilken social ställning hade personerna i förhållande till Tersmeden själv?
3. Vilka motiv hade Tersmeden för de kontakter han tog?
4. I vilken utsträckning finns det inslag av hierarki och förhållande patron – klient i Tersmedens nätverk?

Nätverksforskning

Innan resultaten av undersökningen presenteras kan det finnas anledning att helt kort beröra nätverksanalysens teoretiska utgångspunkter. Intresset för nätverksanalys har funnits inom svensk historisk forskning sedan mitten av 1990-talet. En riktning inom forskningen har lagt tonvikten vid nätverkets karaktär av varaktigt, frivilligt och icke-formaliserat utbyte mellan jämställda aktörer utan inslag av hierarki. En annan riktning ansluter sig till den första delen av denna definition, men menar att hierarkiska relationer inte kan uteslutas inom ett nätverk.²

Den amerikanske sociologen Walter W. Powells teori om det sociala nätverket som en företeelse som skiljer sig från marknader och hierarkier har inom svensk historisk forskning använts av sådana forskare som Ylva Hasselberg, Leos Müller och Niklas Stenlås. År 1997 utgav de tillsammans skriften *History from a Network Perspective. Three Examples from Swedish Early Modern and Modern History c. 1700–1950* där de försökte att definiera begreppet nätverk. De har sedan i antologin *Sociala nätverk och fält* vidareutvecklat dessa idéer. Enligt dem bör begreppet nätverk fånga innehållet snarare än formen i sociala relationer vilka kan beskrivas som varaktiga, frivilliga, icke-formaliserade och icke-hierarkiska.³ De säger sig vara påverkade av forskare inom andra fält såsom Pierre Bourdieu, Niklas Luhmann och Marcel Mauss, vilka samtliga intresserat sig för det personligas påverkan på samhällsutvecklingen.⁴ Hasselberg m.fl. förordar en kvalitativ analys av individers tänkande och handlande samt deras inbördes relationer, framförallt med utgångspunkt från icke-officiellt källmate-

rial som korrespondens. De vill härigenom skapa en förklaringsmodell som kompletterar den som vilar på analys av protokoll, bokförda ekonomiska transaktioner och nedtecknade idéer i syfte att komma åt den dolda undertexten.⁵

Enligt denna trio är nätverk en viktig förklaringsfaktor i samhällsutvecklingen, eftersom en enskild aktör kan påverkas av att tillhöra ett nätverk på ett antal olika sätt. För det första överstiger nätverket gränsen mellan det privata och det offentliga. För det andra är nätverksrelationer så viktiga för de flesta människor att de vill reproducera dem, framförallt i form av s.k. socialt kapital. Detta begrepp är hämtat från Pierre Bourdieu och skall ses i relation till begreppen kulturellt, symboliskt och ekonomiskt kapital. Författarna återoppar Donald Broady, som framhållit att det väsentliga för Bourdieu är att se hur det sociala kapitalet kan konverteras till andra typer av kapital genom olika strategier.⁶

En analys som jag funnit särskilt värdefull i jämförande syfte är Patrik Wintons uppsats "Det sakrala nätverket" i antologin *Med börd svärd och pengar*. Winton skriver om prästen Andreas Rhyzelius' nätverk och hur denne lyckades bli utsedd till biskop i Linköping år 1743 med stöd av nätverket. Enligt Winton finns det tre typer av band, eller relationer, inom ett nätverk: släktskap, vänskap och förhållandet patron – klient.⁷

I antologin *Nätverk som social resurs* menar Einar Hreinsson och Tomas Nilson att Hasselberg, Müller och Stenlås något hårddragit Powells nätverksbegrepp genom att helt utesluta inslag av hierarki i detsamma. Hreinsson och Nilson lägger så fram följande definition på ett nätverk: en varaktig, frivillig, icke-formaliserad mellan-

mänsklig förbindelse där hierarkiska relationer inte kan uteslutas.⁸

Med tanke på den militära miljö som Tersmeden tillhörde under större delen av sitt liv, förefaller det som om Hreinssons och Nilsons definition av nätverksbegreppet kan utgöra en fruktbar utgångspunkt. Likaså kan det vara värdefullt att ta fasta på Wintons bestämning av förhållandet patron – klient som en beståndsdel i begreppet nätverk.

Källmaterial

Det källmaterial som undersöks består av de delar av Tersmedens memoarer – eller "Lefnadshistoria" alternativt "Lefnadsjournal" som han själv kallar dem – som utgivits av Nils Erdmann och Nils Sjöberg 1912–1919. Anteckningarna omfattar perioden från 1715 till utgången av 1788.

Ett antal problem anmäler sig vid användningen av detta material. För det första, utgör det tryckta materialet, även om det är omfattningsrikt, endast en liten del av Tersmedens efterlämnade anteckningar, vilka enligt utgivaren Sjöberg uppgår till över 10 700 sidor. Dessa anteckningar utgör i sin tur sammandrag av äldre dagböcker. Utgivaren har inte angivit några mera preciserade kriterier för urvalet till den tryckta utgåvan. För det andra, ger materialet förstås bara Tersmedens syn på saken. Det är uppenbart att det inte går att bortse från tendensproblemet.

Ett annat problem är att studium av endast en källa kan sägas vara mindre lyckat när fråga är om att belysa ett nätverk. Flertalet studier av elitnätverk inom t. ex. handel och industri utgår

från brevkorrespondens som härrör från ett flertal av de i nätverket ingående aktörerna. Med hänsyn till omfånget av Tersmedens memoarer och den tid som stått till förfogande har det naturligt nog inte varit möjligt att studera eventuell brevväxling mellan Tersmeden och hans vänner och kollegor som komplement till memoarerna. Det skulle dock kunna vara en uppgift för framtida forskning.

Med hänsyn till det omfattande materialet har jag valt att göra ett antal nedslag i det för att studera möjliga förändringar över tid när det gäller Tersmedens nätverk. Således har jag valt att studera följande perioder: Tersmedens uppväxt- och utbildningstid under perioden 1730–1733 fram till dess han går i utländsk tjänst, Tersmedens tid som sjöofficer och riksdagsman 1755–1767, samt slutligen åren 1786–1787, då Tersmeden avgått som varvsamiral men ändå lyckas behålla en viss position i flottan och i Karlskrona.

Bakgrund⁹

Carl Tersmeden föddes 1715, under det stora nordiska kriget mot slutet av Karl XII:s regeringstid. I och med kungens död i november 1718 störtade enväldet samman och avlöstes av den så kallade frihetstiden som varade fram till Gustaf III:s statsvälvning 1772. Under denna period hade riksdagen, eller ständerna, ett bestämmande inflytande över politiken i Sverige. Regenterna under denna tid, Ulrika Eleonora 1719–1720, Fredrik I 1720–1751 och Adolf Fredrik 1751–1771, utövade ett mycket begränsat politiskt inflytande.

Under denna tid började också ett sorts partiväsen att utvecklas. Det första partiet, hattarna, tillkom under 1730-talet som ett uttryck för oppositionen mot Arvid Horn, den dominerande politikern under frihetstidens första del. Horn och hans anhängare kallades å sin sida för mössor. De grupper som stödde hattarna utgjordes i första hand av officers- och ämbetsmannadeln, exportnäringarnas folk, brukspatroner, storföretagare och handelsidkarna inom borgerskapet. En revanschistiskt inriktad krigspolitik i förbund med Frankrike och riktad mot Ryssland ingick som ett viktig ingrediens i hattpartiets program. Mössorna å sin sida ville undvika krig med Ryssland och sökte samarbete med Storbritannien. I början av frihetstiden tillhörde mössornas anhängare högadeln och lekte med tanken att stärka monarkiens ställning. Från början 1760-talet ändrade mössorna inriktning radikalt och blev ett parti för de ofrälse med siktet inriktad på privilegieutjämning. Den utländska inblandningen i Sveriges politiska liv under frihetstiden var betydande. Frankrike gav ekonomiskt stöd till hattarna medan Ryssland, Storbritannien och Danmark subventionerade mössornas verksamhet.

Frederna 1719–1721 ledde till en väsentlig krympning av den svenska krigsmaktens numerär. Officerare fick osäkrare tjänstgöringsförhållanden även om de i stort sett hävdade sig väl socialt och lönemässigt i förhållande till andra grupper. Vad gäller officerskårens inställning till det politiska livet står det klart att mössornas nedrustningspolitik sågs som ett allvarligt hot. När Tersmeden tjänstgjorde som riksdagsman företrädde han hattintresset.

Efter det stora nordiska kriget befann sig flottan, precis som krigsmakten i övrigt, ordentligt försvagad. Örlogstationen i Karlskrona var i uselt skick. Flottan styrdes från amiralitetskollegium med säte i Karlskrona. Holmamiralen (senare varvsamiralen) ansvarade för örlogsfartygens byggande och underhåll.

Ständerna ägnade stort intresse åt flottan, inte minst de organisatoriska frågorna, utan att det satte några avtryck i form av ökad effektivitet. År 1756 avskildes arméns flotta från örlogsflottan för att bilda ett självständigt vapenslag. Mössorna stödde uppbyggnaden av örlogsflottan medan hattarna var förespråkare för arméns flotta, eller skärgårdsflottan, som var tänkt som ett offensivt vapen mot Ryssland. I samma syfte hade man år 1747 börjat bygga fästningen Sveaborg utanför Helsingfors.

Under Gustaf III:s regering ökade intresset för att rusta upp och modernisera örlogsflottan. En ny flottplan och ett nybyggnadsprogram beslutades i juni 1780. Till ledare för reformen utsågs generalamiralen Henrik af Trolle och skeppsbyggaren Frederik Henrik av Chapman. Tersmeden och överskeppsbyggmästaren Sheldon ansågs inte vuxna uppgiften att genomföra reformerna och 1783 efterträdde af Chapman Tersmeden som varvsamiral.

Vad beträffar Tersmedens egen karriär vid flottan blev han arklämestare (motsvarande underofficer) 1733. Under senare delen av 1730-talet seglade han i engelsk och holländsk tjänst. Han blev löjtnant vid galäreskadern i Stockholm 1740, kaptenlöjtnant 1744, kapten vid Göteborgskadern 1751, kommendörkapten 1755, kommendör 1771, konteramiral vid galärflottan

1772 och viceamiral 1774.¹⁰ Tersmeden innehade befattningen som varvsamiral i Karlskrona 1772–1781.¹¹

Familj och nätverk i ungdomen

1715–1733

En viktig beståndsdel av en människas sociala nätverk är den egna familjen. Det finns därför anledning att inledningsvis något närmare redogöra för Carl Tersmedens familj. Hans far Jacob Tersmeden föddes 1683 på Kolsva bruk i Västmanland, son till Reinhold Tersmeden och dennes hustru Christina Börstelia. Reinhold dog 1698 och änkan gifte om sig 1700 med Jonas Folkern, som adlades 1711 med namnet Cedercreutz. Folkerns styvbarn erbjöds också adelskap men Jacob Tersmeden avböjde, medan hans bror Herman (se nedan) antog adelskap.

Jacob Tersmeden gifte sig 1708 med Elisabet Gangia, född 1688, dotter till prosten och kyrkoherden i Stora Tuna pastorat (Västerås stift) Petrus Petri Gangius och Christina Teet. Han ägnade sig åt bergshanteringen och blev förvaltare på Larsbro järnbruk år 1708, och ägare till det 1722. Han fick bergsråds titel 1747, adlades 1751 och dog i juni 1752.

Carl Tersmeden föddes den 23 april 1715 på Larsbo bruk i Söderbärke socken, Kopparbergs län, som fjärde barn till Elisabet och Jacob Tersmeden. Han gifte sig 1751 med Inga Dorotea Malmström, född 1733, dotter till amiralitetskammarrådet Per Gustaf Malmström, adlad Malmköld, och Catharina Margareta Engelbrecht. De fick tillsammans barnen Catharina Elisabet, född och död 1753, och Carl Gustaf, född 1758 och död 1776.

En viktig släkting i Carl Tersmedens liv var, som tidigare antytts, hans farbror Herman Cedercreutz. Denne föddes 1684, studerade vid Uppsala universitet, auskulterade i Svea hovrätt, utnämndes till kanslist i inrikesexpeditionen 1710 och till generalauditör samma år. Han adlades 1711 tillsammans med sin styvfar och antog då namnet Cedercreutz. Han tjänstgjorde sedan i handelsexpeditionen och fick krigsråds namn 1719. Samma år upphöjdes han tillsammans med styvfadern i friherrlig värdighet. År 1727 utnämndes han till statssekreterare i utrikesexpeditionen och 1736 till president i kammarrevisionen. Cedercreutz utnämndes slutligen till riksråd 1742. Cedercreutz var gift två gånger men dog barnlös 1754.¹²

Med mindre än att andra källor av liknande slag blir tillgängliga är det svårt att säga hur pass representativ Tersmeden är för en ung man av ståndsmässig härkomst i början av 1700-talet. Det är väl möjligt att barn uppnådde vuxenstadiet snabbare vid denna tid än i vår egen. Det förefaller dock rimligt att dra slutsatsen att Tersmeden för sin ålder har en ovanligt stor social talang och förmåga att knyta kontakter på alla nivåer, samtidigt som han är väl medveten om sin familjs ställning som ståndspersoner med goda ekonomiska villkor.

Under sin ungdomstid kan Tersmeden sägas ingå i ett antal olika nätverk, av vilka några går in i varandra.

Det första nätverket som Tersmeden blir delaktig i är *familjen Taube*. Även om det inte går att utläsa ur memoarerna fanns det sannolikt ett vänskapsförhållande mellan Tersmedens far och amiral Taube som underlättar för Tersmeden att bli inskriven i Taubes volontärkompani. Härige-

nom blir Tersmeden bekant med Taubes hustru, amiralens syster Beate Liskén Taube samt barnen Taube, och då framförallt dottern Hedvig Taube. Tersmeden umgås flitigt med barnen Taube och deras faster. Han funderar uppenbarligen på att gifta sig med någon av döttrarna, men uppger själv att Hedvig inte kan komma ifråga. Fröken Beate anser att han bör få Hedvigs yngre syster Wilhelmina till fru. Tersmeden ser till att hålla sig väl med den 30 år äldre fastern genom att ge henne ett dyrbart guldetu, sannolikt finansierat med hjälp av vinster från kortspelet. På detta sätt kan Tersmeden öka sitt sociala kapital, särskilt i förhållande till en familj som uppenbarligen råkat i ekonomiska svårigheter. Hedvig Taube anförtror honom att hon känner en viss motvilja mot att bli erbjuden som älskarinna till Fredrik I i utbyte mot reglering av fäderns spelskulder.

Till följd av Fredrik I:s intresse för Hedvig Taube får Tersmeden en ingång även till ett *hovnätverk*, även om hans ställning inom detta förblir tämligen perifer. Han är dock bekant med kammarherren Erland Broman, kungens förtrogne rådgivare, som känner Tersmedens föräldrar. Kungen uppges vara mycket nådig mot Tersmeden och råkar denne ofta på Skeppsholmen i samband med besöken hos Hedvig Taube. Tersmeden ser också till att närvara på Karlbergs slott, i familjen Taubes sällskap, vid kungens återkomst från vistelsen i Hessen. Han får ytterligare tillfälle att vistas på slottet och träffa hovfolk, när kungen vill jämföra hans ovanliga längd med en adlig yngling. Den 13 februari 1732 infinner sig således Tersmeden tillsammans med farbrodern statssekreterare Cedercreutz på slottet för att bli mätt på längden i kungens när-

varo. Tersmedens längd uppmäts till sex fot och nio tum och han visar sig vara längre än den adlige ynglingen. Kungen visar sig mycket nådig mot Tersmeden och ser till att han blir presenterad för drottningen.

I Tersmedens *professionella nätverk* ingår först och främst hans högste chef, amiralen Taube. Tersmeden kommenterar inte deras professionella förhållande på annat sätt än att återge farbrodern Herman Cedercreutz uttalande att han ligger bra till hos Taube på grund av sin flit. Även om Tersmedens förhållande till sin omedelbara chef, skeppsbyggmästaren Falck, nödvändigtvis har ett hierarkiskt inslag, som fallet är med Taube, så har förhållandet starka vänskapliga drag också. Således hyr Tersmeden rum hos Falck och dennes fru. Dessa blir också bjudna till Tersmedens föräldrar över jul och nyår. Slutligen idkar Tersmeden också socialt umgänge med Falcks genom att följa med dem på middagar i Stockholm.

Tersmedens lärlingskamrater förefaller komma från förhållanden som är något mindre välbärgade än dennes. Två av fäderna kan möjligen betecknas som ofrälse ståndspersoner medan den tredje tillhör prästeståndet. Tersmeden lämnar ingen närmare redogörelse för umgänget med arbetskamraterna, så man kanske kan förmoda att han inte fann dem särskilt intressanta ur nätverkssynpunkt.

Tersmedens förhållande till Taubes efterträdare, viceamiralen Sjöblad, liknar mera det sedvanliga mellan förman och underordnad. Ett visst socialt umgänge blir det dock, eftersom Sjöblad blir bjuden till Falcks ett par gånger och uppenbarligen hyser ett visst intresse för Falcks hustru. Sjöblad verkar dock inte ha samma höga upp-

fattning om Tersmedens professionella egenskaper som företrädaren. Tersmedens åtgärd att efter officersexamen bjuda Sjöblad på en middag till vilken han också bjudit ett antal släktingar och vänner, inklusive kungens favorit Broman, kan ses som ett sätt för Tersmeden att markera att han har ett socialt kapital som väl kan mäta sig med sin hierarkiskt överordnade Sjöblads. Tersmeden underlåter inte heller att i memoarerna notera att han vid uppvaktning vid hovet fått beröm av kungen för denna gästfrihet.

Det är genom middagar som Tersmeden för det allra mesta träffar sina vänner och bekanta. För perioden 1730–1733 rapporterar Tersmeden om 25 måltider, varav 18 middagar. Middagarna, som motsvarar vår tids lunch, förlängs ofta till att omfatta även supé på kvällen, ibland med efterföljande dans och kortspel. Antalet gäster är för det mesta ganska stort, mellan 10 och 40. Tersmeden lämnar inga fullständiga uppgifter om gäster, så det är svårt att dra några bestämda slutsatser om den sociala sammansättningen. Av de namnuppgifter han lämnar verkar det dock som om den är relativt homogen vid varje enskild tillställning. Således är det så gott som uteslutande adliga gäster när hans farbror Herman Cedercreutz eller någon utländsk minister är värd. När Tersmeden tillsammans med sin hushållsvärd och "mentor" skeppsbyggmästaren Falck går på middag till diverse näringsidkare i Stockholm, förefaller gästerna i första hand komma från borgarståndet, såsom bryggaren Åbrandt, bagaren Zass och slaktaren Ask, även om en medlem av prästeståndet i form av kyrkoherden i Jakobs församling kan noteras som gäst.

Vad beträffar motiven för Tersmedens kontaktskapande verksamhet så verkar de variera be-

roende på den sociala ställningen hos de medverkande. Hans middagsumgänge i Stockholm i Falcks sällskap förefaller vara ren förströelse, där det är fråga om äta gott, spela ett parti kort och kanske flörta med slaktare Asks dotter. Umgänget i de högre sociala sfärerna är mera målinriktat. Genom sin fars bekantskap med amiralen Evert Taube kommer Tersmeden under dennes både professionella och sociala beskydd och träffar Taubes familj. Det är härvid umgänget och bekantskapen med dottern Hedvig, kungens blivande älskarinna, som Tersmeden vårdar, eftersom denna kontakt ökar hans sociala kapital och ger honom en ingång till hovkretsen och kungen själv. Dennes uppmärksamhet lyckas han fånga genom sin ovanliga längd och sin tur i kortspel. Tersmeden ser till att förstärka sin ställning vid hovet genom att knyta nära kontakt med kungens sekreterare kammarherren Broman och kammarherren Steern. Umgänget med Broman underlättas av att denne är vän till familjen och förekommer som gäst på Larsbo julen 1726. Dessa båda herrar bevisar också Tersmedens examensmiddag. Fastän det inte framgår av källan är det inte osannolikt att dessa bekantskaper kan bli mycket nyttiga för Tersmeden i karriären som sjöofficer. När sedan Broman anordnar ett födelsedagskalas för Hedvig Taube i oktober 1733 i form av supé för 120 personer och dans till två på morgonen så är Tersmeden förstas medbjuden tillsammans med en "myckenhet af de förnämsta", inklusive kungen. En sådan inbjudan kan inte heller annat än öka Tersmedens sociala kapital.

Motiven till umgänget med de utländska ministrarna, såsom det saxiske sändebudet Utterodt, ryssen Bestjuzjev och britten Finch, är för-

modligen likartade, även om dessa kontakter inte kan ha varit lika fruktbärande ur till exempel karriärsynpunkt. Tersmeden förefaller inte ha varit särskilt politiskt medveten vid denna tidpunkt, även om han sedermera som riksdagsman identifierades med hattintresset. Intressant är dock att notera att han inte omtalar någon inbjudan från eller umgänge med den franske ministern Casteja. Ministrarna å sin sida torde ha noterat att Tersmeden ligger väl till vid hovet och de kan tänkas ha sett honom som en värdefull informationskälla för den diplomatiska rapporteringen när det gäller skvaller från hovet. För Tersmedens del har detta umgänge vid supé- och kortbord medfört en inte obetydlig kassa-förstärkning.

Förutom måltidsumgänget har kortspelet som sagt spelat en stor roll i Tersmedens sociala tillvaro. Han börjar med att spela med sin bror och studiekamrater men sedan breddas spelkretsen till att omfatta människor ur alla sociala kategorier. För det mesta försiggår kortspelet i någons hem, ofta på kvällen i anslutning till en supé, men även på olika lokaler i Stockholm. För Tersmeden förefaller kortspelet ha haft två motiv. Spel på slottet, ibland i kungens närvaro, och sådana adresser som grevinnan De la Gardie, ryske ministern och kammarherren Steern har ökat Tersmedens sociala kapital, samtidigt som hans framgång ifråga om spel om pengar förbättrat hans ekonomi väsentligt och till och med gjort honom ekonomiskt oberoende, i varje fall så länge spelturen varat. Hans far och farbror blir mycket lättade när han understryker hur han gått med vinst. Enligt Tersmedens berättelse lägger de inga som helst moraliska aspekter på spelandet. För att ge perspektiv på Tersmedens

spelvinster, som således uppgår till 18 000 daler kopparmynt under loppet av några veckor, kan man konstatera att en styrman år 1735 tjänade 96 daler kopparmynt i månaden, eller 1152 daler om året.¹³ För den undersökta perioden finns det 19 hänvisningar till kortspel. För det mesta rör det sig om spel om pengar och spelen heter pharaobank, cherventzel, l'hombre och quinze, men ibland förekommer inga penninginsatser, som när Tersmeden spelar quadrille med sin "tant" Cedercreutz, grevinnan Ekeblad och greven Hans Taube hemma hos ryske ministern Bestjuzjev. Tersmeden rör sig över ståndsgrensarna i sitt spelande. Medspelarna vid ett och samma tillfälle tenderar dock att tillhöra antingen adeln eller borgarståndet. Således spelar han i december 1731 cherventzel med köpmännen Wretman, Schröder och Forssberg samt l'hombre med bryggarna Falck och Roos samt skeppsbyggmästaren Falck. Påföljande januari 1732 uppger sig Tersmeden dock spela pharaobank på slottet med ett mycket blandat sällskap bestående av en överste Mazippe, en överste de Silva, amiralen greve Taube, greve Mauritz Posse och självaste kungen Fredrik I och därvid vinna 126 dukater.

Den gåvogivning som Tersmeden relaterar kan delvis placeras i ett nätverkssammanhang. Det förefaller således uppenbart att hans gåvor till Hedvig Taubes yngre systrar och till fastern är avsedda att öka hans sociala kapital hos familjen Taube och i förlängningen med hovkretsen, där Hedvig Taube av naturliga skäl kom att spela en central roll. Hans generösa julgåvor, i form av två pälsar till ett värde av över 1100 daler, till skeppsbyggmästaren Falck med familj bör förmodligen ses både som ett tack för att Falcks ta-

git hand om Tersmeden som vore han en familjemedlem, dels som en gest gentemot en förman i tjänsten som, om än från en lägre socialgrupp, kan vara till nytta för den framtida karriären.¹⁴

Ett nätverksteoretiskt problem är att Tersmeden ger gåvorna anonymt och därför inte kan försäkra sig om den nödvändiga gengåvan. I fallet med gåvorna till Falcks uppnås den önskvärda effekten ändå, eftersom skeppsbyggmästaren tror att de kommer från Tersmedens föräldrar. När det gäller familjen Taube torde anonymiteten inte heller ha varit så svår att genomskåda med hänsyn till omständigheterna. I båda fallen bidrar dock anonymiteten till att Tersmeden framstår som någon som inte i första hand söker sitt.

Nätverk i Sverige och Finland 1755–1767

Från våren 1755 till hösten 1764 är Tersmeden bosatt i Finland med sin familj i och för tjänstgöring vid fästningsarbetena på Sveaborg. Denna tjänstgöring avbryts vid ett par tillfällen av en sjökommendering och uppdrag som riksdagsman. I oktober 1764 tillträder han en befattning i Karlskrona.

Under den period som undersökts växlar Tersmeden således uppehållsort mellan en gård utanför Helsingfors i närheten av Sveaborg, Stockholm och Karlskrona. I Helsingfors och Karlskrona är umgänget av småstadskaraktär och mera utpräglat socialt. I Stockholm uppehåller sig Tersmeden på grund av uppdraget som riksdagsman, vilket gör att hans nätverk får en kraftigare politisk prägel, och särskilt då av umgänget med andra adelsmän på Riddarhuset.

Det finns inga anteckningar om kontakter över ständsgränserna i den politiska verksamheten.

I Tersmedens nätverk ingår personer med vilka han har politiken gemensam men som han också står i ett hierarkiskt förhållande till, t.ex. Augustin Ehrensvärd.¹⁵ Han uppmuntras att bli riksdagsman av landshövdingen i Nylands och Tavastehus län Hans Henrik Boije, som även hjälper honom till en plats i en utskottsdeputation. Under försöken att bli befriad från sjökommenderingen under riksdagen 1756 ber Tersmeden om hjälp från sina "vänner och gynbare", dit han tydligen räknar tjänstemännen i tullverket. Han får t. ex. juridisk hjälp av hovrättsrådet Rappe från hovrätten i Åbo, som Tersmeden förmodligen lärt känna under tjänstgöring i Finland och som kan sägas ingå i dennes "finländska" nätverk tillsammans med Ehrensvärd, Boije och översten vid Nylands regemente Gustaf Adolf Hiärne. Tersmedens ståndsbroder på Riddarhuset vill dock inte engagera sig vidare i kommenderingsfrågan när kungen sagt sitt genom att avslå ansökan med hänsyn till att han inte företräder sin ätt som huvudman på Riddarhuset. Det är rimligt att tänka sig att Tersmedens kapital på det politiska området inte är tillräckligt stort för att hans nätverk skall anse det mödan värt att söka sak i frågan med regeringen. En annan "intim" vän, kammarherren och lagmannen Eric Wrangel, blir kyligt inställd när Tersmeden inte vill ingå i "kungapartiet". När Tersmeden uppträder som riksdagsman 1760 talar han om att vara "känd" hos lantmarskalken von Fersen och att han kommit på ännu bättre fot med denne. Tersmeden åtnjuter samtidigt ett månatligt underhåll om 500 plåtar, utbetalat av kanslipresidenten von Höpken som

förfogar över en kassa till förmån för hattintresset. Det säger en del om Tersmedens sociala skicklighet att han lyckas hålla sig väl med båda dessa politiker som inte hyste några varmare känslor för varandra.¹⁶ Tersmeden uppger att han också fått ersätta riddarhussekreteraren Franck som ståndets "lecteur" eller uppläsare av betänkanden och liknande.

Sjökommenderingen 1756 är ett gott och roande exempel på hur Tersmeden utvecklar sina sociala talanger. Tersmeden får föra över sin riksdagsfullmakt på en annan och bege sig till Karlskrona i slutet av april för att ta befälet över skeppet *Prins Vilhelm*. Innan det blir dags att gå till sjöss hinner dock Tersmeden med att avverka ett antal sociala evenemang eftersom han är "lierad med de bästa hus i staden". Han rapporterar således om umgänge med ett antal unga adliga fröknar med namn som Sjöstierna, Snoilsky, Sparre och Löfvenskiöld. Själv ger han två "hederliga dinées" för flottstationens amiraler samt två supéer och baler för "ungdomen". Han skriver flitigt brev till hustrun för att berätta om det som tilldrar sig i Karlskrona.

Den eskader som Tersmedens skepp ingår i avseglar i juni 1756 till Öresund för att öva tillsammans med den danska flottan. Det blir upptakten till ett intensivt umgängesliv för Tersmedens del. I augusti sammanstrålar den svenska eskadern med en dansk styrka under amiral Rymling. Tersmeden rapporterar härvid om dagliga måltider ombord på de danska och svenska skeppen, och han uppger att han har det bästa bordet bland fartygscheferna. Vid en måltid för några danska amiraler, biskopen i Kristiansand och samtliga fartygschefer serverar Tersmeden björnkött från en björnung som han

fått av danske amiralen Kaas. När denne förklarar att han aldrig ätit bättre fårkött replikerar Tersmeden att rätten gjorts på amiralens björnung. Under allmän munterhet springer Kaas till skeppets reling och kastar upp. När denna svensk-danska flottövning förklaras avslutad i september ger amiralen Rymling en avskedsdine för 36 personer. Därefter får den svenska eskadern order att bege sig till Köpenhamn för att uppvakta vid den danska hovet. Så sker också med besked. Den 12 oktober blir de svenska sjöofficerarna presenterade för de danska kungligheterna och efter audiensen bjuds de att delta i den danske överstehovmarskalkens middag för 40 personer. Sedan blir det visit hos danske premiärministern Bernstorff och på kvällen supé med kortspel hos amiralen Rymling. Dagen efter är de svenska officerarna bjudna till Bernstorff på "brilliant diné". Följande dag äger avskedsaudiens rum hos de kungliga, följd av en väl serverad och vinbemängd middag hos hovmarskalken Windt, där Tersmeden ägnar sig åt lite stilla flört med de kvinnliga gästerna samt sjunger svenska och finska supvisor. Efter fullgjord sjökommendering återvänder Tersmeden till Karlskrona i oktober 1756 och beger sig till Stockholm i början av november. Han får återigen en fullmakt på Riddarhuset som han innehar till riksdagens slut.

Ett typiskt exempel på ett utbyte av tjänst och gentjänst inom nätverkets ram är Tersmedens insats när han i egenskap av elektor till riksrådet hjälper Gustaf Adolf Hiärne till en post som riksråd, såsom tack för Hiärnes stöd för Tersmedens kandidatur som riksdagsman. För Tersmedens fortsatta karriär måste det förstås ha varit

utomordentligt nyttigt att ha en medlem av sitt finländska nätverk placerad i regeringen.

I en kraftmätning med Ehrensvärd över ekonomiska oegentligheter i samband med bygget av Sveaborg redovisar Tersmeden stöd från ett antal ståndsbröder. Tvisten slutar med en uppgörelse under ömsesidiga vänskapsbetygelser under överinseende av två av de mera framstående i Tersmedens nätverk, riksrådet von Fersen och presidenten von Höpken. Av utgången att döma väger i detta fall Ehrensvärds och Tersmedens kapital jämnt, möjligen till följd av att ståndsbröderna inte velat inte ge offentlighet åt ett internt bråk mellan hattar.

I tiden politiska liv spelar Tersmeden en undanskynd om än inte helt obetydlig roll som arbetare i vingården. Även inom politiken använder han sina sociala talanger för att skapa en mötesplats för partikamraterna vid spelbordet. Den egna lyckan i kortspel varierar dock kraftigt. I november 1760 omtalar Tersmeden till exempel att olyckligt spel medfört ekonomiska förluster och att han måst låna 5000 plåtar av sin äldre bror mot inteckning i sin andel i familjeegendomen Larsbo. Emellertid vänder spellyckan ganska snabbt så att det "någorlunda bar sig" och han kan fortsätta som förut. I september är spellyckan "vidrig" och Tersmeden tvingas återigen låna av brodern mot inteckning i Larsbo. I februari 1762 har spellyckan återigen vänt sedan Tersmeden slutat med pharaobank.

Tersmeden verkar också ha förmågan att på det hela taget hålla sig väl med sina ståndsbröder. Han ger ordet "vän" en tämligen liberal och inklusiv tolkning och det blir i den närmaste synonymt med medlem i ett nätverk, i överens-

stämmelse med Wintons kategorisering av banden inom ett nätverk.

Umgängeslivet inom Tersmedens nätverk i Finland förefaller ha en mera renodlad social karaktär. Det finns ett hierarkiskt inslag i form av förhållandet till Augustin Ehrensvärd, Tersmedens överordnade. En annan person i Tersmedens nätverk som formellt står över honom i rang är landshövdingen Boije. Umgänget mellan Tersmedens och Boijes familjer är intensivt men saknar hierarkiskt inslag. Det är förstås ingen nackdel för Tersmeden att ha den lokale landshövdingen inom sitt nätverk och denna nära förbindelse har säkerligen bidragit till att Tersmedens sociala kapital gentemot sin överordnade Ehrensvärd stärkts. Samtidigt är umgänget mellan de tre och deras fruar tämligen intensivt, så t.ex. delar de upp jul- och nyårsfirandet 1763 sinsemellan. Inslaget av hierarki i förhållandet till Ehrensvärd försvinner när Tersmeden lämnar Sveaborg och Finland och Tersmeden har sedan tillräckligt med kapital för att det skall bli oavgjort i konflikten med Ehrensvärd några år senare.

I Karlskrona består Tersmedens nätverk av dels överordnade, kollegor och underlydande inom flottans officerskår och civilförvaltning samt deras familjer, dels företrädare för stadens borgerlighet. När det gäller de sociala aktiviteterna, vare sig det gäller måltider, dans eller kortspel, förefaller det som om umgänget sker fritt över ståndsgränserna. Tersmeden gör själv en poäng av detta i samband med den första bollen som han är primus motor för. Han menar att flickor från borgerskapet, när de är "vackra och hederliga", är lika uppskattade som riksrådsdöttor. Samtidigt avslöjar sig ståndstränkandet i

Tersmedens förvåning över förekomsten av en silverservis i borgmästaren Pihlgardts hem. Jämfört med ungdomsåren umgås dock Tersmeden inom en snävare krets av ståndsbroder, när han beivstar riksdagen, och yrkeskollegor under tillvaron i Finland och Karlskrona. Umgänget med icke-adliga omfattar i första hand välbeställda medlemmar av borgarståndet som nämnde Pihlgardt, köpmannen Wulff i Karlskrona och grosshandlaren Gram i Kristianstad.

Det förhållande att Tersmedens professionella och sociala nätverk i Karlskrona i stor utsträckning sammanfaller utgör en god illustration till Hreinssons och Nilsons tes, i anslutning till Powell, att hierarkiska relationer mycket väl kan finnas i ett nätverk.

När Tersmeden anländer till Karlskrona för första gången ser han till att mycket snabbt få fart på umgängeslivet genom att ta initiativ till regelbundna dansaftnar, där de yngre ogifta officerarna kan träffa unga kvinnor. Det är väl sannolikt att Tersmeden griper sig an uppgiften särskilt entusiastiskt, eftersom han själv inte har familjen hos sig i detta skede.

Motiven till att Tersmeden agerar social motor på detta sätt är nog blandade: rent allmänt verkar han finna det könsuppdelade sällskapslivet i Karlskrona tråkigt i förhållandet till vad han varit van vid i Stockholm och Helsingfors/Sveaborg. Därutöver vill han sannolikt göra ett gott intryck på sina överordnade och kollegor och låta sin sociala talang hjälpa honom framåt i tjänsten. Han gör sig onekligen populär bland sina överordnade och deras hustrur genom att vara den drivande kraften bakom den sk assembléen i oktober 1764. Denna bal går av stapeln i

sjömilitiekommissarien Fischerströms stenhus, där det finns en stor stensal för ändamålet, och det dansas från klockan fem på eftermiddag till ett på morgonen.¹⁷ Tersmeden och de andra värdarna får mycket beröm för sina insatser. Två dagar senare bjuder Tersmeden sina värdkollegor tillsammans med tre ofrälse stadsbor, borgmästaren Pihlgardt samt herrar Krook och Schlyter, på en överdådig middag bestående av aborre, kalvstek på spett, skinka, kål, spenat med förloerade ägg samt en mandeltårta. I dryckesväg serveras brännvin, sex flaskor vin och ett antal punschbål. Ingen blir dock "överlastad" och efter kaffet gör de upp om kostnaderna för dansen. De beslutar också att anordna fem liknande danser under tiden fram till jul.

På samma sätt som i förhållande till Ehrensvärd i Finland förefaller Tersmeden också i Karlskrona kunna spela ut social jämställdhet och hierarkisk beroendeställning mot varandra. Det sker till exempel när han vid två tillfällen bjuder hem kommandanten och amiralen Eric Sparre tillsammans med andra kollegor och lägre befattningshavare. Sparre tycker om att supa alla under bordet i vad som verkar vara ett utslag av översitteri. Tersmeden ser dock till att inte fyllna till och kan både gångerna i gott skick ta farväl av en bakrusig och något skamsen Sparre. Tersmeden kan således neutralisera det hierarkiska förhållandet till Sparre inte enbart genom den gemensamma ståndstillhörigheten utan också genom att visa sig moraliskt överlägsen: överordnade må bli fulla men Tersmeden håller sig nykter och behåller kontrollen.

Under den aktuella perioden redogör Tersmeden för sextioalet måltider, det övervägande

antalet bestående av middagar, ibland åtföljda av kortspel, supé och dans. Den intensiva sociala verksamhet Tersmeden utvecklar under sjökommanderingen 1756 har till stor del tjänstekaraktär, även om han uppenbarligen finner nöje i att ge middagar för överordnade och kollegor, varigenom han ökar sitt kapital inför fortsatt avancemang i karriären. Han verkar själv uppleva något sorts förhållande patron – klient gentemot Axel von Fersen, eftersom han känner sig föranlåten att anordna en stor middag med dans och supé för att firas dennes mycket tillfälliga militära framgång under Pommerska kriget. Tersmeden utnämner von Fersen till och med till sin "Heroi" i sammanhanget. Om denna middag kan betraktas som en gåva, får Tersmeden en gengåva av von Fersen, när denne som lantmarskalk vid 1760 års riksdag utser Tersmeden till en sorts inspiskare för hattarna på Riddarhuset.

Kortspelet verkar under perioden inte ha spelat en lika stor roll i Tersmedens tillvaro som i ungdomen, i varje fall inte som inkomstkälla. Han verkar dock ha förlorat en hel del pengar på spel under riksdagarna, då han sannolikt använt kortspelet för att skapa och vidmakthålla kontakter mellan hattpartiets anhängare. Från Finland finns det några enstaka anteckningar om kortspel. Strax före flytten till Karlskrona i september 1764 uppger sig Tersmeden spela quadrille regelbundet hos borgmästaren Kierman i Stockholm och därvid göra en viss förtjänst. I Karlskrona verkar inte heller kortspelet ha spelat någon stor roll, även om Tersmeden redogör för ett tillfälle i oktober 1764 spelar quadrille hos borgmästare Pihlgardt tillsammans med officerskollegor och några av stadens borgare samt vinner 2000 riksdaler.

Den gåvogivning som Tersmeden ägnar sig åt i sin ungdom äger ingen motsvarighet under 1750- och 1760-talen. Under denna period har Tersmeden uppnått en viss position och yrkesidentitet som gör det möjligt för honom att delta i ett nätverksbaserat utbyte av icke-materiella tjänster och gentjänster såsom detta definierats av Hasselberg m.fl.¹⁸

Nätverk vid karriärens slut 1786–1787

Tersmedens avgång från tjänsten som varsvsamaral 1781 innebär att inkomsterna minskar kännbart. Han och hustrun bor kvar i Karlskrona och vid över 70 års ålder har han alltjämt anknytning till flottan, bland annat med ansvar för örlogsvarvets arsenal. Av det undersökta avsnittet framgår hur målmedvetet och framgångsrikt han utnyttjar sina kontakter för att få chefskapet över ett av volontärregementena i Karlskrona och därmed avsevärt utöka sina inkomster.

Den 27 september 1786 anländer en undersökningskommission till Karlskrona för att undersöka om de medel som sedan 1781 avsatts för byggande av örlogsfartyg använts på rätt sätt. Kommissionens ordförande är friherre Liljencrantz, statssekreterare vid handels- och finansexpeditionen. Tersmeden uppger att kommissionen håller långa sammanträden tillsammans med överamiralen vid örlogsflottan och chefen för arméns flotta Carl August Ehrensvärd, son till Augustin Ehrensvärd, och amiralen af Chapman, Tersmedens efterträdare som varvschef.

Tersmeden ser till att bjuda den inflytelserike Liljencrantz, Gustaf III:s "finansminister", och dennes kollegor i undersökningskommissionen

på middag, när Tersmeden själv inte blir kallad till kommissionen. Han använder middagen för att ge sin syn på hur örlogsvarvets skötts, eller snarare missköts sedan han lämnat chefskapet. Även om det inte framgår av memoarerna är det väl inte osannolikt att Tersmeden tar upp regementsfrågan med Liljencrantz. Ytterligare kontakter med kommissionens ledamöter sker vid en annan middag hos kammarrådet Broomé. Till slut får Tersmeden även tillfälle att ta upp ärendet med kungen, när denne besöker örlogsvarvet.

Av Tersmedens redogörelse att döma kan han inte alls utnyttja eller lita på det lokala nätverket av yrkeskollegor för hjälp att få regementet. De ställer sig alla bakom en annan kandidat. Även förvaltningsmaskineriet i Stockholm i form av statssekreteraren i krigsexpeditionen förordar en annan kandidat. Tersmeden har dock tillräckligt med kapital hos kungen och Liljencrantz, utnämnd till riksråd i november 1786¹⁹, för att till slut få befattningen. Det blir ändå statssekreteraren von Carlsson som får ta emot Tersmedens "handtryckare" i form av 100 riksdaler. Eftersom Tersmeden sannolikt förblev regementschef till sin död drygt 10 år senare får det dock ses som väl använda pengar. Intressant att notera i sammanhanget är Tersmedens anteckning att Liljencrantz i början av sin karriär varit informator för Gustaf Malmskiöld, yngste bror till Tersmedens fru.

När det lokala nätverket inte fungerar till stöd för Tersmeden, kan denne således falla tillbaka på goda kontakter med vissa nyckelaktörer på riksplanet. Det är en något annorlunda situation än den som Andreas Rhyzelius stod inför vid mobilisering av stöd för sin kandidatur som bis-

kop.²⁰ Skillnaden kan delvis förklaras med det faktum att Tersmeden vid denna tid inte äger samma mängd socialt kapital som tidigare, eftersom han är pensionerad från tjänsten som varvsamiral men ändå förblir kvar i flottan på en lägre nivå. Istället för det för nätverket karaktäristiska utbytet av icke-materiella gåvor är Tersmeden nu hänvisad till att ge en värdefull penninggåva till den ansvarige tjänstemannen i kungens kansli. För att utgå ifrån Wintons definition av de olika banden inom ett nätverk framträder patron-klientrelationen mycket tydligt.

Formerna för det sociala umgänget är i stort sett desamma som under tidigare perioder, om än med vissa smärre förändringar. Under de knappa två år som den undersökta perioden omfattar redogör Tersmeden för elva middagar, varav två med efterföljande supé, och åtta supéer, varav två i anslutning till baler. Tersmeden ger även en frukost i samband med regementsmönstring. Jämfört med de tidigare perioderna verkar det således som om supén i någon mån tagit in på middagen som huvudsaklig form för måltidsumgänge. Det kan tyda på en viss förskjutning av sällskapslivet mot kvällen. Tersmeden är själv värd vid åtta av dessa måltider. Två av dem har samband med chefskapet över volontärregementet. När han tar emot riksrådet Falckengren, en gammal sjöofficerskollega, och kommissionens ledamöter på middag är måltiderna av protokollär natur, för att markera att Tersmeden fortfarande i någon bemärkelse tillhör örlogsvarvets ledning. Middagen för kommissionen ger Tersmeden ett utsökt tillfälle att stärka sin ställning hos nyckelaktörer på riksplanet.

Vad den sociala sammansättningen av måltidsgästerna beträffar är det svårt att uttala sig med någon större precision, eftersom Tersmeden för det mesta anger namnet på några huvudgäster och sedan enbart nämner det sammanlagda antalet vid en bjudning. Ibland använder han också uttrycket "societeten" utan närmare precision för att ange det socialt ledande skiktet i Karlskrona. Det faktum att brukspatron Pihlgardt är värd för "societeten" ger belägg för att denna är ständsoverskridande. Kommerserådet Jönssons bröllopskalas är ett annat exempel. När sällskapet består av de högre tjänstemän och officerare som ingår i undersökningskommissionen är dock alla medverkande adelsmän.

Det finns inga anteckningar om dansaftnar eller "pique-niquer". Det tyder på att Tersmeden inte längre fungerar som motor i Karlskronas sociala liv, vilket möjligen kan ha samband med att han hamnat något i bakvatten, och att han hunnit bli en för tiden tämligen gammal man. Kortspelet har nästan helt försvunnit från Tersmedens repertoar. Det finns en anteckning om ett parti whist, varvid ingenting sägs om eventuell vinst eller förlust. Det kan möjligen tyda på att Tersmeden inte längre behöver spela av ekonomiska skäl eller att kortspel om pengar, eller överhuvud taget, inte längre är lika populärt.²¹

Avslutning

Vid genomgången av de tre tidsavsnitt som undersökningen omfattar har framkommit att Tersmeden målmedvetet kunnat använda de nätverk han ingått i för att främja de egna intressena. Det sagda är i det närmaste en självklarhet,

eftersom det till stor del är nätverkets huvudsakliga funktion. Det intressanta är att Tersmedens metoder varierar över tiden beroende på hans ålder och ställning.

Under 1730-talet, när han är mycket ung, bygger han upp sitt sociala kapital genom att utnyttja sin förbindelse med familjen Taube, och särskilt Hedvig Taube, och därigenom bli inte enbart känd inom hovkretsen utan även uppmärksammas av kungen personligen. På tjänstens område bygger han också upp ett socialt kapital i förhållande till sina hierarkiskt överordnade. Eftersom han ännu inte själv har någon icke-materiell tillgång att idka utbyte med får han lita till materiella gåvor. Dessa kan han finansiera genom sina spelvinster. Han ger således dyrbara gåvor till skeppsbyggmästaren Falck med familj och anordnar en påkostad middag för amiralen Sjöblad med anledning av sin officersexamen. Även om det är svårt att tala om något regelrätt förhållande patron – klient inom Tersmedens nätverk vid denna tidpunkt, är det klart att det finns inslag av hierarki i enlighet med Hreinssons och Nilsons definition av nätverket.

Under perioden 1755–1766 är Tersmedens nätverksförbindelser till stor del villkorade av att han har en yrkesidentitet som sjöofficer. Inslaget av hierarki är självklart vad beträffar nätverket i Karlskrona, eftersom örlogsvärdet är den dominerande verksamheten i staden, varför sällskapsliv och yrkesverksamhet är svåra att skilja åt. Det är särskilt fallet med Tersmedens aktiviteter på sällskapsområdet, vilka uppskattas av de högre officerarna. Det hierarkiska inslaget är mindre markant i Finland, sannolikt därför att Tersme-

den vid fästningsarbetena endast har Ehrensvärd över sig. Umgängen med landshövdingen Boije, även om denne är högre i rang än Tersmeden, saknar ett hierarkiskt inslag, eftersom landshövdingen inte har någon befattning med krigsmakten. Mellan Tersmeden och Ehrensvärd råder det onekligen ett förhållande som har inslag av patron och klient, för att återropa Wintons triptyk av relationer inom ett nätverk. I egen-skap av överordnad har Ehrensvärd möjlighet att främja Tersmedens karriär. När så inte sker, flyttar Tersmeden från Finland och relationen patron – klient upphör. Vänskapsbanden består dock, om man kan sätta tilltro till Tersmedens anteckningar på denna punkt.

Den verksamhet som bedrivs i Tersmedens nätverk i Stockholm under riksdagarna han bevisar knyter an till Stenlås definition av nätverk, där kollektiva normer styr utbytet av information och tjänster och gentjänster. Inslaget av hierarki är nedtonat, även om Tersmedens relationer med von Fersen och von Höpken väl präglas av att de är ledande män inom hattintresset. Förhållandet till lantmarskalken von Fersen verkar ha inslag av patron – klient, eftersom Tersmeden förefaller mycket angelägen om att ligga bra till hos denne. Han understryker att han är "känd" hos von Fersen och vid ett annat tillfälle rapporterar han att han kommit på ännu bättre fot med lantmarskalken. Tersmeden ger också en bjudning till von Fersens ära när denne utmärkt sig i Pommerska kriget. Utfallet för Tersmedens del förefaller övervägande positivt, även om vi inte vet i vilken utsträckning von Fersen främjat Tersmedens professionella karriär. Av anteckningarna framgår att von Fersen ifråga om Tersmedens sjökommendering inte velat driva ären-

det så långt som denne. Å andra sidan hjälper von Fersen Tersmeden aktivt i konflikten med Ehrensvärd.

Under den sista perioden 1786–1787 har Tersmedens position inom det professionella nätverket i Karlskrona försvagats i förhållande till läget 20 år tidigare. För att uttrycka sig lätt anakronistiskt är han i stort sett pensionerad men har kvar vissa smärre arbetsuppgifter, som uppsikten över varvets arsenal (vapenförråd). Hans förhållande till överamiralen Ehrensvärd och de övriga högre officerarna i Karlskrona förefaller något ansträngt; de stöder honom inte i hans strävan att få tjänsten som regementschef. Till skillnad från biskopen Rhyzelius är Tersmedens regionala nätverk inte till någon nytta för honom. Tersmeden har dock lyckats bevara en viss ställning inom sitt nätverk på central politisk nivå och kan dra på tidigare uppodlade kontakter med Gustaf III och riksrådet Liljencrantz för att få till stånd en lycklig utgång i ärendet. Relationen patron – klient framträder med all önskvärd tydlighet i transaktionerna mellan Tersmeden och ämbetsmännen i Stockholm, inte minst ifråga om den rejäla ersättningen till von Carlsson.

Undersökningen har bekräftat Hreinssons och Nilsons tes om hierarki som ett inslag i nätverk. När det gäller nätverk med militära deltagare, som i föreliggande undersökning, är det nästan ofrånkomligt, försåvitt inte alla deltagare har samma rang. Det hierarkiska inslaget utesluter dock inte vänskapsband mellan kontrahenterna, om begreppet vänskap ges en vidare innebörd än det kanske har idag, såsom i förhållandet mellan Ehrensvärd och Tersmeden.

Noter

- 1 Epigram tillskrivet skalden och hovmannen greve Johan Gabriel Oxenstierna (1750–1818) citerat i G J Ehrensvärds dagboksanteckningar för den 27 augusti 1779 och återgivet i Erdman, Nils, utg. *Amiral Carl Tersmedens memoarer*, delar V–VI, Stockholm 1918, s. 299. I det följande kommer detta verk att citeras ”CTM” med angivande av tillämplig del och sida.
- 2 För en närmare beskrivning av denna debatt se Einar Hreinsson & Tomas Nilson (red.), *Nätverk som social resurs: historiska exempel* (Lund 2003) s. 7–32.
- 3 Ylva Hasselberg, Leos Müller & Niklas Stenlås, ”Åter till historiens nätverk”, i Håkan Gunneriusson (red.), *Sociala nätverk och fält*. *Studia historica uppsaliensia* 28 (Uppsala 2002) s.9.
- 4 Ibid. s. 11.
- 5 Ibid. s. 13.
- 6 Ibid. s. 28.
- 7 Patrik Winton, ”Det sakrala nätverket” i Gudrun Andersson, Esbjörn Larsson och Patrik Winton (red.), *Med börd, svärd och pengar: eliters manifestation, maktutövning och reproduktion 1650–1900*. *Opuscula historica uppsaliensia* 29 (Uppsala 2003), s. 93.
- 8 Hreinsson och Nilson (2003) s.29.
- 9 Redogörelsen för den allmänna politiska historien bygger på framställningen i Göran Behre, Lars-Olof Larsson & Eva Österberg, *Stormaktsdröm och småstatsrealiteter* (Stockholm 1999). Redogörelsen för flottans utveckling bygger på framställningen i Otto Lybeck (utg.), *Svenska flottans historia*, volym II:1 1680–1814 (Malmö 1943) och Erik Norberg (utg.), *Karlskronavarvets historia*, del I 1680–1866 (Karlskrona 1993).
- 10 Rulla på K.Am. Staterne för år 1789, Krigsarkivet.
- 11 Lewenhaupt, Sten, *Svenska högre ämbetsmän från 1634* (Stockholm 1962), s. 86.
- 12 Samtliga uppgifter om Tersmedens släkt är hämtade från Riddarhusets genealogiska tabeller, utgivna av Riddarhuset 2002.
- 13 Uppgifter hämtade ur Lars O Lagerqvist & Ernst Nathorst-Böös *Vad kostade det? Priser och löner från medeltid till våra dagar* (Stockholm 1985).
- 14 Uppgifterna om Tersmedens ungdom är hämtade ur CTM I:19–119.
- 15 Greven och fältmarskalken Augustin Ehrensvärd (1710–1772) ledde befästningsarbetena vid Sveaborg när Tersmeden tjänstgjorde där. Han blev chef för arméns skärgårdsflotta 1756 och överbefälhavare i Finland 1769.
- 16 Sten Carlsson, *Svensk Historia II*, Stockholm 1961, s. 163.
- 17 Såsom kuriosas kan nämnas att Fischerströms sal användes som lokal för en dansskola ännu på 1930-talet och att författaren Sven Lidman föddes i fastigheten den 30 juni 1882, se Millan Borgström, *Med Tersmeden i Carlskrona*, särtryck ur Blekingeboken 1939, Karlskrona 1939, s. 10.
- 18 Uppgifterna för detta avsnitt, där inte annat anges, är hämtade ur CTM IV:137–277.
- 19 Sten Lewenhaupt, *Svenska högre ämbetsmän från 1634* (Stockholm 1962) s. 79.
- 20 Se Winton (2003) s. 100–104.
- 21 Uppgifterna för detta avsnitt, om inte annat anges, är hämtade ur CTM VI:94–128.

Sönderskuret pergamentsbrev berättar om Bo Jonssons jordinnehav i Spånga socken

ROGER ANDERSSON

De tusentals medeltida pergamentsbrev som finns bevarade på Riksarkivet och andra ställen utgör den viktigaste källan till vad vi idag vet om godstransaktioner och jordäggande under denna tid. Också kunskapen om medeltida släktförhållanden har till största delen sitt ursprung i detta material. Sedan en bit in på 1800-talet utges dessa brev kronologiskt i serien *Svenskt Diplomatarium*, en utgåva som under senare år kompletterats med en välutnyttjad internetresurs.¹ Huvuddragen av innehållet i breven är sedan länge bekant, men när det gäller detaljer kommer åtskilligt fram först när breven detaljstuderas i samband med utgivningen. Att helt nya, tidigare obekanta brev kommer i dagen tillhör dock sällsyntheterna. Någon enstaka gång händer det att medeltida åtkomsthandlingar dyker upp på en gammal släktgård.² Vid andra tillfällen kan man i stället få nöja sig med spåren eller resterna av tidigare okända brev. För att få pergament till att hänga fast sigillen vid breven hände det nämligen att man använde andra, kasserade brev eller brevkoncept, vilka helt enkelt skars sönder

till remsor som sedan användes för att fästa sigillen.³ Under lyckosamma omständigheter kan man utifrån de bokstäver och ord som går att läsa på sådana remsor få en fragmentarisk bild av det sönderskurna brevets innebörd. Det är om detta slags nyfynd denna artikel skall handla. I fokus står riddaren Anund Jonsson, medeltidens störste jordägare Bo Jonsson (Grip) och byn Vinsta i Spånga socken av Sollentuna härad.

*

Den nuvarande stadsdelen Vinsta i västra delen av Stockholms stad kännetecknas mest av småhus- och industribebyggelse, men en mangårdsbyggnad (Vinsta gård), sannolikt från förra hälften av 1700-talet, står alltjämt kvar nära korsningen mellan Skattegårdsvägen och Vinstavägen. Gårdens historia sedan den år 1638 genom byte förvärvades av riksrådet Carl Bonde (1581–1652) är förhållandevis välbekant.⁴ Några år senare tillbytte sig Carl Bonde även den närbelägna egendomen Hässelby, där han senare lät bygga Hässelby slott, varunder Vinsta lades. Den

förutvarande ägaren till Vinsta var grevinnan Ebba Leijonhufvud, som var gift med den siste av Sturegrevarna, Svante Sture (1587–1616). Sannolikt hade egendomen varit i Sturarnas ägo under betydligt mer än ett sekel. Greve Svantes farfar Svante Stensson ärvde nämligen år 1528 tre gårdar i Vinsta efter sin far Sten Sture den yngre.⁵ År 1538 redovisas endast två landbönder (Lasse och Peder Andersson), men år 1556 upptas tre frälsehemman. Utsädet uppges år 1599 till 8 tunnor för alla tre gårdarna, varför dessa bör ha varit ungefär lika stora. Eftersom jordetalet för en av gårdarna år 1594 var 8 öresland, är det sannolikt att Vinsta från början värderats till tre hela markland (24 öresland).

Det har antagits att den egentliga bytomten låg en liten bit ifrån den bevarade gårdsbyggnaden, nämligen på höjden på andra sidan den väg (ungefär motsvarande nuvarande Vinstavägen) som löpte i nord-sydlig riktning.⁶ Ytterligare ett par landbönder dyker upp i källmaterialet. En *Erik Erchsson* i *Winsta* ingick i nämnden vid ett lagmansting för bland annat Sollentuna härad år 1586.⁷ I en rättvist år 1595 anklagas en Erik Tomasson för stöld av diverse klädespersedlar från några fiskare, varvid den tilltalade vidgår att han gömt en del av stöldgodset hos *Pawel i Windesta i Spånge sockn*.⁸

Däremot är Vinstas medeltida historia till stora delar höljd i dunkel. Frågan kompliceras av att de båda medeltida beläggen på namnet *Vinsta* som anförts i litteraturen har bedömts som osäkra. I Stockholms stads tänkebok omnämns en *Olaff Ragualsson i Wyndesta* år 1481 i samband med en rättstvist om en ihjälslagen häst.⁹ Även om namnformen överensstämmer med flera av 1500- och 1600-talsbeläggen (t.ex. *Windesta*

1595, *Windestad* 1638; jfr dock även *Winsta* år 1586), anses belägget osäkert.¹⁰ Det bebyggelsehistoriska verket *Det medeltida Sverige* anför även ett belägg från 1409, men med frågetecken för dess relevans för vårt Vinsta.¹¹ Aktstycket ifråga omtalar att kronan i samband med drottning Margaretas stora reduktion i Uppland tilldömes skatt av 1 örtugland jord i *Insta by* från Spånga kyrka.¹² Det är emellertid oklart om originalets form skall läsas *Instaby* eller *Justaby*.

Namnet har, under förutsättning att förledens *d* är ursprungligt, antagits innehålla ett i den äldre danskan förekommande mansnamn *Winde(r)* eller mansbinamn *Wind*.¹³ Det skulle därmed vara en parallell till det östgötska sockennamnet *Vinnerstad*, där man förmodat att förleden kan innehålla ett binamn **Vinde* 'skev, sned', använt om en snedvuxen eller vindögd man.¹⁴

*

Hittills har det alltså inte funnits några säkra medeltida belägg på namnet *Vinsta*. Helt nyligen uppmärksammade dock artikelförfattaren ett förhållande som ger viss ökad kunskap om byns medeltida historia. Det visade sig nämligen att sigillremsorna till tre av de totalt sex sigill som vidhänger ett brev utfärdat på Bjärka 1377 25/3¹⁵, vari Bo Jonsson (Grip) byter jord i Östergötland med Peter Tomasson (Hännebjörkeätten, tre rosor), bär spår av text. Denna text förefaller vara ett kasserat koncept till ett tidigare obekant brev. De remsor som är beskrivna är brevets nr 1–3 räknat från vänster. Texten finns både på huvuddelen av remsorna (mellan sigillet och pergamentet) och på de korta flikar som sticker ut nedanför sigillkakan. Texten, som san-

nolikt bör läsas i ordningen remsa 3 – remsa 2 – remsa 1, återges nedan. Osäkra läsningar har satts inom parentes; säkra eller sannolika suppleringar har understrukits och placerats inom raka klamrar. Upplösta förkortningar har på vanligt sätt markerats med kursivstil.

Nr 3:

rad 1: Alla the m[æn thetta breff] sea · ælla hōra
helsom wi anund Jonsson Riddare oc Ramborgh
ysereldott[er ew] ærdhelika

Nr 2:

rad 1: [...] Jonsson [...]
rad 2: hær æpter¹⁶ [...] samma Bo Jonsson · oc
hans arfwom · hafwom wplatit windista i
spang[a sokn i Vpsala b]iskopsdomee
rad 3: [...]els(e) Rættelika

Nr 1:

rad 1: som ligge(r)¹⁷ [...]and iordh · fore alt thet
godz som ligger vm kring wan(n)[...] ¹⁸
rad 2: [...] kunung¹⁹ albric[...][...]are · fiande
war

Härutöver går det att skönja under- eller överdelar av ytterligare några bokstäver. Under förutsättning att alla dessa tre remsor är skurna ur samma brev, och med allmän kännedom om hur brev av detta slag brukar vara utformade går det att dra vissa preliminära slutsatser om det kasserade brevets innebörd. Utfärdare är uppenbarligen Anund Jonsson och dennes hustru Ramborg Israelsdotter. Som det förefaller genomför dessa någon form av jordtransaktion (troligen ett byte) med Bo Jonsson, och överlåter därvid till denne Vinsta i Spånga socken. Att det verkligen rör sig om vårt Vinsta är höjt över allt tvivel. Sockennamnet är ju utskrivet nästan i sin helhet,

och det finns ingen annan bebyggelse i Spånga socken som passar in på skrivningen "windista". Belägget stöder alltså även uppfattningen att *d* i namnets förled är ursprungligt (eller i varje fall inte sekundärt utvecklat senare än på 1370-talet), varigenom också belägget *Insta* från 1409 ter sig än mer osäkert.

Då remsorna använts för besegling av ett brev utfärdat år 1377 bör det kasserade brevet vara utfärdat senast detta år. Handstilen förefaller också vara densamma som i huvudbrevet. Denna hand är bekant från ett antal brev på svenska utfärdade från mitten av 1370-talet och fram till Bo Jonssons död 1386.²⁰ Med tanke på vad vi vet om de omnämnda personerna är detta också en rimlig datering. Riddaren och riksrådet Anund Jonssons (lejonansikte, Hemming Ödgislasons ätt, död 1397) var senast år 1375 (möjligen redan år 1369) i sitt första äktenskap gift med Ramborg Israelsdotter (Finstaätten, död säkert 1384, troligen redan 1382).²¹ Bo Jonsson hade efter att han, sannolikt år 1375, utnämnts till rikets drots intensifierat sina jordförvärv, och åtskilliga urkunder från denna tid vittnar om hans ambition att koncentrera sin makt. Hans uppländska besittningar var i och för sig omfattande men ingenstans finns uppgifter om att han skulle ha ägt jord vare sig i Spånga socken eller för den delen i Sollentuna härad.²² Ett par jordtransaktioner mellan Anund Jonsson och Bo Jonsson finns omnämnda, men det är svårt att avgöra vilken betydelse dessa har i sammanhanget.²³

Inte heller får vi någon uppgift om hur utfärdarna kommit i besittning av jorden. Urkunds-materialet tillåter heller inte några säkra slutsatser om detta. En möjlig, men obekräftad, hypotes kunde vara att fru Ramborg förvärvat Vinsta

från sin morbror domprosten i Linköping och kaniken i Uppsala Johan Karlsson (Färla), tidigare även kansler hos kung Magnus Eriksson, eller från dennes släkt.²⁴ Johan hade ägt jord i Spånga, nämligen Rissne och Bromsten litet längre åt nordost i socknen. Uppenbarligen har Rissne i ett tidigare skede tillfallit Helena Israelsdotter, dotter till herr Johans enda säkra syskon Bengta Karlsdotter, och dennas make riddaren och lagmannen av Uppland Karl Ulfsson (Sparre av Tofta), men sedan återgått till Johan, vilket framgår av ett brev utfärdat år 1363.²⁵ År 1375 överlåter så Johan Karlsson Rissne till Uppsala domkyrka som betalning för ett lån.²⁶ Då Helena saknade egna bröstarvingar, och inte heller hennes bror Peter Israelsson fick egna barn, blev hennes syster Ramborg Israelsdotter enda arvinge efter Johan Karlsson. Otänkbart är det inte att egendomen även omfattade Vinsta, och att dessa båda enheter, var och en omfattande tre hela markland, ingick i ett större godscomplex. Eventuellt hörde även Bromsten hit. År 1361

pantsätter Johan Karlsson som säkerhet för ett lån ett markland i Bromsten till Uppsala domkyrka.²⁷ Bromsten hade en lång historia i släkten, då det var sätesgård för Johans farfar riddaren och sörmlandslagmannen Jon Ingevaldsson (Örnsparre), vilken i sin tur ärvt den efter fadern Ingevald Torstensson. Via en till namnet obekant mor hade egendomen sedan tillfallit Johan.²⁸

Hur det än förhåller sig med detta, är det inte helt utan intresse att notera att Anund Jonsson i oktober 1375 befann sig vid Spånga kyrka där han i närvaro av bland andra kyrkoherden Johannes, underlagmannen i Sollentuna Kettilbjörn i Vällingby, de ovannämnda Karl Ulfsson och Peter Israelsson beseglade Johan Karlssons gåvobrev på Rissne till Uppsala domkyrka.²⁹ Kan det möjligen vara i samband med detta besök han också utfärdade brevet på Vinstajorden? Eller skedde det i november följande år då Anund, Ramborg och Bo tillsammans beseglade en urkund i Fliseryds socken nere i Småland?³⁰

Noter

- 1 Databasen över medeltidsbrev (Svenskt Diplomatariums Huvudkartotek = SDHK) nås via Riksarkivets hemsida (www.ra.se). På denna webbplats ges också information om den tryckta utgåvan.
- 2 Se Roger Andersson, "Brev i medeltida gårdsarkiv", *Arkiv, samhälle och forskning* 2004:1–2, s. 38–52.
- 3 Se t.ex. Didrik Arup Seip, "Seglreimstudier", *Festskrift til Halvdan Koht på sekstiårsdagen 7de juli 1933* (Oslo 1933), s. 138–143; *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, bd 2 (Malmö 1957), sp. 228 och bd 15 (Malmö 1970), sp. 211. För ett aktuellt fall, där man utifrån text på sigillremsor kunnat belägga förekomsten av ett tidigare okänt brev, se *Svenskt Diplomatarium* (DS) nr 8768 och 8873 a.
- 4 Se t.ex. Carl Trolle-Bonde, *Hesselby. Arkivalier rörande egendomen och dess egare* (Lund 1894), s. 219–229; Henrik Ahnlund, "Spångas bebyggelsehistoria" i *Spånga sockens historia* (Monografier utgivna av Stockholms kommunalförvaltning 28), red. Nils Staf (Stockholm 1966), s. 96–238 (särsk. s. 195–198).
- 5 *Det medeltida Sverige. Uppland*, del. 1:7, red. Olle Ferm, Mats Johansson & Sigurd Rahmqvist (Stockholm 1992), s. 332.
- 6 Ahnlund, s. 195.
- 7 *Upplands lagmansdombok 1581 och 1586* (Uppländska domböcker 8), utg. Nils Edling och Olof Svenonius (Uppsala 1950), s. 118.
- 8 *Stockholms stads tänkeböcker från år 1592*, del 1 (1592–95), red. Daniel Almqvist (Stockholm 1939), s. 292.
- 9 *Stockholms stads tänkeböcker 1474–1483* (Stockholms stadsböcker från äldre tid II:1), utg. Emil HILDEBRAND (STOCKHOLM 1917), s. 281.
- 10 *Stockholms gatunamn* (Stockholmsmonografier 50), red. Nils-Gustaf Stahre, Per-Anders Fogelström, Jonas Ferenius & Gunnar Lundqvist (2:a uppl. Stockholm 1992), s. 600.
- 11 *Det medeltida Sverige*, a. st.
- 12 *Svenskt Diplomatarium fr. o.m. 1401*, del. II, red. Carl Silfverstolpe (Stockholm 1879–1887), s. 163 f. (nr 1138).
- 13 *Stockholms gatunamn*, a. st.
- 14 Gösta Franzén, *Ortnamn i Östergötland* (Stockholm 1982), s. 18; *Svenskt ortnamnslexikon* (Språk- och folkminnesinstitutet, Uppsala 2003): Vinnerstad (s. 351).
- 15 SDHK, brevnnummer 10977; *Svenska Riks- Archivets Pergamentsbrev* (RPB), del 1 (Stockholm 1866), s. 390 (nr 1257). Upptäckten har gjorts under arbetet med 1377 års brev till *Svenskt Diplomatarium*, vol. XI:2.
- 16 Dessa ord är skrivna på baksidan av en av de korta flikarna som löper genom sigillet; sannolikt har remsan vridits ett halvt varv i samband med beseglingen.
- 17 Se not 16.
- 18 Sannolikt är ordet början av ett ortnamn, vilket dock inte kunnat identifieras.
- 19 Endast överdelen av bokstäverna läsbar, men sammanhanget talar för att ordet skall läsas så.
- 20 Lars Sjödin, "Några kanslistilar från Bo Jonssons tid", *Arkivvetenskapliga studier* 3 (Lund 1961), s. 219–236 (särsk. s. 220 ff.).
- 21 *Äldre svenska frälseläkter* (ÄSF), utg. av Riddarhusdirektionen, bd I:1 (Stockholm 1957), s. 75; *Svenskt biografiskt lexikon*, bd II (Stockholm 1920), s. 78 f. Om Ramborg Israelsdotter se ÄSF I:1, s. 37.
- 22 Se förteckningen på Bo Jonssons godsinnahav i Holger Rosman, *Björka-Säby och dess ägare*, del I (Stockholm 1923), s. 339 ff. Se även *Svenskt biografiskt lexikon*, bd V (Stockholm 1925), s. 82–91.
- 23 I den stora redogörelse för ätten Grips historia som Margareta Grip (1538–86) började lägga upp på 1570-talet finns på sid. 349 antecknat att Bo Jonsson år 1376 förvärvat jord från Anund Jonsson (DS nr 9181), men ingenting sägs om var jorden var belägen. Om handskriften, som numer är i privat ägo, se Hans Gillingstam, "Margareta Grips bok", *Personhistorisk tidskrift* 1957, s. 83–99. Vidare kan nämnas att herr Anund Sture (Sture, sjöbladsätten) år 1429 tvisar med Bo Jonssons arvingar om jord i Fittja socken i Lagunda härad, som enligt käranden var hustrun Kristina Anundsdotters (Anund Jonssons dotter) rätta arvslott, men som Bo

- Jonsson med orätt skulle ha tillskansat sig från Anund Jonsson. Se brev 1429 13/1 (orig. på papper, RA) samt Jan Liedgren, "Föreställningarna om den heliga Birgittas släkt", *Personhistorik tidskrift* 1983, s. 1–19 (särsk. s. 1 ff. med not 6).
- 24 År 1379 övertog Anund Jonsson och fru Ramborgs bror Peter Israelsson en fordran från den året före avlidne Johan Karlsson (RPB nr 1461; ÄSF I:1, s. 75). Mindre sannolikt är att egendomen ärvts efter Ramborgs far Israel Birgersson (den heliga Birgittas bror). Om de komplicerade turerna kring detta arv se t. ex. Hans Ronge, "En medeltida jordebok från östra Småland", *Namn och bygd* 55 (1967), s. 46–63 (särsk. s. 53 f.)
- 25 och Jan Liedgren, "Föreställningarna om den heliga Birgittas släkt" (se föregående not).
- 26 DS nr 6876.
- 27 DS nr 8854.
- 28 DS nr 6521.
- 29 ÄSF II:1 (Stockholm 2001), s. 120.
- 30 DS nr 8854.
- DS nr 9369. – För värdefulla synpunkter på tolkningen av fragmentet tackar jag mina kollegor Claes Gejrot, Roger Axelsson och Sigurd Rahmqvist.

YVONNE HIRDMAN

Det tänkande hjärtat. Boken om Alva Myrdal.

Stockholm: Ordfront, 2006. 430 s., illustr.

Det var i juni 1919 som Alva Reimer mötte Gunnar Myrdal, det var då deras kärlekssaga började. Hon var 17 och han några år äldre. Det är också då som boken om Alva Myrdal tar sin början. Visst finns det några sidor om uppväxten, föräldrarna och syskonen – både Gunnars och Alvas faktiskt. Men det är när de träffas som det verkligen börjar, boken, kärleken och livet.

Yvonne Hirdman har ganska självsäkert kallat sin bok för just *Boken om Alva Myrdal*. Som om det här-efter inte behövs fler böcker om en av Sveriges mest framgångsrika kvinnor. Det är en ganska anspråksfull titel. Men det här är egentligen inte någon bok om Alva Myrdal utan snarare en bok om paret Myrdal eller kanske allra mest om deras förhållande till varandra sett genom främst Alvas ögon. Det handlar dessutom om parets relation till det som Yvonne Hirdman kallar genus. Och det är ju i synnerhet Alva Myrdals position som utmanat det rådande genuskontraktet – inte bara valde hon att bli yrkeskvinna, hon var uppenbarligen äregirig, mer än vad som ansågs passande för en kvinna, och valde i några fall världen och karriären framför familjelivet.

Att Yvonne Hirdman har fastnat vid den myrdalska kärlekssagan är inte så konstigt. Båda var framgångsrika och säregna människor, intellektuella och äregiriga. Både han och hon tilldelades Nobelpriset (han i ekonomi, hon fredspriset). De levde och verkade ihop under ett dramatiskt 1900-tal som de båda också försökte att påverka både i det lilla och i det stora genom politiken. De byter också positioner med varandra. Han är från början den som tar täten, gör

karriär, får positioner genom sin avhandling och sin plats i den svenska regeringen. Hon följer med. Men med tiden skiftar detta, hon blir den framgångsrika.

Det är utan tvekan en spännande historia som inte bara handlar om kärlek utan också är ett stycke svensk, modern politisk historia, även om det hamnar i bakgrunden. Hirdman har letat sig in mellan raderna i deras privata brev till varandra, i Alvas (halvt offentliga?) dagbok och vardagliga lappar som de skrivit. Hirdman analyserar deras förhållande till varandra och till samhället, eventuella otrohetsaffärer, deras sexuella relation, deras samtal, gräl och kärlekskutter. Ibland på gränsen, ibland väl närgånget och personligt, men hennes fascination smittar av sig.

Det är som att läsa en saga – och det är också vad Gunnar Myrdal kallar sin och Alvas historia. Hindren är inte främst andra människor men de själva, deras äregirighet, deras tävlan med varandra och de stora egon som de båda två tycks ha haft. Båda brottas dessutom med, och det är Hirdmans ingång, de rådande genuskontrakten. Den unga Alva är i de tidiga breven kvinnligt självuppooffrande, på gränsen till självutplånande, inför den man som hon kallar sin furste, och som hon vill ska förändra världen. Det är hon som inte självklart kan ta studenten, välja både yrke/karriär och familj. Det är hennes kamp.

Men i breven brottas också Gunnar med hur han ska hantera detta. Han tycks ganska snart lika beroende av Alvas vänskap och intellekt som hennes kropp. Samtidig gillade han i sin ungdom inte studentskor, som han faktiskt beskrev som våp och gäss. Han var inte helt övertygad om kvinnors kamp för rättigheter men blev det tack vare Alva, tycks det. I några fall är det till och med han som manar på henne att ta ytterligare ett steg vidare – enligt Hirdman dock bara så länge det inte påverkar hans livsval.

Hirdman skriver om de burar som kvinnor tvingas in i, och om hur Alva läses in och faktiskt också läser

Alva Myrdal. Foto: Ursula Assmus. Kungl. Biblioteket.

in sig själv i "genusburar". Till exempel försöker Alva till en början periodvis bli en god husmoder och fru. Det lyckas inte – Alva gillar inte piggtjänst, även om hon länge håller fast vid att hon vill vara Gunnars "sköldmö". Senare i livet slår sig Alva fri, hon blir den hon vill vara och i takt med det överger hon (Hirdmans beskrivning) de feministiska ideal som hon un-

der en period kring andra världskriget bekänner sig till. Det är oklart om Hirdman menar att det beror på att Alva Myrdal inte längre menade att feminismen hade något att ge henne – hon hade ju nått en position – eller om hon menar att kampen för kvinnans rättigheter till stora delar var vunnen.

Recensioner

Hirdman visar med all tydlighet att det faktiskt har hänt något med det så kallade genuskontraktet under 1900-talet. Kvinnor och män har förändrat sina positioner gentemot varandra och för kvinnor har det möjligas gräns flyttats rejält. Möjligen saknar jag här en utförligare diskussion om Gunnars förhållande till det omförhandlade genuskontraktet, i synnerhet som hon så småningom fick en starkare position än honom. Det är visserligen Alva som står i centrum, och det är som sagt boken om henne. Men Gunnar är så tydligt en del av Alva, de är om jag förstår Hirdman rätt faktiskt så stora delar av varandras liv att det inte helt går att skilja på dem. Gunnar brottades, det tycker jag Hirdman visar, lika mycket som Alva med en idé om hur könen skulle förhålla sig till varandra. Sin överordnade roll till trots framstår dessutom Gunnar som den svagare i deras relation. Hirdman diskuterar visserligen detta inledningsvis, men det hade varit spännande att läsa mer också om Gunnar.

Till största delen är det en mycket personlig bok om Alva Myrdal och hennes relation till Gunnar Myrdal. I några fall tycker sig Hirdman se hur Alva liksom talar direkt till henne. Lägg därtill att detta handlar om en analys av privata brev, om ett livslångt pars relation med allt vad det innebär. Ibland blir det nästan kletigt nära – och samtidigt är det nästan då det är som mest spännande. Det är en intimisering av det Myrdalska rummet och Hirdman drar skickligt in läsaren i trolldirekt kring Myrdals. Men detta är kanske också bokens svaghet. Citat, referat, analys, tolkning och så vidare går in i varandra och det är ibland svårt att skilja Hirdmans röst från Alvas och Gunnars, tolkningarna från referaten och de faktiska citaten. Hirdman blir på gott och ont vår cicero genom sagan.

För det mesta fungerar det alldeles utmärkt men då och då undrar jag om Hirdman gjort den riktiga tolkningen. Det undrar hon för all del själv också, för

hur ska man läsa kärleksbrev? De är indränkta i relationen, konventioner, genuskontrakt och så vidare. Och ja, just därför ska de läsas och analyseras. Men, just därför skulle en mer transparent metod göra det tydligare.

Det finns några passager i parets kärlekshistoria där jag är osäker på Hirdmans tolkning, om hon inte litar för mycket på Alvas version, om inte glömmar att man ganska snart i en relation hittar sina roller, sina sätt att skriva, vara och tala till varandra, utan att det kanske betyder allt för mycket. Det ska dock sägas att Hirdman för det mesta tycks medveten om detta. Inte heller är jag övertygad om att det privata är vetenskapligt på det sätt som Hirdman menar. Hon ser flera av deras verk till exempel *An American Dilemma*, Gunnar Myrdals bok om rasfrågan i USA, som en direkt bild av förhållandet mellan Alva och Gunnar. Säkert påverkade (och påverkar) det privata vad man väljer att göra, vilka frågor forskare ställer och så vidare, men jag är inte övertygad om den direkta koppling som Hirdman gör i fråga om Myrdals gemensamma produktion.

Men boken är trots detta, liksom historien om Alva Reimer och Gunnar Myrdal, fascinerande och i synnerhet första halvan där det berättas om parets tidiga kärlekshistoria. Där blir det dessutom ett stycke historia om hur man kunde bryta mönster och givna regler i det relativt stela och fastlagda liv som unga kvinnor hade att leva. Vem hade trott att en ung kvinna – under 20 år – i början av seklet fick ge sig iväg utan förkläde på cykelsemester med en nästan främmande ung man? *Det tänkande hjärtat. Boken om Alva Myrdal* har således som alla goda böcker flera bottnar.

Jenny Björkman

PER WÄSTBERG

De hemliga rummen. En memoar.

Stockholm: Wahlström & Widstrand, 2006. 322 s., inb., personreg.

Inte 16 år fyllda debuterade Per Wästberg år 1949 med novellsamlingen: *Pojke med såpbubblor*. Ett instundande nytt decennium tycktes här förbättrat genom uppbrottet från fyrtyotalismens stämningar av ångest, instängdhet och mörker. I ljusa akvareller återgav den unge författaren med ett förbluffande möget litterärt handlag stämningar från sommarlov och skärgårdsliv. Med detaljsynt blick berättades om unga människors möten och funderingar under solvarma dagar i Stockholms innerskärgård. Äventyrstörst, längtan till främmande kontinenter och åstundan att växa in i ett vuxenliv men samtidigt oro inför de krav på anpassning som helt visst väntade utgjorde motiv i flera av berättelserna. *Pojke med såpbubblor* bars upp av nyfiket iakttagande av vuxenlivet. Framtidsdrömmar och längtan efter gemenskap var drivande krafter inunder den solljusa prosan.

Per Wästbergs närmast följande böcker – bl.a. romanerna *Ett gammalt skuggspel* (1952), *Halva kungariket* (1955) och *Arvtagaren* (1958) – rörde sig inom revir författaren mutar in: Stockholm och skärgården. Personliga upplevelser och erfarenheter vävdes in i berättandet. Språket värmdes och var stämningsmålade. Men berättelserna saknade påträngande angelägenhet. De tycktes mera "litteratur" än brottnings med allvarliga livsproblem av mer allmän innebörd.

Inramningen av Per Wästbergs författarskap skulle dock snart förändras. Ett stipendium under senare delen av 1950-talet förde honom till Afrika. I de två uppmärksammande böckerna *Förbjudet område*

(1960) och *På svarta listan* (1960) skildrade författaren vad han sett med egna ögon av rasföljelser och kolonial högfärd i länder som Rhodesia och Nyasaland respektive Sydafrika. Böckerna väckte internationell uppmärksamhet och översattes till flera språk. Wästberg i sin tur utvisades från flera av vita dominerade afrikanska stater och kunde på många år inte verka som journalist ens i flera svarta stater, sedan han påtalat nepotism och korruption hos makthavarna. Åren i Afrika medverkade till att kolonialism, rasism, ofrihet och självständighetskamp i fortsättningen intog en framträdande plats i författarens världsbild. Som skribent i *Dagens Nyheter* verkade Wästberg under många år som kunnig och kringssynt Afrika-kännare. Åren 1976-82 var han tidningens kulturredaktör. Som engagerad i PEN-klubben kunde han länge verka för de frihetliga mål han förelagt sig. Han var ordförande i svenska PEN-klubben 1967-78 och i internationella PEN-klubben 1979-86 och 1989-90. I Svenska Akademien efterträdde han år 1997 vännen Werner Aspenström. Den litterära bana som börjat i en anda av borgerlig sommarlovsidyll med ångbåtsrökar över Trälhavet, måsskrin och vågg glitter längs Saxarfjärden hade vidgats till att omfatta väsentliga delar av samtidens politiska konflikthärder. Wästberg har aldrig blivit partigångare, har aldrig renodlat sina skildringar till att enbart handla om en sak – klass, ekonomi, nykolonialism eller liknande. Ihärdigt har han förfäktat humanistiska ideal och mänskliga rättigheter. Försökt genomlys och förstå från skilda synvinklar. Som väntat anklagades han under det röda 1960-talet för att vara "borgerlig" – vad nu detta förkättrade begrepp kunde inrymma.

I den år 2006 utgivna memoarboken *De hemliga rummen* berättar Per Wästberg om sin bakgrund och uppväxt. Vad som först slår läsaren av denna bok är den minnesskäpa som utmärker hågkomsterna: tidsmarkörer och bilder, repliker, röster, bagatellartade

Recensioner

detaljer vilka infogade i ett större sammanhang blir representativa. Han tecknar drag hos människor han sett för mer än ett halvt århundrade sedan, porträtt i vilka glipor öppnas in mot en karaktär. Avsnittet om fadern, publicisten Erik Wästberg (1905–1954), förtjänar här särskilt att nämnas. Som tidsskildring av ett glämnt 1930-tal och beredskapsårens svårbestämda hot – ständigt närvarande i en familj där modern var judinna – har Per Wästbergs minnesbok oavvisligt värde. Att denne välartade och brådmogne yngling även hade en del hyss för sig under uppväxten är svårt att tro, men i minnena berättas om diverse rackartyg. Skildringen av den tidens läroverk – i det här fallet Östra Real i Stockholm – med excentriska lärartyper som höll lektioner där undervisningen ofta gick ut på att skrämma mera än att förmedla ett kunskapsarv är ett tungt vittnesbörd, som generationer av läroverks-elever från olika skolor i riket kan styrka. Under åren då Per Wästberg nötte skolbänken i realskola och gymnasium fanns ännu många lektorer och adjunkter i tjänst med uttalade sympatier för Hitlers nyordning nere på kontinenten. I skydd av lagar som garanterade en stats tjänstemans oavsättlighet kunde dessa katederfuxar fortsätta sin terror mot elever långt efter det att världskriget tagit slut. Antisemitiska skämt och gliringar åt elever med judisk bakgrund förekom på sina håll långt in på 1950-talet.

En räddning undan skolan blev för den unge Per Wästberg att hålla sig hemma under långa perioder. Eftersom han led av svårartat eksem, kunde frånvaron lätt motiveras. Som den ensamvarg han var, fördrevs all vaken tid med läsning och skrivande. Böckerna han läste spände över vida fält. Indian- och ungdomsböcker samsades med Herbert Tingstens *Den svenska socialdemokratins idéutveckling* eller Edvard Thermanius *Sveriges politiska partier*. Styrmann Hurtig och Herbert Tingsten på samma bräde – det säger något om brådmogenheten hos denne kunskapshungrande

pojke. Läsandet tycks närmast ha varit en besatthet, som delvis kom att avskärma från umgänge med jämnåriga. Skrivandet började också tidigt: redan som realskoleelev fick ynglingen kåserier publicerade i *Svenska Dagbladet*, där händelser i klassrummet skildrades med avslöjande eller mild ironi. Allt togs inte vänligt upp, och ett samtal från Östra Reals rektor till *Svenska Dagbladets* chefredaktör fick den senare att vägra publicera redan antagna artiklar. En av skolans lärare, utpekad i den skrivkunnige elevens kåseri, slutade sin anställning till följd av chikanen.

De hemliga rummen berättar om en karaktärs utveckling, om läsning och drömmar, nyfikenhet på Stockholm och dess historia. Att söka sig in i tillbommade skrymslen och finna vägar in mot hemliga rum var ett av den blivande författarens nöjen. Gärna vill man uppfatta dessa rekognosceringar som tidiga uttryck för en lust att spränga barriärer och finna okända miljöer, lämpliga för litterär utforskning.

Även om Per Wästberg under långa perioder var en ensam pojke, dök under tonåren upp ungdomar med likartade intressen, inriktade på att ägna sig åt att skriva. I memoarerna ges fint tecknade porträtt av unga författare som Tomas Tranströmer, Göran Palm, Sven Lindqvist, Bo Grandien, Lars Forssell och Werner Aspenström. Boken slutar när författaren bor ensam på Manhattan i New York. Han vistas i en mellanstation på väg till Harvard, där han skall studera. Han känner sig ensam, osäker inför framtiden, hungrande efter kärlek. Men borta i Uppsala väntar en förälskad kvinna på hans återkomst. Och Afrika ligger alldeles om hörnet. Men därom vet den unge mannen själv ännu intet.

Olof Hägerstrand

PER SVENSSON

Han som aldrig fick bli kung. Berättelsen om Carl XVI Gustafs pappa.

Stockholm: Norstedt förlag 2006, 296 s.

När Carl XVI Gustaf efter Tsunamikatastrofen 2004 berättade att han länge trodde sig inte ha någon far blev denne man – arvrinsen Gustaf Adolf (1906–1947) känd för en större allmänhet. Fadern dog i en flygolycka och blev efter det en icke-person i familjekretsen vilket förklarar sonens okunskap. En annan utgångspunkt för intresset har varit om arvrinsen hyst nazistiska böjelser. Gustaf Adolf gifte in sig i en familj där pappan var övertygad nazist. Han finns också med på flera foton tillsammans med Hitler och Göring som uttrycker vänskap och familjäritet. Kanske Hitler vid någon fotografering med österrikiskt gemyt framhöll att de hade förnamnet Adolf gemensamt, kanske talade han om något mer substantiellt?

Att Gustaf Adolf kan ha haft sympatier för Hitler och hans propaganda är emellertid ingen nyhet. Redan i Göran Alms artikel om Gustaf Adolfs hustru prinsessan Sibylla i SBL från 2003 berörs detta. Gustaf Adolfs svärfar var medlem av nazistpartiet från 1925 och dömdes också som krigsförbrytare vid andra världskrigets slut. Bröllopet i Coburg 1932 hade nazistiska inslag där t ex den borgerlige vigsselförrättaren var pamp i partiet. Under kriget utsattes också Sibylla (sannolikt också Gustaf Adolf) för hot eftersom en del uppfattade henne (dem) som nazist(er); detta berättat för barnen Christina och Carl Gustaf som sedan upplyst artikelförfattaren.

Om denne länge okände men nu rätt omtalade medlem av det svenska kungahuset har kulturchefen

vid *Expressen* Per Svensson skrivit en biografi. Boken är välskriven, rapp och med en genomgående god analytisk behandling av ett källmaterial som emellertid är tämligen magert. Att så är fallet beror möjligen på arvrinsens egen person. I minnesbilder om honom är ett genomgående drag att han var kärv, fåordig och tyckte illa om att vara en offentlig person.

En episod från 1930-talet kan illustrera. Som nyförlovad var han ute och dansade med sin Sibylla på Saltsjöbaden. Efter en stund när djungeltrummorna fått ljuda dök det upp en fotograf från en kvällstidning som tog en bild på paret. Detta gjorde prinsen ursinnig. Han jagade efter fotografen som förskansar sig på herrtoaletten. Efter en stunds het ordväxling gick prinsens adjutant emellan och föreslog att prinsen köpte den "olämpliga" bilden för 50 kronor och lät fotografen gå fri. Så skedde men fotografen var listig och lämnar fel bild och sålde den "rätta" till *Aftonbladet* för 100 kronor.

Läser man Per Svensson biografi och även andra skrifter kring prinsen är också huvudintrycket att Gustaf Adolf helst ville vara en "vanlig man". Det ärvda uppdraget att bli kung av Sverige var knappast nöjsamt utan hade rätt säkert karaktär av plikt. Detta avspeglas också i att arvrinsen utbildade sig till "vanlig" yrkesofficer; kanske av intresse, kanske för att ha ett yrke att falla tillbaka på om nu något skulle hända med kungahusets position. I sitt yrke var han uppenbarligen framgångsrik – vilket emellertid Per Svensson mörkar betänkligt. Som generalstabsofficer med bra betyg hade arvrinsen kunnat sluta som överste/generalmajor oavsett efternamn. Vid sin död 1947 41 år gammal var han redan överstelöjtnant och hade också tjänstgjort på nyckelbefattningar i Försvarsstaben.

Det finns utifrån nyligen publicerade böcker två bilder av Gustaf Adolf som i vart fall delvis står emot varandra. I båda fallen har de yppats av personer som

stått prinsen nära. I sin dagbok den 28 januari 1947 skriver Tage Erlander om den nyss omkomne som kronprinsens "ende skötsamme son" ett yttrande som förstås är mindre smickrade för t.ex. den "bussige motorprinsen 'Berra'". I Herman Lindqvists kungabok från 2006 återger författaren ett samtal mellan kung Carl XVI Gustav och hans syster Christina. I samband med kungens trontillträde 1973 är syskonen till synes överens om att det på sitt sätt var tur att pappan – som då skulle fyllt 67 år – inte skulle bli regent. Detta eftersom han nog skulle ha haft svårt att acceptera samtiden.

Man kan fundera kring källvärdet av de två uppgifterna. Erlander ingick i regeringen från hösten 1944. Hösten två år senare var han statsminister. Han bör under den tiden haft rika möjligheter till direktkontakt med arvprinsen och kunnat bilda sig en god uppfattning om hans personliga kvalitéer. Samtalet mellan kungabarnen, om nu Lindqvist har tolkat dem rätt, förefaller däremot vara en rätt luftig spekulation. Egna minnen av fadern måste vara få och möjligheten att bedöma hans anpassning till kungarollen än mindre.

När Per Svensson skall gestalta denne för allmänheten närmast okände person ligger fokus på personkaraktären. Detta blir samtidigt en svår uppgift eftersom källäget är så ogynnsamt. Några förstahandskällor som t. ex. en brevväxling mellan Gustav Adolf och prinsessan Sibylla finns inte tillgänglig. Framställningen är i stället byggd på samtida tidningsmaterial och memoarböcker där boken om Gustav Adolf från 1951 och broder Sigvards minnen väger tungt i framställningen. Till detta kan författaren lägga enstaka omdömen om prinsen i samtida brev från t. ex. Anna Boberg och andra personer i prinsens närhet.

Med detta svaga utgångsläge gör författaren ändå ett ambitiöst försök att teckna en bild av prinsen och särskilt användningen av det samtida tidningsmateri-

alet är ingående. Analysen blir emellertid i de flesta fall ganska tunn och där författaren sluter sig till att den kulturella och sociala miljön som prinsen levde i också format hans personlighet och tankevärld. Eftersom arvprinsen gått på Lundberg blir han en typisk lundsbergspojke med vissa ideal och värderingar. Detsamma gäller den lätt överklassiga officers- och idrottsmiljön som arvprinsen i huvudsak vistades i tiden efter Lundsberg. Också svenska kungahusets traditioner, kultur och samhällssyn granskas ingående av Per Svensson för att leda fram till att detta också präglade Gustav Adolf. Den miljöteckningen blir emellertid svårtydd. Den äldre generationen med Gustav V och hans maka Victoria var tydligt tyskorienterad men mot detta står Gustav Adolfs anglosaxiskt orienterade föräldrar; den blivande Gustaf VI Adolf och kronprinsessan Margareta. Till den senare kretsen bör man väl också räkna Gustav Vs bror prins Carl som med döttrar ingifta i det norska, danska och belgiska kungahuset knappast kan ha varit särskilt tyskorienterad. Även den uttalat antinazistiske prins Eugen bör ha gjort sig gällande i sammanhanget.

Om nu den svenska kungliga sociala miljön och traditionen ger en otydlig bild av möjligheten till tysk-nazipåverkan är arvprinsens ingifte i hustrun Sibyllas familjekrets entydig. Här var ju Sibyllas far övertygad nazist redan på 1920-talet; en anda som rimligen bör ha genomsyrat övriga familjen. Även om arvprinsparet bosatte sig i Sverige var kopplingen till Tyskland fortsatt stark där Gustaf Adolf regelbundet firade långa sommarsemestrar hos svärföräldrarna i Coburg. En arvprins av Sverige var säkerligen ett hett byte att överföra till den rätta läran och svärfadern var sannolikt idog. Att så kan ha skett styrks ju av Gustaf Adolfs generösa fotoexponering i nazisammanhang särskilt under OS i Berlin 1936. Här ingick arvprinsen i den svenska idrottsgruppen och rävlade i hästhoppning. Någon medalj blev det nu inte eftersom hästen

vägrade inför ett hinder. Det hade varit bättre om prinsen hoppat själv som Kar de Mumma uttryckte det i ett samtida kåseri.

Om nu bilderna talar sitt språk finns förstås alternativa tolkningar. En vanlig sådan är att prinsen bara uppträtt artigt och följt påbjuden etikett. Det finns heller inget uttalade av arvprinsen där han uttrycker nazistiska sympatier då eller senare. En liten inblick i de personliga relationerna får man emellertid i Per Svenssons bok. Enligt en anteckning av Thomas Kantzow – Herman Görings styvson – verkade Göring och arvprinsen inte gå så bra ihop på det personliga planet.

Studerar man arvprinsens militära insatser senare under andra världskriget – vilket nu författaren undviker – framgår emellertid en tydligare och uppenbart antitysk/antinazistisk hållning hos arvprinsen. Han var en av männen bakom broschyren "Om kriget kommer" med syfte att stärka försvarsandan i Sverige. Gustaf Adolf tog också del i organisationen och övningen av de norska polistrupperna som de facto var en mångtusenhövdad norsk militärtrupp utrustad av Sverige för att i krigets slutskede gå in i Norge om nu tyska trupper inte skulle kapitulera frivilligt. Arvprinsen gjorde en liknande insats när det gällde Danmark. Även här var man orolig att tyska trupper skulle ställa till oreda och Gustaf Adolf utarbetade på uppdrag en krigsplan där stora svenska truppenheter skulle gå in i Danmark och skydda danskarna våren 1945. Det är svårt att tänka sig att den svenska militärledningen skulle valt en person med nazistiska sympatier att ta del i denna verksamhet.

Detta hindrar förstås inte – som man också kan tolka in i Göran Alms artikel om Sibylla i SBL – att både Sibylla och Gustaf Adolf liksom många andra kanske tjugades av nazismen under 1930-talet då dess rätta ansikte inte var så lätt att genomsöka, för att under och efter kriget inta en stark nationell och an-

tinazistisk hållning. Längre än så är nog svårt att komma även om – vilket inte medgivits Per Svensson – Bernadottearkivet öppnas i sin helhet. Gustaf Adolf var välartad, plikttrogen och rejäl men han var inte särskilt förtjust i att skriva.

I Herman Lindqvists kungabok är man orolig över Gustaf Adolfs anpassningsförmåga till det moderna samhället. En hel del talar emellertid för att den oron är högst överdriven. Läser man Per Svenssons biograf och fördjupar sig i annat historiskt material framstår i stället arvprinsen som en modern och banbrytande man. Han var uppenbart begåvad både som idrottsman och militär – detta som sagt oavsett efternamn – och var högt skattad och omtyckt i dessa miljöer. Han var den förste och ende tronpretendenten i Sverige efter Karl XIV Johan som skaffade sig ett eget yrke som han också delar med stamfadern. Detta medan hans barn – om de nu inte lämnat kungahuset – hemfallit åt representationsplikternas lite enahanda rollspel.

Arvprins Gustaf Adolf hade nog haft lätt att anpassa sig till kungarollen. Frågan är väl i stället om han inte hellre velat viga sitt liv åt annan verksamhet om nu inte den tragiska döden kommit emellan.

Ulf Hamilton

JOZEF LEWANDOWSKI

Knutpunkt Stockholm. Den polska motståndsrörelsens svenska förbindelser från september 1939 till juli 1942.

Stockholm: Atlantis, 2006. 343 s. illustr., personreg.

Lewandowskis bok handlar om hur svenskar som var bosatta i Polen kom att hjälpa den polska motståndsrörelsen under andra världskrigets första hälft. På ett

Recensioner

sätt är Lewandowskis bok ett tillägg till den alltid närvarande frågan om Sveriges förhållande till Tyskland under andra världskriget. Författaren inleder med att beskriva det svenska näringslivets affärer i Polen under mellankrigstiden, eftersom det främst kom att vara företagsledarna som stödde Armia Krajowa (AK). Många svenska företag hade omfattande affärer i Polen före kriget, och det var de traditionellt framgångsrika företagen som var engagerade. LM Ericsson ägde det elektriska bolaget PASE (Polska Akcynja Spolka Elektryczna), lett av direktör Nils Berglind, som i framställningen också lyder under täcknamnet Albin. Stockholms Enskilda Bank ägde telefonbolaget PASTA (Polska Akcynja Spolka Telefoniczna) och det polska tändsticksmonopolbolaget PMZ (Polski Monopol Zapalczany). PMZ leddes av direktör Carl Herslow, som förutom att han var svensk generalkonsul i Warszawa 1929–1940, även lydde under täcknamnen Leopold och Lejkin. Chefen för PASTA var Sven Norrman (täcknamn Waclaw Szirer). Ytterligare ett bolag var Asea som ägde elbolaget PTE (Polskie Towarzystwo Elektryczne). Det fanns även svenska intressen i banken BPA (Banko Polsko-Amerykański) där bankdirektören Harald Axell (täcknamn Fabian och Munthe) var chef. Förutom de svenska aktörerna på plats i Warszawa skymtar andra viktiga svenska aktörer i skildringen, bland andra diplomaterna Erik Boheman och Sven Grafström, samt chefen för den militära underrättelsetjänsten Carlos Adlercreutz.

Lewandowskis bok behandlar hur de aktörer som nämnts ovan samverkade med den polska motståndsrörelsen. Svenskarna utförde flera olika typer av uppdrag, inte minst var de kurirer för motståndsrörelsens räkning. Kurirverksamheten var en del i det som möjliggjorde kontakterna mellan AK och exilregeringen i London. Det etablerades en relativt fast postgång mellan Stockholm och Warszawa ty de svenska agenterna reste fram och tillbaka ungefär var tredje må-

nad. Förutom att brev och meddelanden utbyttes medförde agenterna information om vad som skedde i Generalguvernementet Polen. Detta kom att bli en viktig informationskälla för allierade medier om den tyska ockupationens karaktär. Ytterligare en viktig roll som svenskarna hade var att agera pengakurirer för att överföra ekonomiska medel till AK.

Anledningen till att svenska företagsledare engagerade sig för Polens sak varierade i hög utsträckning från person till person. Författaren beskriver hur Sven Norrman vid PASTA kontaktades av en vän som var ingenjör och tidigare borgmästare i Warszawa. Detta möte kom att inleda Norrmans agentskap för AK. Lewandowskis bok ger generellt en bild av verksamheten som inte är helt olik en traditionell agentroman, vilket inte minst täcknamnen visar på. Skillnaden är dock att denna agenthistoria är baserad på verkliga händelser. Frågan om varför svenskarna engagerade sig för Polens sak varierade som sagt från person till person, men författaren redogör för att svenskarna i Warszawa kände stor sympati med Polen. Detta därför att många av dem hade levt länge i landet och var mer eller mindre naturaliserade Warszawabor. Flera hade också polska hustrur, polska vänner och talade även polska. Ytterligare en aspekt av detta var att Warszawa utsattes för tyska bombningar med omfattande förstörelse som följd. Svenskarna var evakuerade sedan början av september, men återvände till staden i oktober 1939. Förstörelsen i Warszawa var då något som Lewandowski menar påverkade svenskarna att ta ställning för Polen mot Tyskland.

Författaren ger en intressant inblick i underrättelsespelet under andra världskriget, men missar att betona vissa aspekter av historieskrivningen. En intressant och högst relevant aspekt är den polska motståndskulten som i hög utsträckning byggdes på under kriget. Det är i och för sig inte Lewandowskis

syfte att redogöra för denna, även om han själv befinner sig i samma historiografiska sfär, där motståndet hyllas och lyfts fram. I den polska historien finns självbilden av den heroiska polska nationen som gör motstånd, samtidigt som det finns många olika felaktigheter i bilden av det polska motståndet. En myt som förtjänar att avlivas är att det polska kavalleriet gick till angrepp mot tyska stridsvagnar med lansar och sablar. Denna skräna har spridits och sprids alljämnt, men har ett annat ursprung som bland andra Stellan Bojerud visat i artikeln "Blixtkriget i Polen 1939 – myter och realiteter". Den polska motståndsmytten är dock en realitet och det finns ett romantiskt skimmer över denna. Man refererar då gärna till de polska upproren mot Ryssland under 1800-talet, polska frivilliga i allierad tjänst under andra världskriget, upproren i Warszawa 1943 och 1944 men också till Solidaritets strejker i början av 1980-talet.

Man bör kanske inte överbetona betydelsen av de svenska agenternas insatser för motståndsrörelsen, men författaren visar på flera punkter att den var viktig. Samtidigt visar han också på stora problem och svårigheter med agentlivet för de svenska direktörerna. Dessa var egentligen företagsledare och således dilettanter på underrättelseområdet, vilket i och för sig den polska motståndsrörelsen inledningsvis också var. Inte minst täcknamnen var högst problematiska och enkla att avslöja för det tyska kontraspionaget som var svenskarna på spåren redan från början. Exempelvis beskrevs Carl Herslow som en rakryggad och rättskaffens gentleman som var uppriktigt välvilligt inställd till Polens sak. Av en annan aktör, Sven Norrman, beskrivs Herslow som oförmögen att ljuga och konstla sig. Slutomdömet var att Herslow inte var en idealisk underrättelseagent (sid. 296). Detta omdöme hänger samman med att Herslow greps av Gestapo och bröt samman under förhören. Detta ledde i sin tur till att flera av underrättelsenätverkets

agenter spårades upp och greps. De svenska och polska agenterna behandlades på helt olika sätt då svenskarna behandlades milt, de torterades inte, fick ta emot besök från svenska diplomater och även paket hemifrån. De polska motståndsmännen gick ett helt annat öde till mötes...

Lewandowskis bok är inte strikt biografisk men berör flera olika aktörer i den svenska förvaltningen och inte minst svenska företagsledare. Den mest biografiska delen av boken är kanske Peter Englunds förord som beskriver författaren Jozef Lewandowski själv. Ett av problemen med denna typ av framställning och ämnet i sig är källmaterialet. En motståndsrörelse måste av naturen vara hemlig och därmed skapas inte traditionellt källmaterial. Istället blir framställningen beroende av aktörernas minnen och beskrivningar. Detta är ett problem i och med att det finns en uppenbar risk för tendensiösa beskrivningar i memoarer och dylikt. Norrmans omdöme om Herslow kan inte uteslutas vara tendensiöst. Trots detta problem inrymmer Lewandowskis bok mycket information på flera olika nivåer. Genom beskrivningen ges en bild av underrättelseverksamhet generellt och samtidigt om det svenska näringslivets polska affärer under mellankrigstiden.

Fredrik Eriksson

TOMAS MATTI

Professionella patriarker – Svenska storföretagsledares ideal, praktik och professionaliseringsprocess 1910–1945.

Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2006. 178 s., hft.

Tomas Mattis studerar i sin avhandling förändringen i bilden av den ideala företagsledaren från ett patriarkalt ledarideal till ett professionellt sådant, en förändring som var ett resultat av samhällets demokratisering och som skall ses som företagsledarnas professionaliseringsprocess. Forskningen har, som Tomas Matti så riktigt påpekar, visat svagt intresse för företagsledarnas professionaliseringsprocess. Den har i stort sett tagits för given och den okunskapen vill Matti råda bot på.

Vad är då en professionaliseringsprocess och vad är en profession? Någon enhetlig definition av en profession finns inte. Matti väljer i sin studie att betrakta professionalisering som en process enligt den konstruktivistiska inriktningen. Professionaliseringen föregås eller sker parallellt med utvecklingen av gruppidentitet som bygger på gemensamma ideal. Professionalisering kan också ses som en institutionalisering av skapandet av rutiner och standardisering inom olika organisationer i syfte att förbättra verksamheten genom att göra den mer kontrollerbar för den egna gruppen.

Utgångspunkten tas sedan i begreppet *tillit*. Matti använder begreppen *konkret tillit* respektive *abstrakt tillit*. Den konkreta tilliten innebär tillit till person medan den abstrakta tilliten bygger på tillit till system och institutioner. Professionalisering innebär mot den bakgrunden att förväntningar i ökad utsträck-

ning flyttas över från den konkreta tilliten till den abstrakta. Förändringen går från en personlig tillit mot en tillit till reglerande system.

Vid sidan om att studera företagsledarnas professionaliseringsprocess, betraktad som ett skifte från ett patriarkalt ideal till ett professionellt ideal, är syftet också att se om de förändrade idealen fick genomslag i ledarnas praktik. Det patriarkala företagsledaridealet byggde på en konservativ samhällsuppfattning där samhället betraktades som en organism, ett samhälle utan egentliga intressekonflikter. Detta var beroende av ömsesidiga personliga relationer, som gynnade individuella problemlösningar före kollektiva. Ledarskapet var kopplat till en tydlig makthierarki där plikter gentemot de underlydande ingick. Ledarskapet byggde också på att företagsledaren var en man och närvarande.

Det professionella företagsledaridealet innebar att företagsledaren måste hävda sin status och legitimitet på ett mer demokratiskt sätt än tidigare. Bilden av det professionella företagsledaridealet anpassades efter uppfattningen att företaget oavbrutet skulle växa – ett ideal präglad av vetenskaplighet och ekonomisk rationalitet. Allting skulle, till skillnad från det tidigare idealet, planeras och åtgärdas utifrån kravet om lönsamhet. Dessutom tonades behovet av ledarens synlighet ned i och med att positionen var viktigare än personen. I det nya professionella idealet fanns inget mål innehållande social reproduktion och företagsledarens ekonomiska mål hamnade i förgrunden. Matti formulerar ur detta syfte två frågor. Hur skapades nya företagsledarideal och vad innebar de? Hur agerade företagsledare i praktiken, efter de professionella eller de patriarkala idealen? Professionaliseringsprocessen analyseras både som en teori, att professionella ideal måste utformas, och en praktik som förstås som företagsledarnas faktiska agerande i frågor som kan knytas till deras sätt att sköta företaget. Etableringen av

professionella företagsledarideal studeras utifrån material som spreds via Industriförbundet. Företagsledarnas praktik studeras via J. Sigfrid Edström, anställd direktör vid Asea, och Ernst Jonas Wehtje som var verkställande direktör vid familjeföretaget Skånska Cement. Med utgångspunkt i en modell som fokuserar på ett traditionellt patriarkalt ideal och ett rationellt professionellt ideal undersöks Edströms och Wehtjes praktik för att se om denna kan inordnas i det patriarkala eller det professionella idealet.

Det professionella företagsledaridealet fanns, menar Matti, explicit formulerat i mitten av 1940-talet i en publikation av företagsekonomen Sune Carlson och i ett föredrag som hölls av Ernst Wehtje 1946. Matti söker sig sedan bakåt för att se hur detta ideal vuxit fram och konstaterar snabbt att företagsledning inte var något hett diskussionsämne. Personer som diskuterade företagsledning från ett utifrånperspektiv var få. Matti redovisar bl. a. att Marcus Wallenberg och Bertil Ohlin utifrån olika utgångspunkter vid enstaka skilda tillfällen under åren 1914–1927 på något sätt berör problematiken. Några företagsledare, Björn Prytz vd vid SKF, Karl Fredrik Göransson vid Sandvikens Jernverk och Gerard De Geer vid Lesjöfors bruk, diskuterade hur företagsledaren skulle arbeta för företagets bästa på ett sätt som också svarade mot samhällets bästa och bidrog till skapandet av ett professionellt ledarskapsideal under 1920- och 1930-talen. Matti påstår detta utan att diskutera de skillnader mellan dessa företagsledares väl kända praktik vilket tidigare forskning visat. Både Göransson och Gerard De Geer var ju själva sinnebilderna för moderna didaktiska patriarker.

Den organisation som sade sig arbeta för företagets bästa var Sveriges Industriförbund, bildat 1910 med syftet att "befrämja industrins utveckling och dess allmänna intressen inom ekonomi och samhälle". Förbundet representerade i första hand de svens-

ka storföretagens ledare och den tunga industrin. Tomas Matti har valt att studera Industriförbundet därför att det arbetade med hur det ideala företaget skulle organiseras. Industriförbundet kom, enligt Matti, framförallt att syssla med ideologiproduktion för att sprida bilden av ett idealt företag och ett idealt sätt att leda företagen. Genom att analysera organisationens syn på det ideala företaget kan, menar Matti, *aspekter av företagsledning framkomma*.

Genom Industriförbundets publikationer från åren 1910–1940, försöker Tomas Matti beskriva Industriförbundets syn på hur ett företag skulle skötas och hur ett idealt sådant skulle se ut. Publikationsverksamheten kan betraktas som en rådgivande litteratur för företagsledaren i konsten att leda företaget. I denna beskrevs hur företagsledaren praktiskt skulle gå till väga i olika avseenden för att bli mer framgångsrik som ledare. Slutsatsen utifrån denna undersökning är att det växte fram ett nytt företagarsideal under perioden 1910–1940. Det nya idealet satte företaget tydligare i centrum. I rådgivningslitteraturen framträder tydligt, menar Tomas Matti, målsättningen att omvandla företagsledaren och få honom att underordna sig företaget och dess mål. Företagsledaren måste underkasta sig idén om ökad effektivitet eller underordna sig företagets idé.

Industriförbundet gav ut sammanlagt 165 publikationer, 103 publikationer mellan 1910 och 1920, 24 publikationer mellan 1921 och 1930 och 38 publikationer mellan 1931 och 1940. Inom organisationsserien utgavs sammanlagt 25 publikationer varav 20 under perioden 1910–1925. Av dessa använder Matti 15 titlar där 11 publicerades före 1920, endast en efter 1925. Vad säger detta om Industriförbundets ideologiproduktion vad gäller möjligheten att implementera ett nytt företagsideal och indirekt ett nytt företagarsideal? Här borde Tomas Matti ha diskuterat tydligare hur valet att begränsa källmaterialet påverkade

hans undersökning. Varför valdes övrigt källmaterial bort? Matti kan mot bakgrund av detta möjligen hävda att han försöker beskriva processen under åren 1910–1925. Här borde en betydligt mer systematisk genomgång av Industriförbundets publikationsmaterial ha genomförts.

När Matti så sammanfattar hävdar han med bestämthet, trots den bristande källstudien, att ett nytt företagsledarideal växte fram under perioden 1910–1945, ett ideal där företaget tydligare sattes i centrum. Slutsatsen bygger, som sagt, på ett mycket tunt material. Här hade jag hellre sett att Tomas Matti utifrån det svaga källäget diskuterat bärkraften i sitt påstående. Vad talar emot?

I undersökningen av J Sigfrid Edströms och Ernst Jonas Wehtjes praktik, där jag saknar en belysning av deras relationer till fack och arbetare, konkluderar Matti att det inte går att på något entydigt sätt fastställa om de handlade i enlighet med patriarkala eller professionella ideal. Edströms och Wehtjes praktik kunde hänföras såväl till patriarkala som till professionella ideal, beroende på situation och sammanhang. Ytligt betraktat kom de att framstå som professionella företagsledare. Slutsatsen av komparationen mellan Edströms och Wehtjes praktik blir, föga förvånande, att deras ledarskap var sammansatt av både patriarkala och professionella ideal, detta trots den, enligt Matti, starka idémässiga spridningen av professionella ideal vid den tiden, ett påstående som jag menar saknar ordentligt stöd i den redovisade empirin. Däremot, som Mattis då och då också skriver, började nya ideal formuleras. Problemet är att vi inte heller utifrån undersökningen, kan avgöra om tendensen i Wehtjes och Edströms praktik går mot ökad professionalitet eller ej.

Tomas Mattis avhandling är ett försök att fylla kunskapsluckan om företagsledarskapets professionalisering. Här finns många intressanta uppslag och stor

idérikedom samt teoretiska ambitioner. Matti har lagt ut trådar som forskningen med fördel kan ta upp och nysta vidare på. Svagheter är begränsningen i källurvalet och bristfälligt utnyttjande av forskningsläget.

Christer Ericsson

MATS WIKLUND

En av oss? En bok om Fredrik Reinfeldt.

Rimbo: Fischer & Co, 2006. 270 s.

Moderata samlingspartiets omvandling under Fredrik Reinfeldts ledning de senaste åren har av naturliga skäl väckt stor medial uppmärksamhet. Att partiet 2006 gjorde sitt bästa val sedan 1928 med 26,2 procent, och därmed banade väg för den borgerliga alliansens seger samt moderaternas övertagande av statsministerposten bidrog ytterligare till att sätta fokus på moderaterna. Det är möjligt att riksdagsvalet 2006 i efterhand kommer att framstå som ett avgörande vägskäl i svensk politik, kanske inte jämförbart med 1932 års val som inledde socialdemokraternas halvsekelånga dominans i svensk politik, men åtminstone innebärande borgerlig dominans för något decennium.

Forskningen har också de senaste åren tagit sig an högerens/moderaternas historia, ett ämne som länge legat i skuggan av forskningen om arbetarrörelsen. Här syftas främst på recensentens egen *Mellan arv och utopi. Moderata vägval under hundra år, 1904–2004* (Santérus förlag 2004), Fredrik Eriksson, *Det reglerade undantaget. Högerens jordbrukspolitik 1904–2004* (Santérus förlag 2004) samt Lars I Andersson, *Tradition och förändring. Den skånska högern i dess borgerliga omgivning 1928–1936* (Sisyfos 2003). Dessutom har

statsvetarna Tommy Möller och Stig-Björn Ljunggren utkommit med biografier om högerledarna Gunnar Heckscher respektive Jarl Hjalmarson.

Inte oväntat har också böcker om Fredrik Reinfeldts liv och karriär kommit ut på marknaden det senaste året. En av de mer intressanta är frilansjournalisten Mats Wiklunds *En av oss? En bok om Fredrik Reinfeldt*. Wiklund har genom åren medarbetat i bl.a. *Expressen*, *Svenska Dagbladet* och *Dagens Nyheter*. Boken är inte en traditionell biografi av äldre snitt, dvs. en omfattande studie med användande av såväl ett gediget källmaterial som djupintervjuer och med ett närmast heltäckande anspråk. I stället kan den karakteriseras som en aktualitetsbiografi, byggd främst på intervjuer och med fokus på nuet. Fördelen är att sådana böcker kan utkomma när intresset finns och behovet av kunskap om en ny företeelse ("de nya moderaterna") dyker upp. Nackdelen är att aktualitet är en färskvara. Efter något år kan biografin vara överspelad.

Wiklund har emellertid valt en mer ovanlig form av aktualitetsbiografi. Hälften av innehållet består av sedvanligt journalistiskt författarskap, med intervjuer av såväl Reinfeldt som hans omgivning och politiska motståndare. Uppväxten och den politiska karriären, med besvikelser, framgångar och formativa skeden, avverkas på ett både effektivt och läsvärt sätt. Sedan redovisas ett antal intervjuer med totalt 24 personer – politiker, journalister och forskare likaväl som familjer och vänner. Därmed ges utrymme för mer fördjupade resonemang som den mer händelseorienterade levnadsskildringen annars lätt försummar. I ett avslutande kapitel för Wiklund samman trådarna, med egna bedömningar kring sådana teman som om nyordningen är genuin eller bara ett spel för gallerierna (eller väljarna). Wiklund anser, fullt rimligt, att förändringen är mer djupgående än bara tillfällig valtaktik. Uppfattningen delas inte av några av Reinfeldts politiska motståndare som framträder i boken,

som LO-ekonomen Dan Andersson och socialdemokraten Britt Bohlin Olsson. En viss skepsis finns dock också på andra håll. Att omvandlingen leddes av en liten kärntrupp tycks vara en vanlig uppfattning. Varningar för tjänstemannastyre och intern kritik mot avideologiseringen (vad anhängarna benämner pragmatism) förekommer också.

Titeln är hämtad från den brittiske journalisten Hugo Youngs med all rätt prisade biografi om Margaret Thatcher, *One of us*. Wiklunds frågetecken syftar på att partiet vid Reinfeldts tillträde 2003 knappast var i linje med väljarnas åsikter. Partiet hade gått på grund, med systemskiftet och skattesänkningarna som lik i lasten. Med valsegern 2006 kan frågetecknet sägas ha rätats ut till ett utropstecken. Att väljarna litade mer på den moderata förmågan att skapa full samsättning än socialdemokraternas är för att uttrycka det försiktigt remarkabelt.

Man kan också associera den frågande titeln med interna moderata ifrågasättanden av Reinfeldts nya linje. På kort tid tvingades många partiaktiva, såväl på gräsrotsnivå som på ledarnivå, att kritisera sådant som tidigare varit partiets rättesnören. Och dessutom att hylla – eller åtminstone försvara – tidigare onda ting (arbesträtten, den svenska modellen). En sådan delvis förödmjukande reträtt kan en partiledare bara driva igenom en gång, och då endast om den leder till framgångar. Ett mer blygsamt valresultat hade sannolikt lett till att Reinfeldt skulle ha fått gå, med eftermäle som en äventyrlig förlorare som varken hörde samman med väljarkåren eller den moderata familjen.

Wiklunds stil är den distanserade ledarskribentens. De avvägda bedömningarna bottenar dock i en liberal grundsyn, om än inte av moderat typ. Han varken röstar på partiet eller säger sig ha några andra band med det. Att han välkomnar den moderata rörelsen mot mitten tycks inte ha påverkat bokens utformning nämnvärt.

Wiklunds bok har flera gemensamma drag med två andra Reinfeldtböcker, också de utkomna före valet 2006. Statsvetaren och mediekonsulten Stig-Björn Ljunggren har skrivit *Högern att lita på! Om Fredrik Reinfeldt och de nya moderaterna* (Hjalmarson & Högberg). Som vanligt, frestas man att säga, blandar Ljunggren skarpa iakttagelser och goda formuleringar med ett uppkok av tidigare publicerat material, både avhandlingen *Folkhemskapitalismen. Högers programutveckling under efterkrigstiden* (Hjalmarson & Högberg, 1992) och biografin om Jarl Hjalmarson, *En konservativ i skjortärmarna. En politisk biografi över Jarl Hjalmarson* (Hjalmarson & Högberg, 2004), för övrigt recenserad i PHT 2/2005. Det förhindrar inte att biografin är läsvärd. En tredje Reinfeldtbiografi är journalisten Ulf Kristoffersons, *Fredrik Reinfeldt – i huvudrollen* (Bonnier Fakta, 2006). Kristofferson är reporter på TV 4 och har de senaste tio åren bevakat svensk inrikespolitik. Stilen är den misstänksamme journalistens, t.ex. i fråga om förändringens karaktär. I grunden har partiet samma mål som tidigare, dock med annan tidtabell och andra tekniska lösningar och framför allt en ny framtoning, skriver Kristofferson. Hans bidrag är den mest aktualitetspräglade av de tre, med stark betoning på de senaste årens händelser. De historiska perspektiven är mycket begränsade. Det illustreras bland annat av att nuvarande finansministern Anders Borg, en av Reinfeldts bundsförvanter i omvandlingstruppen, nämns 21 gånger i personregistret, den tidigare partiledaren (1970–1981) Gösta Bohman, bara två gånger.

I rättvisans namn ska dock noteras att Wiklund tyvärr saknar personregister. Att den också saknar litteraturreferenser är märkligt. Med de intresseväckande perspektiv som dras upp är en sådan försummelse olycklig.

Torbjörn Nilsson

CARL UGGLA

Staffan Burenstam Linder – den visionära handlingsmänniskan.

Stockholm: Ekerlids Förlag, 2006. 336 s., illustr., personreg.

Staffan Burenstam Linder, 1931–2000, (i fortsättningen SBL) nådde toppositioner på en rad samhällsområden. Han var riksdagsman för moderata samlingspartiet 1969–1985, handelsminister i Fälldins borgerliga trepartiregeringar 1976–1978 och 1979–1981 samt ledamot av EU-parlamentet 1995–1999. Han var också vice partiordförande under Gösta Bohmans framgångsrika tid som ordförande 1970–1981. Till det kan läggas positionen som ordförande i Riksbanksfullmäktige, ibland på kollisionkurs med riksbankschefen Bengt Dennis under bankkrisens år. Utanför politiken verkade han som nationalekonom, med en professur vid Handelshögskolan i Stockholm där han också tjänstgjorde som rektor åren 1986–1995.

Om denne politiske nationalekonom, eller nationalekonomiske politiker, har Carl Ugglan skrivit en väl strukturerad biografi. Författaren har en lång karriär som bankman bakom sig, främst inom S-E-Banken och från 1993 till pensioneringen 2001 som VD för Banque Carnegie i Luxemburg. Att han var nära vän med SBL omtalas redan i förordet. Också politiskt förefaller det ha funnits stor samstämmighet i åsikter. Tillsammans med den lovordande titeln väcks farhågan hos den kritiske läsaren att det rör sig om en ren hyllningsskrift. Så är dock inte fallet. Det finns exempel på att författaren får iväg i linje med SBL:s politiska retorik, som ifråga om 1983 års demonstration mot löntagarfonderna ("I decennier hade det svenska folket varit underkastat socialdemokraterna och LO:s diktat.

Detta ok hade man nu lösgjorts ifrån.”, s 132). Ändå är han öppen för objektets svaga sidor och de misslyckanden som också finns i dennes karriär. Som helhet har det därför blivit en intresseväckande biografi om en person vars politiska betydelse troligen underskattats.

SBL:s kritik av ”välfärdsstaten”, men uppslutning kring ”välfärdssamhället”, föregick till stora delar den marknadsliberala renässans som trängde fram från 1980-talet, både inom och utanför de moderata leden. Att han också omfattade konservativa dygder som ansvar och långsiktighet avvek visserligen från de mer nyliberala trosfästerna men bevarade samtidigt bandet till politiska föregångare och möjliggjorde att idégodset också bättre stod pall när de mer renlära (som nuvarande finansministern Anders Borg) fick problem med att genomföra sin linje. ”Ett normlöst samhälle är ett värdelöst samhälle”, som SBL skrev i sin uppmärksammade *Den hjärtlösa välfärdsstaten*, 1983.

Sina första politiska sporrar tjänade han som enveiten kritiker av den offensiva industripolitik som socialdemokraterna inledde under senare delen av 1960-talet. I spetsen stod partiets dåvarande komet på den politiska stjärnhimlen, industriminister Krister Wickman, som fick öronbedövande ovationer för sin politik på 1967 års socialdemokratiska partikongress. Det nyskapade Statsföretag AB blev dock ingen succé och industripolitiken med dess socialiseringar, omfattande offentliga investeringar, statliga förvaltningsorgan och statliga bolagsrepresentanter utvecklades successivt. Anledningen var främst de ekonomiska svårigheterna, men det ideologiska krypskyttet från SBL och andra kritiker hade också sin betydelse. Samtidigt illustreras här också det politiska spelets märkliga turer. En enig riksdag röstade 1974 för Stålverk 80, ett statligt finansierat nytt stålverk i Luleå. Projektet var Sveriges största sedan järnvägsbyggandet på 1800-talet. SBL och andra moderata ledamöter hade visserligen invändningar på vissa delområden, men godkände helheten.

Industriförbundet försvarade projektet och partiet tog hänsyn till de borgerliga kamraterna i centern och folkpartiet. ”Mittensamverkan” var fortfarande den borgerliga sidans linje, vilket moderaterna med sin ännu relativt svaga position anpassade sig till. Av taktiska skäl var det också viktigt att kunna framstå som värnare av sysselsättningen i norr.

SBL var mycket uppskattad som allmänekonomisk författare, t.ex. i böcker om välfärdsstatens kris och om den nya ekonomin, med särskilt intresse för Japans utveckling. Här kan nämnas *Den rastlösa välfärds människan* (1969), *Statsmakt eller makistat* (1970), ”Sverige i den internationella ekonomin”, i Rydén (red.), *Vägval i svensk politik*, 1979, *Den hjärtlösa välfärdsstaten* (1983) samt *Den nya Nya världen. De ekonomiska konsekvenserna av den dynamiska utvecklingen i Stillahavsregionen* (1986). Mer njuggt mottagna, trots den professur han fick efter flera försök, var hans vetenskapliga insatser. Den mer kreativa stil, inte alltid så precisa och empiriskt grundade analysmetod, han företrädde drog på sig kritik från kolleger, även om en del senare har förändrat sin bedömning av SBL:s forskning. Disputationen på doktorsavhandlingen *An Essay on Trade and Transformation* (1961) var en prövning för SBL men ändå blev arbetet internationellt uppmärksammat och gav upphov till ett särskilt Linder-teorem inom utrikeshandelsteorin.

Med de positioner SBL hade blir biografin också en samhällsskildring över drygt fyra decennier. SBL fick, oavsett om intentionen var sådan, en avgörande roll när högerledaren Yngve Holmberg avsattes vid en dramatisk partikongress i Farsta hösten 1970. Han var handelsminister, framträdande riksdagspolitiker, Handelshögskolerektor eller ordförande i Riksbanksfullmäktige när frågor som basindustrins kris, Telubaffären (utbildning av libyer i Sverige), löntagarfonderna, Boforsaffären, bankkrisen och insatser för Baltikums uppbyggnad var aktuella.

Uggla bygger sin bok på egna minnen, SBL:s omfattande skrifter och ett omfattande kontaktnät bland SBL:s vänner och kolleger. Manuset har granskat av flera personer med god kunskap om huvudpersonens gärning. Några egna minnesanteckningar har inte SBL lämnat efter sig. Endast ett fåtal dokument finns samlade på Riksarkivet. I viss mån har Uggla också använt sig av statsvetenskaplig forskning om moderaterna. Referenserna i texten är dock få. Det finns också nyutkommen historisk forskning från de senaste åren om partiets historia som inte beaktats. Även om ett hänsynstagande till dessa knappast skulle ha förändrat bilden av SBL kunde de omgivande sammanhangen ha fått en skarpare belysning.

Torbjörn Nilsson

CARL JOHAN ÅBERG

Berättelser från 1900-talet.

Stockholm: Atlantis, 2006. 332 s., personreg.

Politik och moral liksom politik och vetande och deras inbördes relationer sysselsätter en granskande Carl Johan Åberg som efter en växlingsrik bana – socialdemokratisk ekonom, chefredaktör och landshövding – reflekterar över de konflikter som hör till den politiska praktiken. Filosofiska referenser ur Åbergs beläsenhet kommenteras med omdöme. På ett modest sätt presenterar han sina livserfarenheter. Den egna personen ställs förtydligt i bakgrunden. Bokens upplägg är övervägande personhistoriskt. Några utvalda livsöden får visa vartåt han syftar. Personligheter som han iakttagit eller som präglat honom presenteras utförligt.

Först på plats är Carl Johan Åbergs mormor, Hilda Hammarlund, en driftig affärskvinna i Helsingborg

under 1900-talet. Hennes andliga hemvist var frikyrkorörelsen. Hon var i det närmaste självlärd men hade samlat erfarenheter under några år i Amerika. Även Åbergs fader Eric Åberg och dennes sätt att forma sitt liv sysselsätter honom i boken. Fadern var företagen och det var svårt för sonen att komma honom in på livet. Han kom från en släkt av sjöfarande i Skånör-Falsterbo, gick tidigt till sjöss och seglade med fyrmastad bark till Australien, där han blev borta nära fem år under tiden för första världskriget. Om livet på den här tiden tycks han aldrig ha berättat något för sin familj. Carl Johan Åberg har sökt upp hans miljöer i Australien utan att få reda på särskilt mycket. Åter i Sverige utbildade fadern sig till sjökapten och förde i fortsättningen befäl, som sådan tydligen en ganska bister och sluten man. Under 1930-talet var han befälhavare ombord på S/S Hedda av Höganäs. Fartyget fraktade trävaror från Nordeuropa till kontinenten. Längre resor gick till Medelhavet och den afrikanska västkusten. Ett vackert skrivet kapitel skildrar hur den minderårige Carl Johan tas ombord då fartyget passerar Helsingborg för att stanna där under sommarlovet. Pregnant skildras den ansvariges ensamma liv på fartyget under de långa vistelserna till sjöss.

Då andra världskriget brutit ut gick Eric Åberg i land. Han blev sjömanshusombudsman i Luleå och därefter hamnkapten i Nyköping under återstoden av yrkeslivet. Hur dessa förflyttningar kan ha inverkat på Carl Johan Åbergs skolgång får läsaren inte veta något om.

Nästa person han nämner som påverkat honom är hans egen morbror Alf Johansson som efter tiden som bostadsreformatör och generaldirektör i Bostadsstyrelsen blev professor i nationalekonomi vid Stockholms universitet. Alf Johansson, också från Helsingborg, bodde under studietiden hos sin lärare Eli Heckscher, vars hustru Ebba han eskorterade då hon deltog i konsertlivet i huvudstaden. Teoretiskt avlägs-

nade sig Alf Johansson från sin lärare och anslöt sig till den s.k. stockholmsskolans ekonomiska teorier. Gunnar Myrdal, en i vänkretsen, var Johanssons stränge granskare vid disputationen 1934. In i tidens moderna miljöer fördes morbrodern genom giftermål med en av de begåvade godsägardöttrarna Åkerman från Sörmland – en familj där även svägerskorna var gifta med blivande stockholmsprofessorer, sociologen Gunnar Boalt och ekonomen Gösta Rehn. Alf Johansson stimulerade Åberg att som gymnasist skriva uppsats om morbroderns vän Karin Boye.

I Uppsala började Åberg med studier i psykologi men växlade snart över till det ekonomiska ämnesområdet. I nationslivet lärde han känna en dotter till Karlstadbiskopen Arvid Runestam. Som emeriterad hade den produktive Runestam dragit sig tillbaka till Uppsala. Ett nyckelporträtt av denne teolog har Åberg funnit just i en av Karin Boyes romaner. Respektfullt beskriver Åberg de rituella turerna när han hos biskopen anhöll om dotterns hand.

Av de akademiska lärarna i Uppsala påverkades Åberg mest av Herman Wold, "en riktig professor". Wold var ekonometriker och hans forskande kring den statistiska analysens tillämpning inom nationalekonomin gav Åberg avgörande impulser. Ekonomiska samband kunde kvantifieras med statistiska metoder. Redan Alf Johansson hade fört in teoretiska filosofer som Adolf Phalén i de ekonomiska övervägandena och Wolds stränga krav på vetenskaplighet delas av Åberg.

Intellektuell är ett honnörsord hos Åberg. Akademikern är enligt Åbergs definition inte alltid en intellektuell. Därtill fordras ett mått av oberoende och självständigt tänkande som kan vara svårt att hävda då det ställs inför myndiga chefspersoner eller kollektiva tankesystem. En politiker som bättre än andra klarat den svåra balansgången och som lyfts fram av Åberg är hans vän Krister Wickman. Uppväxten i ett

hem med fadern, den liberale publicisten Johannes Wickman präglade tidigt sonen Krister som emellertid tog ett steg åt vänster och blev socialdemokrat. Hans kapacitet som ekonom upptäcktes av Gunnar Sträng som förde honom från Konjunkturinstitutet till posten som statssekreterare i finansdepartementet. Efter ett antal år lämnade Wickman sitt framgångsrika samarbete med Sträng för att bli statsråd. Här gick det inte lika bra. Svåra beslut som måste tas kunde tynga honom. Som utrikesminister, nästa fas i karriären, lyssnade Wickman enligt Åberg till dåliga rådgivare inom departementet. När han efter ett par år drog vidare och blev riksbankschef kom han bättre till sin rätt. En tid var Wickman mäktig populär inom det socialdemokratiska partiet. Det försvårade hans förbindelser till Olof Palme som inte ville veta av någon konkurrent. Då den intellektuelle Wickman ställde upp långsiktiga mål för riksbankens arbete störde han också Palme som hade kortare perspektiv på politiken. Tilltagande ohälsa bragte Wickman på fall och han gick ur tiden 1994.

Carl Johan Åberg knöts till finansdepartementet 1966 och dröjde kvar där i tio år, längsta tiden som planeringschef. Tiden prisas av Åberg som den bästa i yrkeslivet. Hans tankar kretsar gärna kring Gunnar Sträng som han imponerades av. Sträng hade utmärkta egenskaper som politiker. Självlärd och högt begåvad rörde han sig med en naturlig pondus som länge var högst effektiv i det politiska arbetet. Tage Erlander som statsminister gav Sträng fria händer under det att Palmes förtroende för Sträng sviktade. Han kunde kalla till sig finansministerns egna medarbetare för kritiska föredragningar utan att underrätta Sträng, ett sätt att uppträda som enligt Åberg var utslutet på Erlanders tid.

Sträng på valturnéer hade en utomordentlig personkännedom. Som polemiker var han på en gång fryntlig och vass, en god kombination. Hans kultu-

rella intressen och nära vänskap med Ivar Lo-Johansson lyfts fram av Åberg. Särbeskattningsreformen 1970 beskrivs som Strängs särskilda verk. Hustruns inkomst lades inte längre samman med mannens. Men sambeskattningen av förmögenheten stod kvar, på tekniska grunder. Enligt Åbergs mening skulle Sträng inte ha anslutit sig till någon europeisk union. Svensk export skulle visserligen främjas men Sträng ville bevara den svenska självständigheten.

Ännu har inte särskilt mycket skrivits om epoken Sträng, en uppgift som väntar på författare. En disputerad historiker Anders L. Johansson anlätades av Sträng själv. Men Johansson blev generaldirektör, senast i Statskontoret och har ännu inte haft tillfälle att fullfölja sitt arbete.

Nästa stora uppgift för Carl Johan Åberg, nu docent i nationalekonomi, blev en överraskning för honom. År 1980 utsågs han till politisk chefredaktör för *Aftonbladet*, vid denna tid en tidning med god ekonomi. Landsorganisationen var tidningens ägare, en generös arbetsgivare. Regelbundet producerade en övertalig ledaravdelning betydligt mera text än vad som kunde beredas plats i tidningen. Åberg, som hämtat sina yrkeserfarenheter från akademi och arbetsverk, chockerades av hur det söps på redaktionen, en kultur som Åberg inte var stark nog att besegra. Men han är tacksam mot ägarna som begränsade sig till att utse honom och inte lade sig i vad han sedan skrev i tidningen. Samma återhållsamhet visade inte partiledaren Olof Palme som då och då hade synpunkter på vad som borde skrivas. Att lära känna arbetet på den stora tidningen inifrån gav Åberg värdefulla erfarenheter. Men det var utan saknad som han efter två år drog vidare. Han utsågs då till statssekreterare för handelsärenden inom utrikesdepartementet med göromål som tidigare fördelats mellan andra departement, enligt Åberg en framsynt reform. Det dittillsvarande handelsdepartementet lades ner. Han

kände och uppskattade den nye utrikesministern Lennart Bodström. Men Bodströms chefskap försvårades genom att Palme styrde vissa ärenden genom kabinetssekreteraren Pierre Schori. Åberg fick lära sig att "om man skulle arbeta med Palme så fick man också tåla de då och då återkommande raseriutbrotten". Efter valsegern 1982 avtog Palmes intresse för inrikes frågor. Han inriktade sig på att främja svensk export då stora affärer gjordes upp.

Efter åren som statssekreterare i utrikesdepartementet utnämndes Åberg 1989 till landshövding i Västerås. Han är inte längre medlem i det socialdemokratiska partiet. Som landshövding betrodde Åberg att leda den allsidigt sammansatta kommitté som hade att flera år i förväg planera ett svenskt deltagande vid världsutställningen i Sevilla 1992. Förberedelserna visade sig vara komplicerade men resultatet blev lyckligt. Några unga arkitekter konstruerade en vacker paviljong. Restaurationen blev en framgång inom utställningsområdet. Åberg rekryterade en tjänsteman inom utrikesdepartementet, den kulturellt förfarne ambassadören Karl-Erik Norrman som svensk kommissarie. Till projektets välgång hörde att den anlidade restauratören Carl Jan Granqvist kunde förvärva byggnaden som, återuppförd, blev grunden till högskoleutbildningen i Grythyttan, en filial av universitetet i Örebro.

I den skrivkunnige Åbergs berättelse har likväl åtskilligt som han varit med om lämnats utanför. Efter en kort tid i Västerås blev han chef för AP-fonden. Uppdragen som ordförande i Stockholms fondbörs eller i Handelshögskolans styrelse kommenteras inte. Denna gång.

Åke Lilliestam

ROLF HASLUM

Idrott, borgerlig folkfostran och frihet. Torsten Tegnér som opinionsbildare 1930–1960. Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 2006.

414 s., illustr.

Rolf Haslum har i en imponerande akademisk avhandling skärskådat Torsten Tegnér (1888–1977) som banbrytare inom idrottsjournalistiken. Hans tes är att Tegnér genom sin tidning *Idrottsbladet* ville överföra medelklassens värderingar på läsekreten som, enligt vad han antar, övervägande tillhörde arbetarklassen. Under mer än ett halvsekel förfogade Tegnér över en oberoende facktidning inom idrottens område. Mellan 1915 och 1967 var Tegnér huvudredaktör men han fortsatte att medverka som krönikör – kanske något försiktigare till de uttalade åsikterna – nära nog ända till sin död tiotalet år senare. Tidningen var i viss mening ett enmansföretag. Längsta tiden var Tegnér ensam ägare till tidningen förutom att han var dess chef. *Idrottsbladet* försälldes 1957.

Pierre Bourdieus och Antonio Gramscis vetenskapsteorier anlitas av Haslum som resonerar om samhällsarenan och, inom den, om idrottsarenan. Torsten Tegnérns avsikter som kulturdebattör och samhällsreformator betecknas av Haslum som ett borgerligt folkfostringsprojekt, ett sätt att resonera som visar sig vara effektivt då Tegnér granskas. Inom borgerskapet skiljer Haslum, kanske på goda grunder, mellan å ena sidan näringslivets företrädare och å den andra akademikerna, dit Tegnér hörde. Tegnérns familj hade borgerliga ideal och de blev också Torsten Tegnérns.

Avhandlingens rubricerade begränsning till tiden mellan 1930 och 1960 motsvaras inte av innehållet som spänner över hela Tegnérns verksamma liv. Möjli-

gen har Haslum velat undvika att hans verk skall framstå som just en biografi.

Haslum har studerat *Idrottsbladets* upplagor under tidernas lopp. Men tidningens ekonomi har lämnats utanför undersökningen. Endast antydningar lämnas om att företaget var lukrativt för dess ägare. Upplagan pendlade vid tredagars utgivning per vecka mellan 20 000 och 30 000 exemplar. Mycket högre siffror noterades vid enstaka tillfällen. Åren kring 1950 var särskilt goda. Radion gav därefter växande konkurrens med den populära Lennart Hyland. TV som sportkanal bröt igenom 1958. VM i fotboll anordnades i Sverige detta år. *Idrottsbladet* fick allvarlig konkurrens och Tegnérns intressen länkades mot memoarskrivande. På 60-talet försvårades distributionen till landsorten genom omläggningar av tågtrafiken. Haslum beräknar att Tegnér skrev omkring 15 000 artiklar innan han omsider sammanfattade sina upplevelser genom några minnesvolymmer.

Under tiden 1942 till 1969 hade *Idrottsbladet* konkurrens av annan tidning på sitt område, *Rekord-Magasinet* med Edwin Ahlqvist (1898–1984) som redaktör. Men den kom inte ut lika ofta som *Idrottsbladet*. Även detta magasin betecknas av Haslum som folkfostrande.

Friidrott, fotboll och skidsport var dominerande grenar på Tegnérns tid. Därtill hyste han ett särskilt intresse för bandy. Som utövare hade Tegnér utmärkt sig som spjutkastare. Haslum påpekar att idrottshistoriskt värdefulla nekrologer kan läsas i *Idrottsbladet*. Någon regelrätt undersökning av tidningens läsekrets eller dess sammansättning utfördes aldrig. Här bygger Haslum på antaganden.

Sportchefer i dagspressen under Torsten Tegnérns tid med jämförbar bredd och akademisk bildning var David Jonason (1894–1975) i *Dagens Nyheter* och Olof Groth (1903–1977) i *Svenska Dagbladet*, den förre påtänkt som chefredaktör när *Expressen* grundades.

De blev betydelsefulla aktörer, båda ihågkomna som framsynta initiativtagare. Texterna hos alla blev efter hand mera kommenterande. Men personliga vänskapsförhållanden mellan Torsten Tegnér och eliten bland de aktiva idrottsmännen, det må vara Gunder Hägg eller "Garvis" Carlsson eller någon annan, förekom inte. I styrelsen för Riksidrottsförbundet var Tegnér länge medlem, något som han som iakttagare sannolikt såg som en fördel. Verkligt ledande positioner ville han undvika. Ett intressant porträtt av Tegnér läses hos Sten Selander 1930 i "Européer, amerikaner och annat".

Som stilist var Tegnér påfrestande för läsarna med alla sina säregna ordskapelser och affekterade utbrott. Språket var yvigt och han var ytterst självcentrerad. Tegnérns förmåga att nå fram till tidningens läsare kunde ha ifrågasatts närmare av Haslum. Resultattablerna kan ha varit det mest lästa av tidningens material. Ibland ter sig Tegnér naiv, han har ingen märkbar humor och brister i självkritik. För läsarna berättar han om egen skötsamhet och vill gärna stå som föredöme. En sund själ i en sund kropp. Då han reste i andra länder var han språkkunnig. Som rapportör från alla de olympiska spel han var med om kunde han vara medryckande. *Idrottsbladet* gav utrymme åt såväl elitens prestationer som åt de breda folksporterna.

Även om Torsten Tegnérns familjebakgrund präglade honom var han framför allt en originell personlighet. Som talare var han något hämmad av en stamning som möjligen orsakades av faderns hårda uppföstran.

Torsten Tegnér hörde sålunda till en känd kultursläkt vars beundrade anfader var Esaias Tegnér den äldre, signaturen T.T:s farfarsfar. En farbror till honom var Esaias den yngre, professor och akademiledamot. En annan farbror var universitetsbibliotekarien Elof Tegnér. Torstens egen far var ämbetsman med titeln protokollsekreterare, modern var Alice Tegnér,

älskad tonsättare av barnvisor och ledamot av Musikaliska Akademien. Om henne finns en doktorsavhandling av Lennart Reimers (1983). Själliga sjukdomar förekom hos andra släktmedlemmar.

Uppväxten och skoltiden på Djursholm påverkade Torsten Tegnér som tog del av arvet från Viktor Rydberg och trädde i nära beröring med makarna Nathaniel och Elsa Beskow. Familjen Tegnér odlade liberala traditioner från 1800-talet förstärkta med kulturkonservativa drag. Torsten Tegnérns akademiska utbildning bestod av fil kand-examen med ekonomi som främsta ämne. Att vara journalist gav inte utan vidare någon prestige hos samtiden.

Bland *Idrottsbladets* medarbetare kan även mångåriga redaktionschefen Sven Lindhagen (1896–1969) nämnas som borgerlig opinionsbildare. Hans familjära bakgrund stämde väl överens med den Tegnérska. Även Lindhagens aktiviteter sträckte sig något utanför det idrottsliga området.

Som idrottsideolog är Tegnér svår att fixera. Som sådan försöker Haslum uppfatta honom trots brist på explicita uttalanden. Det står klart att Tegnér propagerade för sunda levnadssätt. Honnörsord är vanliga i texterna. Därutöver finns inte mycket att ta fasta på. Idrottsutövande innebar både praktisk demokrati och estetiskt artisteri.

Kvinnors idrottande observeras sällan eller inte alls, låt vara med några spektakulära undantag. Norska Sonia Henie beundras som konståkare redan från 20-talet och Sally Bauer som kanalsimmare 1939. Kvinnors idrottsutövning mötte svårigheter under hela Tegnérns tid. Ifall damidrotten förmedlade estetiska upplevelser kunde Tegnér ta dem till sig. I övrigt var han oförstående och han har inte medverkat till att stärka damidrottens ställning i Sverige. När utmärkelserna för årets prestation första gången, 1960, tilldelades en kvinna, Jane Cederqvist, verkade Tegnér paralyserad.

En viss ehuru oklar relation mellan kristen religion och idrottsliga lärosatser kan skymta. Haslum prövar en syntes: Hos Tegnér förenas kristna idéer med helenska och götiska ideal, vartill kom brittisk idrottsmannaanda. Idrotten hade del i den västerländska kulturen. Bragdmännen sågs som föredömen. Idrottens estetiska värden hölls ofta fram.

Ideologisk förgrundsfigur inom idrottsrörelsen i Sverige under dess första skede var Viktor Balck, en hög officer som betraktade den växande idrottsrörelsen ur ett begränsat militärt och nationellt perspektiv. Tegnér däremot kan betecknas som internationalist, därtill präglad av humanistisk kultur enligt familjetraditionen. Någon partipolitiker var Tegnér inte, låt vara att han 1944/45 med upprop stödde Radikala landsföreningen.

Tegnérns hållning till det nazistiska Tyskland var till en början något vacklande. Han imponerades av olympiska spelen i Berlin 1936, de väl organiserade. Men under andra världskriget fördömde han och motsatte sig djärvt rysk kommunism lika väl som tysk nazism. Här förde han i stället fram sin liberalkonservativa kombination av åsikter, väl tecknad av Haslum. Idrottsutbytet med dessa nationer borde dock fortsätta, det var Tegnérns principiella hållning. Det förekom att judiska idrottsmän omhulldades. I kretsen av svenska journalister var Jules Berman en vän. Ett tillfälligt antisemitiskt uttalande efter ett besök i Litauen förtjänar inte att beaktas. Oförsonligheten visavi nazismen förstärktes, enligt vad Haslum lagt märke till, av att en engelsk politiker, Winston Churchill, för Tegnér stod som en idol före alla andra. Demokratiska styrelseskick hyllades av Tegnér på alla sätt med det idrottsliga kamratlivet som manande förebild.

En tvist mellan Torsten Tegnér och Ivar Lo-Johansson, som tvivlade på idrotten, har studerats av Haslum som funnit att Tegnér inte var till sin fördel

som polemiker, långsint och oresonlig som han kunde vara. I Tegnérns arkiv, som tillhör Stadsarkivet i Stockholm, har Haslum sett uppskattande omdömen om *Idrottsbladet*, uttryckta i personliga brev. Bland dem som vittnade finns såväl Jan Olof Olsson som Erik Lindegren, vars talan fördes av Karl Vennberg.

Med alla de begränsningar som Haslum funnit hos Torsten Tegnér ser han honom ändå som en unik person. Som tidningsägare och chef kunde han under en ovanligt lång tid fritt uttrycka sina åsikter om samhällslivet i allmänhet och idrottslivet i synnerhet. Inkomsterna från driften av tidningen tillät Tegnér att uppträda som mecenat. Han kunde bistå sin kusin Agne Beijer, Drottningholmsteaterns uppväckare. Tillsammans med sin mor löste han in originalmanuskriptet av *Gösta Berlings saga*, som var på väg utomlands, och överlämnade det till Kungl. biblioteket.

Rolf Haslum behärskar ett omfattande arkiv- och pressmaterial och visar analytisk förmåga. Han formulerar sig ofta väl, låt vara att texten inte går fri från upprepningar. Personregister saknas. Det överraskar, särskilt med hänsyn till den ovanliga utförlighet som bestäts notapparaten.

Åke Lilliestam

BIRGER STECKZÉN

Personliga minnen från det svenska arkivväsendet. Meddelanden från Krigsarkivet XXVI.

Stockholm: Krigsarkivet, 2005. 95 s., personreg.

Genren svenska arkivtjänstemäns memoarer tillhör inte de mera omfattande i vår personhistoriska litteratur. Tvärtom är den i det närmaste obefintlig. Ett av få undantag är avskriverson Ruth Fishers läsvärda

minnesanteckningar från Riksarkivet från 1887 till nedtecknandet 1937. Man kan förundra sig över detta faktum. En yrkeskår som ägnar sin gärning åt att vårda minnet av institutioner och individer är så markant ointresserad av att nedteckna sina egna minnen.

Mot den bakgrunden är det desto roligare att krigsarkivarien Birger Steckzén nedtecknade sina minnen. Som ett led i Krigsarkivets 200-årsfirande har arkivet gett ut de Steckzénska arkivminnena i en volym som utkom under jubileumsåret 2005.

Birger Steckzén (1892–1966) disputerade 1920 i Lund på en ännu läsvärd avhandling, *Karl Gustaf Wrangels fälttåg 1646–1647 till och med fördraget i Ulm*. Han fortsatte hela livet att forska och skriva och producerade flera viktiga skrifter, bland annat historiker över Luleå och Umeå, över Bofors kanonindustri, det monumentala verket om Krigskollegii historia samt en essäsamling om svensk-brittiska relationer genom historien. Han medverkade också i en rad regementshistoriska verk och var i nästan två decennier chefredaktör för tidskriften *Ny Militär Tidskrift*. Hans insatser i försvarsdebatten var omfattande under en lång följd av år. Birger Steckzén var norrbottning, född i Piteå, och det gjorde avtryck i hans forskningsinriktning, inte minst i form av hans magnus opus, boken *Birkarlar och lappar: en studie i birkarleväsendets, lappbefolkningens och skinnhandelns historia*, som utkom efter hans pensionering (1964).

Trots alla böcker och viktiga uppsatser var det dock inte som forskare Birger Steckzén satte sina djupaste avtryck inför eftervärlden, utan det var som arkivman han gjorde sin allra största insats. Efter en kortare tjänstgöring vid Riksarkivet utnämndes han 1921 till krigsarkivarie och chef för Krigsarkivet. På den posten kom han att stanna ända till år 1959.

Man kan utan överord säga att Steckzén var skaparen av det moderna Krigsarkivet. När han började var arkivet en integrerad del av Generalstabens krigshi-

storiska avdelning och hade som sin främsta uppgift att betjäna denna. Visserligen tog man emot även andra forskare, men såväl forskarsal som arkivmagasin var föga ändamålsenliga. Jämfört med sin större kusin Riksarkivet och de olika landsarkiven var Krigsarkivet föga arkivprofessionellt. Vid Steckzéns avgång från ämbetet 38 år senare hade situationen förändrats totalt: Krigsarkivet var sedan 1943 en självständig myndighet med överinseende över arkivtjänsten inom alla myndigheter under försvarsdepartementet, man hade nya och moderna lokaler (en ny ämbetsbyggnad invigdes 1947 och en ny depå i Solvallaområdet norr om Stockholm började tas i bruk vid mitten av 1950-talet), samtidigt som personalen hade fyllts med professionella arkivarier med akademisk utbildning, varav många med forskarutbildning. Frågan är om inte Krigsarkivet vid slutet av 1950-talet var den mest professionella av våra stora statliga arkivinstitutioner.

Birger Steckzéns minnen genomsyras av en öppenhet och ett intresse för andra människor och för den verksamhet som författaren var satt att leda. Det gör dem underhållande och trevliga att läsa. Förutom Krigsarkivets modernisering i stort är det tre ämnesområden som löper som röda trådar genom framställningen och gång på gång gör sig påminda: förhållandet till och frigörelsen från den krigshistoriska avdelningen och generalstaben, den segslitna byggnadsfrågan och relationen till Byggnadsstyrelsen samt förhållandet till Riksarkivet och dess chefer. Genom detta trefrontskrig skaffade sig Birger Steckzén en omfattande erfarenhet av den svenska statsförvaltningens irrgångar och hans minnen blir därför en spännande läsning av hur korridorpolitiken fungerade i departement och ämbetsverk.

Under större delen av sin chefstid verkade Birger Steckzén – stundom i hård motvind och under intensivt krypskytte från meningsmotståndare – för att

värna arkivets självständighet såväl gentemot de militära myndigheterna som i förhållande till Riksarkivet. Redan runt 1910 gjorde dåvarande riksarkivarien Sam Clason framgångsrika försök att stoppa krigsarkivarien Johannes Petrellis försök att förse Krigsarkivet med en ny och modern ämbetsbyggnad. De marina arkiven fördes också till Riksarkivet, medan krigsarkivet ända fram till 1940-talet huvudsakligen fungerade som ett arméarkiv.

Motsättningarna till trots är Steckzéns minnen genomsyrade av en positiv grundton. Huvuddelen av dem är nedtecknade 1948, men ett kompletterande tillägg skrevs 1960, alldeles efter författarens pensionsavgång. Här är tonläget ett helt annat. Under 1959 gjordes ett allvarligt menat försök från Riksarkivets sida att få Krigsarkivet helt avvecklat som institution och dess olika verksamheter inlemmade i Riksarkivet. Det hela skedde när Birger Steckzén avgick för att efterträdas som krigsarkivarie av Bertil Broomé. Det hela gick om intet, men Birger Steckzéns skildring av riksarkivarien Ingvar Anderssons agerande under den processen är fylld av bitterhet över vad Steckzén uppfattade som falskspel och personligt svek. Här är framställningen oförblommerad på ett sätt som starkt avviker från resten av minnena.

Birger Steckzéns minnen ger många spännande inblickar i det svenska arkivväsendet under 1900-talets första hälft, liksom i den svenska civila och militära statsförvaltningen samt det humanistiska forskarsamhället. Personteckningarna är många, ibland pregnant och uttrycksfulla, ofta skrivna med värme, mera sällan lyser författarens motvilja igenom mellan raderna.

Lars Ericson Wolke

JOHAN PERWE

Bombprästen. Erik Perwe på uppdrag i Berlin under andra världskriget.

Stockholm: Carlssons Bokförlag, 2006. 386 s., illustr.

Den svenske prästen Erik Perwe var kyrkoherde i Victoriaförsamlingen i Berlin under åren 1942–1944. Hans tid som ledare av utlandsförsamlingens arbete sammanföll med Nazitysklands begynnande sammanbrott och bombregnet över Berlin. Församlingens vardag präglades av en totalitär regims allt intensivare förföljelse av judar och politiska motståndare, liksom av de allierades flygbombningar av rikshuvudstaden.

På hösten 1942 efterträdde Perwe, då kyrkoadjunkt i Hedvigs församling i Norrköping, Birger Forell som svensk kyrkoherde i Berlin. Forell var en övertygad motståndare till nazismen och hade under sina 13 år på posten byggt upp ett stort kontaktnät inom motståndskretsar och lagt grunden till den flyktinghjälp som Perwe kom att fortsätta.

Victoriaförsamlingen vände sig till svenskar och svenskättlingar i Berlin och delar av nordöstra Tyskland. Till kyrkoherdens uppgifter hörde att vara ett socialt stöd för svenskkolonin, att leda församlingsarbetet och församlingens ålderdomshem. Under de extrema krigsförhållandena blev Perwes roll alltmer att bedriva praktisk hjälpverksamhet bland församlingsmedlemmarna och bland vanliga, utbombade tyskar, vilka sökte sig till församlingen. På dagtid utförde Victoriaförsamlingens medarbetare ett intensivt hjälparbete genom att försöka lindra nöden hos en aldrig sinande skara av människor som uppsökte församlingen. Insamling och distribution av kläder, livsmedel och andra förnödenheter från Sverige varvades med släcknings- och uppjöpningsarbeten efter bomb-

Recensioner

angreppen. På nätterna arbetade "bombprästen" Erik Perwe sedan med skrivarbete av olika slag, när flyganfallen inte tvang honom att ta skydd i församlingens bunker. En församlingssyster noterade att "Kostymen och finkläderna har spelat ut sin roll, kyrkoherden ses numera oftare i brun läderkappa, overall och stål-hjälms. Den svarta prästrocken får han allt mindre användning för."

Tyngdpunkten i boken ligger på den humanitära hjälpverksamheten och den illegala flyktingverksamhet som Victoriaförsamlingen medverkade i under kyrkoherdens ledning. Församlingen var en neutral utpost i ett krigförande land. En svensk legationspastor hade diplomatstatus och kunde ibland även agera kurir och vidarebefordra information från judar och motståndsmän till utlandet. Johan Perwe tecknar en rad gripande porträtt av människor som ställde sitt sista hopp till svenska församlingen och inte minst dess kyrkoherdes förmåga att rädda dem. Det var främst förföljda judar och halvjudar (s.k. *mischlingar*), vilka hade gått under jorden som "U-boote"; värnlösa, jagade och utan försörjning. Inom församlingens murar eller på säkra adresser i Berlin gömdes judar, men även politiska flyktingar, för längre eller kortare tid.

Den illegala flyktinghjälpen hade ett moraliskt stöd av svenske legationschefen i Berlin, Arvid Richert. Församlingen samarbetade mer omedelbart med svenska legationen i ärenden som rörde pass- och aviseringsansökningar. Tillsammans med enskilda tjänstemän vid legationen och utlänningskommissionen i Stockholm, med understöd av regimkritiska tyska tjänstemän, förfalskade man identitetshandlingar åt judar, t.ex. genom att låta dem överta identiteten från utflyttade och bortgångna församlingsmedlemmar. Under kyrkoherdens ledning var församlingen direkt inblandad i människosmuggling för att föra ut flyktingar ur landet. Hur framgångsrika

dess aktioner var låter sig bara uppskattas, men Johan Perwe beräknar att några 100-tal människoliv räddades genom Victoriaförsamlingens försorg de sista krigsåren.

Kyrkoherde Perwes samarbete med antinazistiska kyrkliga organisationer såväl i Norden som i Tyskland utgör ett centralt tema. Hans försök att förmedla kontakter mellan tyska motståndsmän och Sigtunagruppen, ett förbindelsecentrum och nätverk för nazistiskt motstånd, är ett spännande kapitel.

Ett särskilt avsnitt behandlar kyrkoherde Perwes förhållande till sin gamle läromästare från Lunds universitet, ärkebiskop Erling Eidem. Perwe och hans företrädare i ämbetet informerade ärkebiskopen om nazisternas förföljelse av judar och uppmanade svenska kyrkan att tydligt officiellt ta avstånd från utvecklingen. Perspektiven var dock olika i Uppsala och Berlin. Utlandsprästernas påtryckningar vann föga gehör. Ärkebiskopen följde i stort sett den svenska regeringens officiella linje att upprätthålla korrekta förbindelser med Tyskland och inte i onödan kritisera ett krigförande land. Perwe ville däremot ge direkt hjälp till de nödlidande och önskade en öppet kritisk hållning till nazisternas kränkningar av de mänskliga rättigheterna.

Bokens huvudperson fick ett tragiskt slut när han förolyckades utanför Falsterbo i november 1944, på väg att tillfälligt besöka Sverige. Den svenska haverikommissionen kom fram till att det civila tyska trafikflygplanet troligen blev nedskjutet av misstag av ett tyskt bevakningsfartyg.

Boken har ett hermeneutiskt inifrånperspektiv och utgår från Erik Perwe och hans förmodade upplevelser av händelseförloppet. Fokus ligger på de enskilda människorna; på medarbetarna och de förföljda och stor möda har lagts ned på att spåra deras vidare öden i arkiven.

Bristen på källmaterial som belyser Victoriaförsamlingens hjälpverksamhet har varit stor. Det ligger i sakens natur att människorna bakom den illegala flyktighjälpen var sparsamma med att dokumentera sin verksamhet. Bombkriget och sentida gallringar i svenska myndighetsarkiv har minskat källmaterialet ytterligare. Den långa tid som förflutit sedan händelserna har begränsat författarens möjligheter att intervjua de som var med och kunnat berätta sin historia.

Boken är en populärvetenskaplig framställning, men med höga ambitioner att återge verkligheten på ett korrekt sätt. Författaren har därför gjort en omfattande grundforskning i form av studier av tyska och svenska arkiv. En särställning bland de använda arkiven intar Erik Perwes arkiv, som är i författarens ägo.

Johan Perwe har återskapat tidsmiljön och stämningarna under andra världskriget på ett initierat, om än något detaljrikt sätt. Han har skrivit en tankvärd biografi över sin morfars självuppoftande kamp för att lindra medmänniskors nöd under brinnande krig i Berlin. Boken förtjänar en stor läsekrets.

Marianne Hatje

JAN HÄLL

Vägen till landet som icke är: En essä om Edith Södergran och Rudolf Steiner.

Stockholm/Helsingfors: Atlantis/Svenska litteratursällskapet i Finland, 2006. 296 s., inb., personreg.

Nere på kontinenten – för all del även i Ryssland och USA – bröt den lyriska modernismen igenom vid förra seklets början. Ett nytt och uttrycksfullt språk, pepprat med flertydiga och utmanande metaforer, hade vuxit fram i syfte att uttrycka en ny tids erfaren-

heter och ett friare inre landskap. I fråga om svenskspråkig lyrik gick den finlandssvenska lyriken i bräsch för denna utveckling, även om namn som Pär Lagerkvist och Birger Sjöberg ungefär samtidigt i Sverige hade bebådat vad som var på väg: uppbrott från traditionella former och förväntade, godkända motiv. Lyriker som Edith Södergran, Elmer Diktonius, Rabbe Enckell och Gunnar Björling hade samtliga hörsammat en ny tids appeller och utvecklat personliga lyriska idiom. I sinom tid skulle deras dikter i kraft av traditionsbrott och bejakande av nya kvalitetskriterier – formella såväl som inre mentala – återverka på rikssvenskt område. För svenskt vidkommande är det svårt att bortse från den omedelbara påverkan som finlandssvensk dikt utövade under dessa år, så snart lyriker som Artur Lundkvist, Harry Martinson, Gunnar Ekelöf, Ebbe Linde m.fl. kommer på tal. Finlandssvensk litteratur trotsade konventioner och sprängde fjättrar. Rikssvenska författare hämtade krafter och motiv från den litteratur som såg dagens ljus på andra sidan Östersjön.

Edith Södergran (1892–1923) framträdde som en den nya tidens poetiska portalgestalt. I all anspråkslöshet och utan några som helst anspråk för rollen som sådan tjänade hon som prästinna vid olika offeraltaren som restes vid den moderna svenska lyrikens födelse. Böcker som *Dikter* (1916), *Septemberlyran* (1918), *Rosenaltaret* (1919), *Framtidens skugga* (1920) och aforismsamlingen *Brokiga iakttagelser* (1919) vittnade redan under hennes livstid om den visionära kraft och poetiska uppfinningsrikedom som förknippats med hennes författarskap. Den postuma samlingen *Landet som icke är* (1925) bekräftade kvaliteter som dessa men avslöjade även att poeten under de sista åren av sitt liv – hon dog 31 år gammal i lungsot – sökt sig till och vunnit en ny livshållning, präglad av ödmjukhet och lågmäld ödesbejakelse.

Recensioner

Södergran hade fått sin diagnos någon gång 1908–1909. Fadern hade dött år 1907 i tuberkulos. Modern Helena var dotter till en förmögen, svensk-språkig gjutarmästare i S:t Petersburg. Detta förklarar att mor och dotter hade kapital att röra sig med. Åren 1911–1915 vårdades Edith på olika sanatorier både i Finland och ute i Europa. Mest bekant är Davos i Schweiz. Helena åtföljde sin dotter.

Efter återkomsten till Finland slog sig de två kvinnorna ned i familjens gamla sommarhus i Raivola, inte långt från ryska gränsen. Familjeförmögenheten var intecknad i ryska obligationer, och när bolsjevikerna gripit makten i november 1917 utplånades över en natt alla tillgångar. För att klara försörjningen under närmsta tiden tvangs man sälja möbler som kunde undvaras. De följande åren överskuggades av brist och halvsvalt. De böcker Edith publicerade gav ingen nämnvärd utdelning. Först sedan kritikern och författaren Hagar Olsson blivit bekant med Edith och under några besök med egna ögon sett i vilken misär skaldinnan levde, kunde överhängande nöd avstyras sedan stipendiepengar utverkats – inga stora belopp förvisso men tillräckligt för att de två kvinnorna borta i Raivola skulle överleva.

I Edith Södergrans första diktsamlingar möter läsaren innerliga och fint penslade naturmotiv avtecknade mot en fond av stark inre självbejakelse hos skaldinnan. Vid denna tid var Friedrich Nietzsche hennes andliga fyrbåk. I något som närmast liknar extatiskt rus tycks hon ha tillägnat sig *Also sprach Zarathustra* och andra böcker av den tyske tänkaren som skickades till henne av Hagar Olsson, som bodde och verkade i Helsingfors. I Nietzsches sällskap kände hon sig oövervinnerlig och kunde i ljuset av hans filosofiska fyrverkerier känna uppsluppenhet och förtrostan – kanske gick sjukdomen att övervinna genom andliga övningar! Hon kände sig fylld av "det dionysiska" hos Nietzsche, drömde om något slags världsherravälde

där konstnärer, diktare och tänkare skulle intaga framskjutna positioner och leda mänskligheten in på nya vägar.

Under ett av sina besök i Raivola hade Hagar Olsson berättat för Edith Södergran om de märkliga ögonblick, då hon utan förvarning tyckte sig svinna hän i en upplevelse av överklighet: rummet där hon befann sig försvann, de fysiska tingens former upplöstes och hennes jag förpassades in i evigheten. Edith Södergran blev förbluffad över väninnans "mystiska disposition". För egen del avfärdade hon sådana upplevelser och kände sig hemmahörig bara i den fysiska världen. Möjligen fruktade hon även, att Hagars egendomliga försvinnande in i en annan verklighet, var något som kunde söndra deras vänskap och rent av slita Hagar ifrån henne.

Men något märkligt och alldeles oväntat inträffade under året 1919. Edith Södergran kom i kontakt med österrikaren Rudolf Steiners tänkande. Steiner var den som grundat antroposofin och waldorfpedagogiken, men hade publicerat sig inom vitt skilda områden. Han hade disputerat på en avhandling om Fichte, var framträdande kännare av Immanuel Kant och deltog i utgivandet av Goethes naturvetenskapliga manuskript. Han samverkade med Elisabeth Förster-Nietzsche vid utgivandet av hennes broders efterlämnade texter men lämnade arbetet sedan det skurit sig i fråga om redigeringsprinciper. Steiner var mångsysslare och hade gjort insatser inom både humaniora och naturvetenskap. I den mån antroposofin kommer i beröring med områden som traditionellt betecknas som "mystiska", är denna mystik inomvärldslig. Den sysslar med skeenden i naturen men upphäver inte sambandet mellan medvetandet och den fysiska världen. Detta hindrade dock inte Steiner från att forska och föreläsa i teologiska ämnen och utge klart odogmatiska tolkningar av några av evangelierna i *Nya testamentet*.

Det var alltså denne mans ledning Edith Södergran sökte under de sista åren av sitt liv. Samma okritiska och närmast naiva hängivelse som några år dessförinnan eldat henne att tillägna sig Nietzsche, underblåste nu uppgåendet i Steiners tankar. En första läsning av en Steinertext föranledde henne dock att avfärda det hela som "rena tramset". Inte långt därefter hade hon ändrat uppfattning. Allt vad österrikaren uttalat betraktades nu som kungsord. Den antroposofiskt skolade Dagmar von Schantz flyttade i maj 1919 till Raivola och började besöka Edith Södergran. Det var med henne som förmedlande länk skaldinnan nu gav sig i kast med tysk filosofisk idealism och naturfilosofi i suggestiv tappning, där reinkarnations-tanken ingick som en självklar beståndsdel. Dagmar von Schantz hade själv hört Steiner föreläsa i München 1912 och nog också lyssnat till honom vid hans besök i Helsingfors 1919. Edith Södergran kände från början föga sympati för sin antroposofiska kontaktman, men slök de böcker och för hand avskrivna föreläsningar som Dagmar von Schantz välvilligt lånade ut. Med dessa texter som anvisningar beredde sig Edith Södergran på egen hand väg in i Steiners naturmystik, snart även hans kristologi.

Det paradoxala inträffar sålunda, att den i fråga om mystik helt avvisande skaldinnan från och med nu blir en ivrig förkunnare av Steiners tankevärld. I brev efter brev uppmanas Hagar Olsson att studera österrikarens texter. De högrävsande mysterier av Steiner som Södergran kommit över utges för att vara geniala. Hagar Olsson hade minsann anledning att fundera över hur det stod till med väninnan där borta på Raivola. Även den jordbundne Elmer Diktonius, som besökt Raivola, manades att närmare studera Steiner. Och på andra sidan Östersjön hemsöktes Vilhelm Ekelund i ett brev att vandra denna allförlösande väg. Svar uteblev.

Att Steiner haft betydelse för Edith Södergran under de sista åren av hennes liv och författarskap har varit känt länge, dock inte i vilken utsträckning och i vilket förhållande till dragningskraften från övriga influenser – Nietzsche och Kristus – denna Steinerpåverkan stod. Lärdomshistorikern Jan Häll har i sin bok *Landet som icke är* redovisat gedigna undersökningar av det kraftfält, som under skaldinnans senare år påverkade hennes liv och tänkande. Hans välskrivna och klokt resonerande framställning fördjupar bilden av sökaren borta i Raivola. Under ett par år skrev Edith Södergran knappt någon poesi alls till följd av den förhållande kraft som utgick från Steiner. Fascinationen inför Nietzsche bestod, men blev svår att förlika med antroposofin. Två alldeles skilda sätt att tänka och två helt olika temperament hade stämt möte inuti den unga kvinnan. Att återupptaga diktandet blev till slut ett sätt att lösa denna inre konflikt. Dessutom hade intensivläsning av evangelierna och sannolikt även bekantskapen med den unga församlingssystemen Svea Öberg, vilken i oktober 1920 slagit sig ned i Raivola, betytt att Kristusgestalten anmält sig som nytt identifikationsobjekt.

Edith Södergran tycks inte ha fungerat så, att hon gjorde tabula rasa med gamla idoler sedan hon funnit nya. I stället försökte hon inom sig jämkas samman de stridiga inre impulserna. Steiner fanns vid hennes sida ända till slutet liksom Nietzsche och Kristus, men numera med intrikata sidobelysningar från de altareldar hon gjort upp. Ett resignerat lugn infann sig och den inre kraften att dikta återvände. De sena dikternas behärskade tonfall och gentemot livsödet försonade stämningsläge kan ses som resultatet av en uppnådd inre balans – "harmoni" vore ett alltför starkt ord.

Entusiasmen i Edith Södergrans relation till Steiner framgår inte minst av det brev hon skrev till mäs-

taren vid årsskiftet 1919–1920. I ett brev till Hagar Olsson hade hon ungefär samtidigt uttryckt förhoppningar om att de två tillsammans skulle kunna resa till antroposofins högskola för mystik i Dornach i Schweiz. Genom ett tidigare okänt brev, som nu genom Jan Hålls efterforskning i Steinerarkivet i Dornach blir känt, kan sålunda skaldinnans allvar i uppsåtet ytterligare bekräftas.

Hålls bok kastar delvis nytt ljus över bilden av Edith Södergran. Distanserad och samtidigt med djup vilja till förståelse har han nalkats den gåtfulla kvinnan borta i Raivola, vars gravplats idag ingen känner sedan två krig slitit sönder den kyrkogård som talande nog låg alldeles intill hennes och moderns egendom.

Olof Hågerstrand

HENRIK KARLSSON

Det fruktade märket.

Wilhelm Peterson-Berger, antisemitismen och antinazismen.

Malmö: Sekel bokförlag, 2005. 205 s., inb., verkförteckning, förteckning över Wilhelm Peterson-Bergers bibliotek i Sommarhagen.

Utanför kretsen av konnässörer är kompositören Wilhelm Peterson-Berger idag mest ihågkommen för sina tre pianosamlingar *Frösöblomster* (1896, 1900, 1914). Stycken som "Intåg i sommarhagen", "Sommarsång", "Vid Frösö kyrka", "Gratulation" och "Lawn tennis" tonar fram med poetisk lyster ur den nationalromantiska repertoaren – intagande, anspråkslösa, friska. Men han skrev också annat: fem

operor, fem symfonier, fem kantater, en violinkonsert och vitaliserade mästerns smid ur den svenska lyriken med oförglömliga tonsättningar. Därutöver var han under många år landets mest omstridde musikkritiker, inte sällan hatad. Sammanlagt publicerade han mer än 3 000 recensioner, kulturartiklar och större musikestetiska uppsatser. Han publicerade monografen *Richard Wagner som kulturföreteelse* (1913; i tysk översättning 1917) och översatte till svenska flera av den tyske operakompositörens texter liksom operan *Tristan och Isolde*. Förutom Wagner hade Peterson-Berger Goethe och Nietzsche som filosofiska och estetiska inspiratörer. Av den senare översatte han *Tragediens födelse* (1902) och *Så talade Zarathustra* (1913). Sju av dikterna i Zarathustra-boken tonsattes dessutom.

Peterson-Berger växte upp i Burträsk och Umeå. Han studerade vid musikkonservatoriet i Stockholm och var senare under ett år privatelev i komposition i Dresden. Efter åren i Tyskland verkade han som musiklektör i Umeå 1890–92, men återvände under åren 1892–94 till Dresden för att arbeta som musikpedagog. Under åren 1896–1930 var han fast anställd vid *Dagens Nyheter* som musikkritiker och kulturskribent. Under två år verkade han även som regissör vid Kungl. Operan i Stockholm.

I kulturellt hänseende var tiden tyskorienterad. Nationalromantiken stod i sitt flor under Peterson-Bergers formativa år. Alla hans verksamheter präglades av vurnen för nordisk natur. Vare sig han komponerade, skrev eller inrättade bostaden Sommarhagen på Frösön var det naturens karaktär och landskapets historia som svävade över arbetsbordet. Rubriken "Norrlandsromantik" passar för hans och för flera av hans generationskamraters uttrycksvilja inom bildkonst och diktning. De stora städerna nere i söder stod för materialism, rotlöshet, upplösning av

*Wilhelm Peterson-Berger, kritikern med den fruktade signaturen "P.-B."
Okänd fotograf. Kungl. Biblioteket.*

traditionella värden och kosmopolitism. De saknade egenart och förmenade sina invånare känslan av livs-mening.

Som musikbedömare representerade märket "P.-B." konservatism och obönhörlig kamp mot allt det som kunde samlas under etiketten "modernism". Figurer som Igor Stravinsky, Sergej Prokofjev och Arnold Schönberg avfärdas som klåpare och attentatsmän mot god europeisk ordning och smak. Deras musik uttryckte inte personlig närvaro, regional särart eller nationell karaktär – alltsammans oeftergivliga fordringar för att P.-B. skulle kunna uppskatta ett musikkonstverk. Personlighet, harmoni och melodisk variationsrikedom var egenskaper han satte högt.

I sin verksamhet som kritiker använde ofta P.-B. personargument. Kompositioner eller interpretationer dömdes ut på grund av att upphovsmannen var jude. Judarna saknade i djupare bemärkelse hemort och denna rotlöshet färgade deras konstnärliga skapande. När kriget 1914–18 var till ända, och en norm-upplösande och kosmopolitisk mellankrigskultur växte fram, stegrades hans avsky för allt det moderna. De gånger antisemitiska uttalanden förekommer i hans artiklar från dessa år har avståndstagandet ytterligare skärpts. Det faktum, att P.-B.:s antisemitism inte utgick från några kristna värderingar förtjänar att påpekas. P.-B. var under hela livet kristendomsfientlig. Han var ateist eller möjligen agnostiker.

P.-B. var alltså antisemit och rasist. Värderingarna hade länge härbärgerats i hans personliga idésfär, men tycks under åren fram till Hitlers maktövertagande ha intagit en alltmer central plats. Samtidigt med att dessa reaktioner utbildades, kunde han tonsätta dikter av judiska skaldar som Heinrich Heine och Oscar Levertin. Ja, under åren hade han flera judiska vänner. Ingen av dessa vittnar om att han i umgänget nå-

gonsin undslapp sig antisemitiska uttalanden eller i övrigt visade tecken på ovilja. Liksom så många andra under dessa år – före insikterna om Auschwitz – var han "salongsantisemit". Det ansågs inte opassande i borgerliga kretsar att uttrycka ovilja eller missaktning visavi "Israels barn". Dessutom bars i många fall "modernismen" inom konst och vetenskap upp av personer med judisk bakgrund, något som i konservativa ögon gjorde dem misstänkta. Det faktum att judar i många fall sedan länge var integrerade i sina respektive europeiska samhällen, att de ibland hade konverterat till kristendomen eller var religiöst likgiltiga spelade ingen roll. De var "judar" – representanter för en främmande ras. Väl att märka frambars aldrig P.-B.:s antisemitism av politiska syften. Han ogillade uppenbarligen det judiska till följd av dess förmenta inverkan på den värdekanon han uppfattade som oeftergivlig, om en livskraftig västerländsk kultur skulle kunna vidmakthållas.

Just sådana värderingar rörde sig P.-B. med. Men i hans fall hade läsning av Richard Wagners skrifter och Houston Stewart Chamberlains *Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts* (1899) ytterligare spätt på fördomarna om allt judiskt. Med tanke på det förakt och den avsky Nietzsche visade för tidens konventionella antisemitism och P.-B.:s stora beundran för denne filosof är det faktiskt märkligt att han inte i tid blev medveten om den antiintellektualism han anslöt sig till genom att hysa fördomar gentemot judar. Men den tidiga kontakten med Wagner och den auktoritet han tillmätte denne som diktare och kompositör satt djupt. En av hans starkaste upplevelser under tidiga år var framförandet av *Mästersångarna i Nürnberg*, som gavs allra första gången i Sverige våren 1887. Tjuguaringen P.-B. bevistade alla tre föreställningarna. Under året i Dresden hade han sett flera Wagneroperor i München och Wien, bl.a. *Tristan och*

Recensioner

Isolde. P.-B. besökte Bayreuth första gången 1899 och fick vid detta tillfälle även träffa "die hohe Frau" – änkan Cosima Wagner.

*

De inslag av dyrkan av det germanska, antisemitism, antireligiositet, hembygdsvurm, överklassförakt, intresse för sagor och myter och uppfattningen om diktaren/tonsättaren som mänsklighetens överstepräst som går igen i P.-B.:s livsverk hade uppenbarligen till stor del hämtats från Wagner. I sin "klimatlära" var däremot P.-B. i högre grad lärjunge till Wagners måg, ras- och kulturteoretikern H.S. Chamberlain. Det var av denne som P.-B. inspirerats till den märkvärdiga tanken, att allt organiskt liv på Jorden utgått från planetens norra halvklot och därifrån spridit sig söderöver mot ekvatorn. Här kan man verkligen tala om "Norrlandsromantik"! Chamberlain laborerade också vildsint med en egen antropologi, en uppfattning som P.-B. slök med hull och hår. I likhet med Chamberlain urskilde han en människoart som kallades den "slavokeltogermanska". Utgående från denna människoart kunde han beskriva tre folkgrupper: fornslaverna ("den andligen minst begåvade"), kelterna ("sagens och sångens folk i det äldsta Nordeuropa") och germanerna. Om dessa hette det, att de var "det egentliga handlings- och hjältefolket, den yngste sonen i den stora folkfamiljen, men såsom ofta med de yngsta, den dådkraftigaste, biologiskt mest utvecklingsmögliche, den andligt rikaste och kroppsligt spänstigaste, om också icke den mest motståndskraftige".

Den tid som P.-B. levde i var tryfferad med detta slags mystik i fråga om folk- och nationalkaraktärer. Den som sitter med historiens facit i hand bör dock inte bedöma värderingarna och dem som bar upp dessa efter de moraliska mätinstrument vi rör oss med idag. Tredje riket, Hitler och Auschwitz har för alltid omöjliggjort rasism. I fråga om P.-B. kan man bara –

åter en gång! – notera vilka egendomliga ideologiska motsatser som kan vävas samman i den grälla tras-matta vi kallar "personligheter". När Hitler väl erövrat makten i Tyskland förvandlas nämligen P.-B. till ursinnig antinazist. Hitler och hans paladiner är en samling skurkar, som efter 1933 är i färd med att radera allt av kultur och vett i den lysande stat som en gång kallades "Tyskland". P.-B. skriver med varmaste beundran till diktaren Thomas Mann, när denne i ett uppseendeväckande tal tagit avstånd från utvecklingen i den stat, där många hade räknat honom som den främste företrädaren för tyskspråkig kultur. P.-B. är inte så litet stolt över, att hans egen bok om Wagner omnämnts inte mindre än vid två tillfällen i Thomas Manns *Betrachtungen eines Unpolitischen* (1918). Som utanförstående betraktare kan han nu bara dela Manns vrede och sorg över vad som pågår under den nya regimen.

P.-B. uttryckte i sin konst och sitt skrivande tidstypiska konservativa och nationalromantiska idéer. Han var antisemit och – antinazist. Kombinationen är inte alldeles ovanlig. För egen del har jag hittat antisemitiska uttalanden från mellankrigstida författare som Harry Martinson och Pär Lagerkvist – inte så långt därefter uttalade antinazister, vilka med grämlse måste ha ångrat sina offer på den slappa konventionens altare.

*

Om P.-B. som kritiker och optionsbildare har musikforskaren Henrik Karlsson skrivit en angelägen och belärande bok. Den ingår i forskningsprojektet "Fruktan, fascination och frändskap. Det svenska kulturlivets och vetenskapssamhällets relation till nazism och fascism 1930–50" vid Lunds universitet. Framställningen bygger i huvudsak på P.-B.:s musikrecensioner, artiklar 1920–42, uppsatser om Wagner och Nietzsche, reseberättelsen från Bayreuth-besöket 1899 och på kompositörens brevväxling. Även

Recensioner

om P.-B. avsiktligt ställde sig vid sidan om frambrytande konstströmningar under sin egen livstid, kastar hans reaktioner motljus över sidor av moderniteten. Han var ju inte ensam om att känna hemlöshet i sin egen tid. De genomgripande förändringar som både det svenska och det europeiska samhället genomgick under hans livstid ställde självklara sanningar på huvudet och fordrade revision av grundläggande värden. Hans antisemitism är tidstypisk och motbjudande. Övningarna i folk- och nationalitetskaraktäristik verkar urbota. De personliga påhoppet i hans verksamhet som kritiker är ofta råa. Att säga att han var ett barn av sin tid verkar dumt. Han gjorde anspråk på att företräda en intellektuell och kulturell elit, men i stället gjorde han sig till megafon för flera av tidens värsta och mest ogrundade fördomar. Karlssons obarmhärtiga genomlysning av P.-B.:s verksamhet som kritiker och skriftställare tillför sentida läsare mycken kunskap om det grums som före Andra världskriget förhindrade många att se att de själva befann sig på ett sluttande plan som ledde mot avgrunden – och att deras lättsinnigt utportionerade fördomar var en del av den katastrof som skulle komma.

Olof Hägerstrand

BENGT OLOF ENGSTRÖM,
ORWAR ERIKSSON, LENNART HEDWALL &
HENRIK KARLSSON (RED.)

Wilhelm Peterson-Berger. En vägvisare.

Hedemora: Gidlunds förlag, 2006. 309 s., inb.,
illustr., alfabetisk verkförteckning, bibliografi,
personreg.

1890-talets upphettade nationalromantik var konstruktion, en räddningsplanka för konstnärer, litteratörer och musikskapare som vantrivdes under frambrytande industrialism med den anda av förvärvslustnad och krass nyttotänkande som utmärkte tiden strax utanför de estetiska domänerna. Gläntade man på dörren till kostymförrådet till denna kulturströmning läckte doften av malmedel ut ganska snart från omsorgsfullt bevarade vepor och folkdräkter. Även om under perioden mycket åstadkoms som var originellt och tilltalande för tongivande skönandar, vilade ändå något av tillflykt och självvald isolering över vad som skapades. Genomgripande samhällsförändringar eggade till exil i föreställningar om en bondekultur, till kvardröjande i miljöer och landskap som nog aldrig hade funnits. Skönhetsvärden i texter av Fröding, Karlfeldt, Lagerlöf och Heidenstam kunde ingen litterärt sakkunnig ifrågasätta. En generations- och temarubrik åsattes: "nittiotialister". Bakom det traditionsmedvetande som rymdes under etiketten fanns helt visst en modern verklighet, vilken uppfattades som hot. Inom den estetiska sfären bröt symbolismen igenom. Uppbrott från etablerade former och skönhetsideal väntade. Motsättningar mellan nittiotialismens värdegemenskap och den frambrytande modernismens skulle fortsätta långt in i det nya seklet.

I egenskap av både kompositör och kritiker kom Wilhelm Peterson-Berger att i olika skepnader förkroppsliga denna konflikt. Som musikkritiker och kulturskribent i *Dagens Nyheter* 1896–1930 blev han en av tidens viktigaste tillskyndare i försvaret av kulturtradition, individualism och nordisk naturkänsla. Som musikskapare och operakompositör ville han omsätta ideal som dessa i klingande sekvenser. Lyssnar man på något av hans stycken dröjer det inte länge förrän klanger, motiv och harmonier som verkar specifikt ”nordiska” bryter igenom och ger intryck av frihetslängtan, svärmod och blånande fjällmassiv. Också inom en övertygad internationalist och världsmedborgare frambringar klanger som dessa föreställningar om lustfylld frihet och djupt rotad hemmahörighet.

Likafullt representerade Peterson-Berger – som kompositör och skribent – en konflikt. De krafter som fanns inom honom kunde aldrig samsas i en övergripande kompromiss. Han förblev en motsättningarnas och stridens man, därför att han kände att positioner som var hans egna var på väg att överflyglas – om inte av enskilda härförare så av tiden själv.

I uppsatssamlingen *Wilhelm Peterson-Berger – en vägvisare* har en rad kvalificerade forskare fördjupat bilden av en man, vilkens insatser av eftervärlden i alltför hög grad uppfattats som dikterade av nationalromantisk hängivelse. P.-B. var vid sidan av vurmen för nationella och norrlandsromantiska motiv även europé. För en bredare inhemsk allmänhet presenterade han Wagners musik, överförde till svenska i ett urval dennes skrifter (1901), tolkade till svenska librettot *Tristan och Isolde* (1908) och lyfte även fram Nietzsches dikter liksom översättningar av centrala verk som *Tragediens födelse* (1902) och *Så talade Zarathustra* (1919). Även Gottfried Kellers *Romeo och Julia i byn* kläddes i svensk språkdräkt av honom.

Vägvisaren in mot P.-B:s livsverk rymmer 12 uppsatser. Bengt Olof Engström skriver under rubriken ”Den dubbla rollens dilemma” om den ömtåliga balansgång kompositören tvingades utföra i rollen som komponist och kritiker i umgänget med Stockholms Konsertförening. Tomas Block behandlar P.-B:s förhållande till konkurrenten Kurt Atterberg. Henrik Karlsson belyser de livsideal som tog sig konkreta uttryck i skapandet av kompositörens bostad Sommarhagen på Frösön i Jämtland. Ulla-Britta Lagerroth anlägger litteraturanalytiska synpunkter i sin analys av operan *Arnljot*, vilken ju rätt snart kom att betecknas som ”nationalopera” även om uppsättningarna på landets operascener inte varit överväldigande många. Joakim Tillman har skrivit uppsatsen ”Ledmotivstekniken i Arnljot” och Gunnar Ternhag behandlar P.-B:s förhållande till den folkmusik man börjat samla in och nedteckna under 1900-talets tidiga år. Folke Bohlin kartlägger P.-B:s förhållande till manskörstraditionen och Lennart Hedwall skriver initierat om P.-B. och vännen Erik Axel Karlfeldt, den skald som mer än andra inspirerade till kraftfulla tonsättningar. Ola Nordenfors behandlar P.-B:s tonsättningar av olika Nietzsche-dikter, många från Zarathustraboken, och Anders Wiklund berättar om den ännu okände svenske kompositörens brottning i början av 1890-talet med tonsättningen av Heinrich Heines dikt ”Die Wallfahrt nach Kevlaar”. Lennart Hedwall återkommer i slutet av boken med en studie över de efterlämnade skisser, som återfunnits i kompositörens verkstad, och Henrik Karlsson avslutar med en ”Systematisk verkförteckning”.

Vid bedömningen av annan musik än den han skrivit själv var Peterson-Berger sträng. Han uppfattade sin egen konstuppfattning som den enda rimliga. Däri låg uppenbarligen hans begränsning. Hänsynslöst rackade han ned på sådant som inte svarade mot fordringar han själv uppställt. Musik uttryckte

upphovsmannens karaktär. I så måtto var den s.k. folkmusiken ointressant, eftersom den var anonym och utgav sig att stamma från ett kollektivt medvetande. Folkmusiken kunde förvisso användas inom konstnärligt tonskapande genom att bistå med klang-er och melodiskt material. Men allt detta måste först bearbetas inom ett medvetet ingenium och erhålla en personlig karaktärs signatur. Melodin var all musiks vagga. Atonal musik var en självmotsägelse. Någon "ren musik" i den estetiska purismens mening existerade inte. All musik var i grund och botten "programmusik".

Peterson-Bergers orubblighet i fråga om uppfattningar som dessa ledde till återkommande konflikter med tonsättarkolleger, dirigenter, Stockholms Konserthörsning och interpret. Den örfil han straffades med år 1896 av sångaren John Forsell, sedan denne i ett brev uppmanats av avstå från medverkan vid uppförandet av kantaten "Sveagaldrar" på Stockholmsoperan, gav eko inte bara i lokalpressen. Nästan trettio år senare skulle motsättningen till komponisten och kritikern Moses Pergament övergå i rena handgripligheter. Detta hindrade dock inte Pergament från att senare karakterisera Peterson-Berger som "den genuina svenska tonens skapare och främste mästare", detta trots att han avhållit sig från att bygga sina kompositioner på svenska folkmotiv i motsats till bl.a. Hugo Alfvén och Kurt Atterberg.

Wilhelm Peterson-Berger – en vägvisare förmedlar viktig information både om en tonsättare och en kritiker. Dessutom avspeglas i boken mycket av tidens allmänna kulturklimat.

Olof Hägerstrand

BJÖRN SAHLIN

"Det bästa fallet i min praktik". Om Poul Bjerres roll i Amelie Posse's liv och författarskap.

Stockholm: Proprius förlag 2006, III s., häftad.

Poul Bjerre Sällskapets ordförande, Björn Sahlin, har länge och engagerat sysslat med "själsläkaren" Poul Bjerre (1876–1964) i sin forskning. Bjerre kallade sig själsläkare i stället för psykiater. Den mycket omfattande handskriftsamling som Bjerre lämnat efter sig erbjuder fortfarande nya ingångar till fördjupningar och överraskningar. Ett sådant fynd var den lilla handskrivna lappen med orden "hon var det bästa fallet i min praktik". Med "hon" syftade Bjerre på Amelie Posse (1884–1957), med vilken han hade ett komplicerat släktförhållande. Amelie var först några år gift med Poul Bjerres bror Andreas – då var de alltså svåger och svägerska. Under den tiden gifte sig emellertid Poul med Amelies mor som var änka, varvid Amelie blev styvdotter till Poul förutom att mor och dotter blev svägerskor. Dessa genealogiska bindningar är inte oväsentliga för den "dramatisering" som Björn Sahlin iscensätter i sin lilla bok.

Efter att från början ha anammat Freuds psykoanalys och introducerat den i Sverige bröt Bjerre senare med Freud och utvecklade en egen analys- och behandlingsmetod som han kallade psykosyntes. Den baserade han på samtalsterapi varvid han först sökte diagnosen och sedan fick patienten till självförståelse för att slutligen sätta in boten som Bjerre ibland kallade för "stötterapi".

Amelie Posse hade såväl högadliga anor som kulturellt påbrå. Hennes farfar, greve Arvid Posse, var bland mycket annat Sveriges statsminister några år på 1880-talet och hennes morfar var diktaren och politi-

kern Gunnar Wennerberg. Hon hade i rikt mått fått arv efter båda.

”Fallet” Amelie Posse tog sin början våren 1931. För att lindra sina ständigt återkommande reumatiska besvär hade hon fått disponera en god väns villa, belägen på en av höjderna i Florens närhet. Hon bjöd ner Poul Bjerre att också njuta och inspireras av vår och atmosfär. Redan på 1920-talet hade Amelie skrivit en rad artiklar för såväl svensk som utländsk press och nu hade hon använt tiden till att skriva utkast till några närmast självbiografiska berättelser. Hon läste högt för Poul ur detta disparata material och ville ha hans synpunkter.

Steg 1 i Bjerres terapi blev nu att övertyga Amelie om att hon verkligen kunde skriva, men samtidigt att det här materialet inte borde bli artiklar utan en bok – och inte bara en. Det fanns stoff till minst sex böcker enligt den struktur han skisserade för henne. Successivt stärkte Bjerre hennes självförtroende inte bara genom positivt stöd utan även genom att så småningom väcka hennes opposition mot honom, mot hans försök att vilja styra hennes författande. Som läkare hade han säkert lätt att svälja den förtreten, men som människa och vän smakade nog kalken bittert, när han fick se att Amelie från och med den tredje boken hade frigjort sig från honom och sökt sig andra rådgivare.

Björn Sahlin har på ett trovärdigt och medryckande sätt visat vad Poul Bjerre kan ha menat med sin nedkastade fras om det bästa fallet i sin praktik. Det hela framstår som ett skolexempel på en framgångsrikt genomförd terapi. Att ha förvandlat en kreativ men stökig förmåga till en självmedveten och självgående författare måste ha varit minst sagt tillfredsställande för ”själsläkaren”. Amelie Posse kroniska lätt-sinne när det gällde pengar rådde han emellertid inte på. Hon var livet ut ekonomiskt beroende av Poul Bjerre och han svek henne aldrig därvidlag.

I den här boken låter Björn Sahlin oss möta två människor som var mycket säregna, var och en på sitt sätt. Vi får följa hur en författare föds och utvecklas och eventuellt kan vi utläsa den kontrafaktiska olyckan att vi kunnat gå miste om en intressant författare om inte Poul Bjerre satt in sin ”stötterapi”!

Rune Bokholm

BERIT ESBJÖRNSSON & ANNELIE JOHANSSON
(RED.)

Från social fixare till psykosocial expert:
Kuratorer berättar.

Huddinge: Litografia AB, 2006. 134 s., hft.

Minnessamlingar är ett försök att bredda utbudet av information och dokumentation. Nordiska Museet har publicerat en rad berättelser om folkliv i Norden, men även andra institutioner har praktiserat denna metod. I *Från social fixare till psykosocial expert* berättar tio sjukhuskuratorer om sina liv i allmänhet och sitt yrke i synnerhet. Uppdraget har utförts av Akademikerförbundet SSR i samarbete med TAM-Arkiv. Genom minnesinsamlingen blir bakgrunden till kuratorernas professionalisering tydligare, eftersom berättarna lyfter fram händelser som förde deras yrke framåt och formade deras roll i relation till andra yrkesgrupper. Gränsdragningen mellan läkare och sjukhuskuratorer är av särskilt intresse, eftersom konflikter med läkarkåren även framträder i relationen till andra inom vårdområdet t.ex. visar historikern Lisa Öberg i sin avhandling *Barnmorskan och läkaren: kompetens och konflikt i svensk förlossningsvård 1870-1920* (1996) att läkarnas försök att ta makten över för-

lossningsvården var en källa till konflikt och kamp för barnmorskornas yrkesintressen. Läkarna flyttade fram sina positioner när förlossningsvården institutionaliserades, men barnmorskorna gav inte upp. Ökad utbildning av barnmorskor förbättrade deras möjligheter att hävda sig mot läkarkåren. Vid en läsning av boken om sjukhuskuratorerna framträder samma kamp för deras yrkesidentitet. Anna-Stina Nordström berättar att de efter en gemensam, lång arbetsdag inte ens blev tillfrågad om att äta tillsammans med de manliga läkarna när de skulle ut och få i sig en bit mat. En annan om hur läkarna genom att hela tiden behålla initiativet i samtalet om patienterna hade ett slags tolkningsföreträdare där de psykosociala problemen hamnade i bakgrunden. Margareta Callersten Brunell skriver om en läkare som inför "hela salen och rondan" fällde nedsättande kommentarer om en kvinna som led av inkontinens när hon sprang genom att rekommendera henne gå på händer. Callersten Brunell valde att protestera genom att under en tid utebli från ronderna men aningen resignerat konstaterar hon att detta var "en tyst och meningslös demonstration". Läkarens uttalande kan tolkas som en maktdemonstration, eftersom patientens psykosociala situation enligt honom hade ett litet värde. Lena Nylander poängterar att hon aldrig träffat en läkare som verkat för att då inkuratorer i vården – enligt henne har kuratorerna själva fått strida för sin professions rätt och rättigheter inom vården. Detta vittnar samtidigt om en genusordning, eftersom kuratorer var och ännu i stor utsträckning är en kvinnligt dominerad yrkeskår medan männen ofta var och är läkare.

Det senaste decenniet har intresset för samtids-historia ökat d.v.s den delen av vårt förflutna som har utspelat sig under den egna livstiden. När händelser ligger nära i tiden kan de medverkande aktörerna fortfarande leva och bidra med ökad kunskap om vad som hände. Viljan att efterforska sanningen så långt

den går att nå om ett förelagt ämne, "Wie es eigentlich gewesen ist" som den tyske 1800-talshistorikern Leopold von Ranke formulerade saken, underlättas om källmaterialet är utförligt. De flesta är överens om att historiken bör vara saklig, opartisk och i största möjliga mån frigjord från egna värderingar, politiska, sociala och moraliska, eftersom man annars inte kan vinna respekt utan avfärdas som fördomsfull och propagandistisk, hur vällovliga ens syften än må vara. Intresset för samtiden har bl.a. ökat som en följd av möjligheten att via intervjuer, minnessamlingar etc. förstå och förklara vad, hur och varför något hände.

Forskare från Södertörns högskola har i flera år arrangerat s.k. vittnesseminarier för att komplettera det skriftliga källmaterialet. Personer som själva medverkat får framföra sin version av vad som hände och varför de valde att agera på det ena eller det andra sättet. Att samla några personer förväntas skapa en dynamik som får informanterna att avslöja mer än vad som återfinns i skriftliga källor.

Inom Örebro kommun arbetar arkivcentrum och universitet med intervjuer för att öka kunskapen och minska luckorna i de anteckningar som finns nedtecknade i protokoll etc. För att få ut så mycket som möjligt av de personer som var med när det hände måste den som genomför intervjuerna vara väl förberedd genom att skaffa sig ingående kunskap i det ämne som ska avhandlas och om den person som ska intervjuas. Frågor måste vara välformulerade och innan intervjun genomförs måste den som ska berätta något få information om syftet och frågorna, om hur intervjun ska gå till, hur materialet som blir resultatet av intervjun ska hanteras och användas och hur lång tid intervjun förväntas ta m.m.

Den aktuella boken om sjukhuskuratorer börjar med en ingress, en inledning där den auktoriserade socionomen och medicine doktor Mariann Olsson och Förbundordföranden i Akademikerförbundet

SSR Christin Johansson sammanfattar det väsentliga som senare meddelas av sjukhuskuratorerna. Redan här besvaras i stort frågorna: *vad* som ska behandlas, *var* händelserna äger rum, *när* händelserna äger rum, *vilka* som var inblandade, drabbade och vilka som rapporterat om händelsen samt *varför* händelserna inträffat. Vad besvarar frågan om ämnet som i detta fall är sjukhuskuratorer och deras yrkesintressen. Var besvarar frågan om tidsperioden – att händelserna äger rum under 1900-talet. Vem eller vilka ger svar om personerna som förekommer är eller har varit verksamma som kuratorer på ett eller flera sjukhus, om de har olika social bakgrund, om de upplevt liknande psykosociala problem t.ex. vid aborter. Den ger också svar på frågan om och hur t.ex. andra yrkesgrupper inom vården agerat och betett sig bl.a. läkarnas utövade auktoritet över annan personal. Varför besvarar sjukhuskuratorernas motivation – varför de känt sig manade att (inför offentligheten och vissa adressater) skriva om ämnet. Detta senare är inte alltid nödvändigt och saknas i ingressen, men den finns i några av informanternas texter och ger bokens läsare lite extra.

Minnesinsamlingar innehåller i vissa fall samma brister eller svagheter som källor som bygger på intervjuer:

1. Berättarna riskerar att missuppfatta vad som efterfrågas i frågorna eller uppdragsbeskrivningen (som man skickat eller ställt till honom eller henne). De svarar i flera fall inte på själva frågan, utan kommer i stället med andra utläggningar eller utvecklingar.

2. Berättarna kan uttala sig alltför kategoriskt om något som de saknar kunskap eller insikter om eller kan bestyrka. Detta kan göra ett ovederhäftigt intryck.

Jag anser emellertid att informanterna i boken om sjukhuskuratorer iakttar en viss försiktig återhållsamhet genom att reservera sig. Det finns inga spår av be-

nägenhet att undanhålla kunskaper och insikter. De håller sig till ämnet och utgör därför en värdefull berättande källa. De beskriver inte bara sina liv utan också de faktorer i deras uppväxt som bidrog till deras senare yrkesval. Många intressanta levnadsöden fångar en läsare. Gemensamt för de flesta berättelser är insikten om nöden i samhället, ett tillstånd man ville bryta. Många av kuratorerna som återger sina erfarenheter strävade tidigt efter allas rätt till ett människovärdigt liv. Karin Wahlqvist skriver att hon tidigt deltog i frivilligt socialt arbete p.g.a. sitt samhällsintresse. I linje härmed hjälpte hon handikappade barn. För andra kuratorer var det slumpen som fick de att utbilda sig till socionomer och verka inom det psykosociala området. Många artiklar är sparsamma med sina personliga tycken och tar endast upp dem när de efterfrågas. De har ständigt de läsare i åtanke som de vänder sig till så att även de, som inte är insatta i ämnet, skall förstå och intressera sig för vad de har att säga. Här brister berättarna sällan. Informanterna skriver också en korrekt och smidig svenska d.v.s. en s.k. sak- eller normalprosa, tillgänglig och begriplig för sina läsare.

Finns det inga svagheter i boken? Det är inte lätt att se dessa minnen som bitar i ett pussel som ska gå ihop så att beståndsdelarna kan infogas i ett sammanhängande mönster. Detta skulle kräva en färdigt uppställd uppsats eller avhandling. Det kan man inte begära, men man kan önska lite mer. För läsaren skulle det vara intressant att få veta mer om kuratorns olika verksamhetsomåden. Det skulle också vara intressant att få lite statistik över yrkesgruppens framväxt t.ex. i relation till läkarna. Antalet läkare ökade från 4 200 år 1948 till 13 000 år 1973. Sjukhuskuratorernas utbildningsnivå ökade under hela efterkrigstiden. Men ökade deras status i samma takt och i samma utsträckning som för läkarna? Lönen i rena pengar säger oss mycket om gränser mellan könen. Lena Nylander

framhåller att hon efter 31 års yrkesverksamhet och legitimation som psykoterapeut med 240 akademiska poäng har en lön på 25 580 kr i månaden. Inga-Lill Persson påtalar också sin relativt låga lön, men i många andra berättelser förekommer inte den diskussionen. Lön är inget genusneutralt begrepp utan genusberoende – det reser förväntningar hos både män och kvinnor. En djupare diskussion om detta skulle ge läsaren en helhetbild som i sin tur skulle öka minnesinsamlingens läsvärde.

Sjukhuskuratorerna verkar i en konjunkturkänslig bransch. Samtliga berättare vittnar om den frustration sönderslitna kuratorsenheter väckte när neddragningar inom vården skulle realiseras. Varför drabbade nedskärningarna just kuratorsverksamheten så hårt? Vad säger detta om vårdens sätt att värdesätta olika insatser för patienterna? En faktor som säkert bidragit till neddragningarna är kuratorernas brist på auktorisation. Andra grupper inom vården är legitimerade, vilket stärker deras ställning. I minnesinsamlingen lyser emellertid kraven på legitimering med sin frånvaro. Boken är intressant och läsvärd, inte minst för den väcker så många frågor om makt, kön och identitet i efterkrigstidens Sverige.

Lars-Erik Hansen

EVA DYRSSEN

Ett liv i facetter

Stockholm: Instant Book AB, 2006, 182 s. illustr.

Eva Dyrssen (1910–2007) nedtecknade vid mogen ålder – 96 år fyllda – sina minnen. I förordet talar hon om sitt livs berg- och dalbana, en nog så adekvat benämning.

Som Eva Hallin föddes författarinnan på livets solsida. Fadern Axel Hallin var bankman och tilltänkt riksbankschef, senare liksom kusinen Eric Hallin utnämnd till kammarherre. Modern var näst äldsta syster till Ivar och Torsten Kreuger. Sina första år bodde hon med föräldrarna och en äldre bror i Stockholm och Paris men hennes paradis på jorden blev gården Norra Freberga i trakten av Motala, vilken familjen förvärvade 1914. Från tiden där erinrar hon sig livligt Ellen Key och Verner von Heidenstam, som var familjens umgängesvännar, liksom likaledes närboende prins Eugen. Sina första skolår tillbragte hon på Kungl. Slottet med prinsessan Ingrid och ytterligare sju jämnåriga flickor i klassen. Med sedermera drottning Ingrid var hon förenad i ömsesidigt trofast och lojal vänskap fram till hennes död.

Efter språkstudier i England och Frankrike utan klart utstakad livsväg och social praktik som morbror Ivars lillvärdinna i hans magnifika våning vid Villagatan i Stockholm drabbades hon liksom familjen i övrigt av den stora katastrofen: Ivar Kreugers död i Paris den 12 mars 1932. Paradisgården i Östergötland måste utrymmas med ett par dagars varsel. Fadern fick lämna sin befattning. Bekanta slutade hälsa. Eva fick nu inrikta sig på att skapa en egen framtid utan att kunna räkna med stöd från familjen. Närmast följde ett par års arbete i försäkringsbolag och ”välgörande insatser” i den s. k. Ingrid-klubben, vilken upplöstes sedan prinsessan Ingrid 1935 förenats med kronprins Frederik av Danmark. Innan året var slut hade hon själv förenats med en intendenturofficer och som Eva af Ugglas blev hon med två söner så småningom ”beredskapshustru” på Gotland med senare förflyttning till Linköping och Stockholm. För att bidra till familjens försörjning ägnade hon sig nu åt ett flertal yrkesaktiviteter såsom frökontroll, heminredning och försäljning av pulvermat men också åt framgångsrik barnboksproduktion.

Efter skilsmässa och nytt äktenskap 1953 med generalen och femkamparen Gustaf Dyrssen fick hon medfölja maken på vidsträckta resor inom och utom Europa, bl. a. som deltagare vid Internationella Olympiska Kommitténs olika begivenheter. Hon fick nu också tillfälle att utveckla de verksamheter, för vilka hon kanske blivit mest känd, nämligen skötsel och restaurering av ljuskronor, om vilket hon skrivit tre böcker och på vilket den aktuella bokens titel syftar, och uppfödning av Berner Sennen-hundar. I dessa sammanhang var hon in i det sista en utnyttjad auktoritet.

Om sin morbror Ivars död har Eva Dyrssen sin bestämda mening: det var mord, ej självmord. Onekligen råder kring denna händelse fortfarande stora oklarheter, delvis på grund av påtagliga brister i den primära polisutredningen och även i den senare handläggningen. Med Rolf Karlbom kan man nog fortfarande tala om "en svårlöst kriminalgåta". Vad som möjligen ytterligare försvårar en slutgiltig lösning av problemet mord eller självmord är den förekommande olyckliga sammankopplingen av dödssätt och juridisk skuld: de som bejakar Ivar Kreugers självmord anser oftast därmed också hans skuld bevisad under det att de som hävdar mord också uppfattar honom som skuldfri – och vice versa. Men dessa båda faktorer, dödssättet och skulden, behöver ju ej nödvändigtvis hänga samman. En svindlare kan mördas, en oförvitlig taga sig av daga. Eva Dyrssen yttrar sig starkt och förmodligen berättigt kritiskt om upplösningen av Kreugerkoncernen men däremot inte explicit i skuldfrågan. Man anar emellertid hennes uppfattning när hon tillönskar sin morbror upprättelse, "i himmelen så ock i historieböckerna". Ja, vem vet? Att domen i Högbroforsmålet mot hennes andre morbroder var orättfärdig lär väl knappast någon i dag bestrida. Lars-Erik Thunholm skrev om Torsten Kreu-

ger att han blev dömd för "ett brott som han icke hade begått och som dessutom inte var något brott".

Eva Dyrssens minnesbok utgör ingen kronologiskt sammanhållen livsskildring och ej heller en heltäckande sådan. Snarast är det fråga om en blandad rad av minnesbilder från ett ovanligt – och ovanligt långt – levnadslopp med dess dagar och skuggor. Med sina livfulla beskrivningar av talrika människomöten – dock att personregister dessvärre saknas – och med sina inblickar i sedan länge svunna miljöer erbjuder boken en personhistoriskt synnerligen intressant och stimulerande läsning.

S. Gunnar Edlund

CATHARINA ANDERSSON

Kloster och aristokrati. Nunnor, munkar och gåvor i det svenska samhället till 1300-talets mitt.

Göteborg: Historiska institutionen, Göteborgs universitet, 2006. 435 s.

I den nyligen framlagda historiska avhandlingen *Kloster och aristokrati. Nunnor, munkar och gåvor i det svenska samhället till 1300-talets mitt* studeras klosterväsendets funktion i det medeltida aristokratiska samhället. Här konstateras att klostren hörde hemma i den äldre gåvokulturen och att de bidrog till att upprätthålla den samhälleliga köns- och klassordningen. Studien bygger på bevarade uppgifter om ingift, varmed avses både klosterinträdet och den avgift i gods eller pengar som vanligen följde med. Istället för den gängse termen "ingiftsbrev" har författaren valt ordet "inträdesdiplom".

Recensioner

Nästan alla kända ingiftsbrev från tiden fram till 1300-talets mitt, ett hundratal,¹ gäller kvinnor, vilket gjort det lätt att få genusperspektiv på ämnet. Att en ung kvinna sattes i kloster betydde att hennes familj avstod från de sociala och ekonomiska fördelar som en dotters äktenskap i regel hade i äldre tid. Vidare att släkten, i dessa fall en frälsesläkt, för all framtid förlorade gods, som sannolikt togs från hennes arvslott och gavs i ingift. Men i ett samhälle där gåvor alltså spelade stor roll när det gällde sociala förbindelser och hierarkier inom aristokratin skall både egendomen och dottern ha uppfattats som gåva till klostret, ytterst till Gud, med betydande religiösa och sociala fördelar för familjen. Liksom andra slags gåvor till andliga institutioner gav gåvan givarna så kallat symboliskt kapital och stärkte familjens sociala anseende. Detta sägs vara den dåtida sociala strategin, och författaren avvisar en äldre föreställning om att man satte dottrarna i kloster främst av ekonomiska skäl eller för att de hade dåliga giftermålschanser.

Frånvaron av ingiftsbrev rörande blivande ordensbröder och munkar förklaras med att tidens unga adlingar hade andra ideal och samhällseliga val. Dessutom var i vårt land alla söner i en familj arvsberättigade, inte bara den äldste, de blev myndiga och hade försörjningsmöjligheter. Lockades ambitiösa ynglingar av ett andligt liv, var det sekulära kyrkolivet i domkapiteln onekligen att föredra framför det regeljära i klostren.

På det hela taget är det en bra och välskriven bok om ett krävande ämne och författarens resonemang är för det mesta kloka och kunniga men kunde med fördel ha komprimerats. Som alltid kan naturligtvis ett och annat diskuteras. Vad säger att det hela eller halva markland som ingiften ofta bestod av motsvarade det som dottern med tiden verkligen skulle ha fått ärva, om hon inte gått i kloster? Om godsinnahavet växte sedan hon lämnat familjen och världen, blev det rim-

ligen mer över till kvarvarande arvingar och vinst för släkten. Men uppgifter om jordpris och liknande borde ha sökts på bättre ställen än i den nu 67 år gamla boken *Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige* av Erik Lönnroth, som var de stora idéernas mästare men inte de små detaljernas. Utöver ingifterna för blivande noviser beaktas här också gåvor från änkor och äldre människor, som sökte sig till kloster och brödraskap. I dessa fall har det väl mer sällan varit frågan om inträde i själva klostergemenskapen och klausuren eller om ingift. Borde åtminstone inte en del av dem ha särbehandlats tydligare eller rent av utgått?²

Författaren avvisar med all rätt tanken att den stora skillnaden mellan könen vad gäller tillgången på ingiftsbrev skulle bero på att källmaterialet är ojämnt bevarat. Ränteklostret Varnhems säkert stora arkiv gick visserligen nästan helt förlorat genom brand 1513, men andra äldre lantklosters är rätt väl bevarade, så det råder ingen tvekan om att det har utfärdats få ingiftsbrev för blivande bröder och munkar. Dominikanerna och franciskanerna var dessutom förbjudna att ta emot och äga jord och pengar. Hur det än förhöll sig därmed i praktiken, så har några ingiftsbrev knappast utfärdats i dessa ordenshus och de var förhållandevis många. Eftersom det främst var ägorättshandlingar som sparades under medeltiden, har tiggarkonventen följaktligen inte haft några större arkiv för Gustav I att dra in till kronan, när de snabbt upplöstes vid reformationen. Tilläggas kan att ingiftsbrevet säkert ofta skrevs som mottagardiktamen i klostret ifråga, att mottagarna inte förväntades besegla och att det veterligen inte var brukligt att läsa upp sådana brev på tinget.

Medan författaren konstaterar att johanniterna hade dragningskraft på männen, sägs inget om svärdsriddarna och Tyska orden. Det finns skäl att tro att svenska stormän anslöt sig till andliga riddarordnar under korståg på andra sidan Östersjön. Tyska or-

den hade dessutom både ordenshus och egendomar i Sverige och måste ha haft fler inhemska medlemmar än bara den kände ordensriddaren Johan Elofsson.³ Å propos andliga ordnar är det trist att de felaktiga, förtyskade namnformerna cistercienser-orden m.fl. är så seglivade; de är faktiskt avskaffade redan i den hundra år gamla upplagan av *Nordisk familjebok*.

Författaren har lagt ned stort arbete på att identifiera personerna i de aktuella breven, medan ortnamnen ägnats mindre möda och i flesta fall egentligen kunde ha uteslutits. När det pålitliga verket *Äldre svenska frälseläkter* inte har kunnat utnyttjas, har hon olyckligtvis tillgripit *Svenska medeltidsvapen*, vars författare Jan Ranekes inte är genealog. Exempel på hur hon därvid blivit vilsledd erbjuder bröderna Nils och Ingevald Filipssöner, som möter redan på bokens första sida. De tillhörde inte Örnspärre-ätten och var inte söner till lagmannen Filip Ingevaldsson. Herr Ingevald var kyrkoherde och som sådan inte avsutten riddare, såsom påstås.⁴ Ifråga om personnamnen likaväl som ortnamnen hade de utkomna häften av verket *Det medeltida Sverige*, som inte alls beaktats, i många fall varit till stor nytta; dess redaktör Sigurd Rahmqvist är för övrigt historiker och inte kulturgeograf. Av allmänt intresse för läsarna kan också vara att *Ortnamnsregistret* med 3,7 miljoner skannade namnlappar på försök nu har lagts ut på nätet av Institutet för språk och folkminnen. Liksom delar av diplomatiets huvudkartotek skall detta naturligtvis tas för det rå- och arbetsmaterial som det är.

Birgitta Fritz

Noter

- 1 Det är inte Svenskt Diplomatarium som har hand om medeltidssamlingarna i Riksarkivet (jfr s. 18). Se *Riksarkivets beståndsoversikt* 1:1 (1996); nämnas kan att verket fullbordades i och med att band 8 (Enskilda arkiv) kom ut 2006.
- 2 Se F. Dovrings artikel i *Historisk tidskrift* 1953 och senast B. Franzén & J. Söderberg, "Svenska spannmålspriser under medeltiden i ett europeiskt perspektiv", *Historisk tidskrift* 2006:2, s. 189 ff.; B. Franzén, *Folkungatidens monetära system. Penningen mellan pest och patriarkat 1254–1370* (2006), passim.
- 3 Se J.-M. Maillefer, *Chevaliers et princes allemands en Suède et en Finlande à l'époque des Folkungar (1250–1363)*, (1999), s. 74 ff.
- 4 *Äldre svenska frälseläkter* II:1 (2001), s. 119 ff. För identifiering av riddaren Peter Ragnvaldsson, se s. 65 f.

PETRA PAKKANEN

August Myhrberg and North-European Philhellenism. Building the Myth of a Hero.

Helsingfors: Foundation of the Finnish Institute of Athens, 2006. 260 s., illustr.

Den moderna filhellenismen var en romantisk rörelse till stöd för det grekiska frihetskriget, som inleddes på 1820-talet. Grekland hade då varit under turkiskt styre (osmanska riket) i mer än 350 år. Den 25 mars 1821 utbröt ett grekiskt uppror på Peloponnesos. Turkarna slog tillbaka och åstadkom blodiga massakrer på ön Chios 1822. En storm av indignation svepte över Europa, resulterande i en vida spridd solidaritetsrörelse. Intellekтуella celebriteter deltog: Lord Byron (som avled i Grekland 1824, dock av feber och inte i strid), Percy Bysshe Shelley, Johann Wolfgang von Goethe och senare Victor Hugo. Den grekiske ärkebiskopen Germanos bönföll Europa om att hjälpa grekerna som en ersättning för det antika grekiska kulturella arv som européerna så länge hade kunnat utnyttja. Att 1800-talets grekiska folk snarare var en blandning av hellener, albaner, romare och slaviska folk förbigicks med tystnad. Myten om grekerna blev en del av den växande nationella våg som under 1800-talet skulle omforma Europa.

Stödet till den grekiska självständighetskampen hade olika bevekelsegrunder: kristendomens heliga kamp mot det "barbariska" islam, nationell självständighet och frihet i en liberal kontext, eller helt enkelt äventyrlust. Samtidigt utgjorde liberalism, nationalism och republikanism påtagliga hot mot det stats-system, den heliga alliansen, som skapats av furst Metternich efter Napoleonkrigen. För den ortodoxa

ryska regimen var kriget av religiös karaktär, inte ett krig för politisk frigörelse.

Det var inte enbart kända författare som engagerade sig för Grekland. Från olika delar av Europa, och Amerika, reste mer än 1 000 frivilliga för att delta i självständighetskampen. Bland dem fanns tio svenskar och två finländare. En av dem var August Maximilian Myhrberg (1797–1867), född i Finland (då ännu en del av det svenska riket), senare student i Uppsala och under några år ämbetsman i Sverige. Myhrberg reste till Grekland för första gången 1824 och kan också ha deltagit i det spanska frihetskriget innan dess, möjligen också i Polen efter sin grekiska tjänstgöring. Åtminstone uppger texten på hans gravsten på Johannes kyrkogård i Stockholm att Grekland, Polen och Spanien har bevittnat hans mod. Men monumentet ska snarare ses som ett element i mytbildningen, än ett historiskt belägg om hans livsbana.

I sin bok rekonstruerar Petra Pakkanen inte bara Myhrbergs liv, mer intressant är hennes resonemang om varför hans biografi utformades på det sätt som skedde och varför skilda grupper har använt sig av myten om Myhrberg. Hans liv utnyttjades för Finlands eget nationsbyggande. Det fanns ett behov av exemplariska män som hade stridit för stora idéer, framför allt för friheten, skriver Pakkanen i inledningen (s.vii).

Två perspektiv blir centrala i studien av berättelserna kring Myhrberg: 1) Ett folkloristiskt angreppssätt, genom att identifiera de små beståndsdelarna i sagorna, motiv och sagotyper klarläggs förbindelsen till folksagorna generellt. 2) Myhrbergs uppfostrande roll, genom referenser till moraliska och etiska normer snarare än till historiska processer.

Genom att analysera berättelserna visar Pakkanen hur traditionella element av hjältemod knyts till Myhrberg: skicklighet, djärvhet och mirakulösa

räddningar från döden likaväl som översinnliga för-
 aningar om överlevnad. Myhrbergs bedrifter är nat-
 urligtvis överdrivna. Så till exempel är beskrivningen
 av hans hjältemodiga insats vid slaget om Akropolis
 utförlig, trots att vi idag vet att han överhuvudtaget
 inte deltog i dessa strider.

Ett viktigt inslag i myten är också hans enkla liv
 efter kriget när han var bosatt i Paris. Det förhindra-
 de inte att han var djupt respekterad inom alla sam-
 hällslager. Hans vänskap med berömda militära leda-
 re i Grekland och Frankrike är samtidigt starkt över-
 drivna. Det gäller också i viss utsträckning hans
 påstådda bitterhet mot de grekiska myndigheterna
 efter frigörelsen. Myhrberg behandlades inte annor-
 lunda än andra frivilliga.

År 1855 ville Myhrberg återvända till Finland efter
 att under några år ha tjänstgjort som ämbetsman i
 den svenska västindiska kolonin S:t Barthélemy. På
 grund av sin aktivitet för den polska frihetskampen
 var han inte välkommen. Detta speglar spänningen
 mellan en inhemsk konservativ finsk nationalism och
 en liberal och romantisk kamp för frihet utanför Fin-
 land, i Europa. Tsar Alexander II:s mer liberala kurs
 medförde dock att greppet om Finland avtog och
 Myhrberg, eller snarare myten om honom, blev en
 central symbol för moderat finsk nationalism, en rö-
 relse som också kunde tjäna tsarens syften gentemot
 Sverige.

Pakkanen urskiljer tre perioder när myten om
 Myhrberg var betydelsefull: 1) På 1820-talet framstod
 han som en idealiserad frihetshjälte för studenterna i
 Åbo och Uppsala. 2) På 1840-talet var han en både
 romantisk och politisk symbol för det nationella upp-
 vaknandet i Finland. 3) Från 1860-talet bidrog han
 som moderat liberal till nationsbyggandet. Nu var
 emellertid den förre soldaten avväpnad, snarare var
 han en symbol för fredliga reformer än en stridsman
 på barrikader och i frihetskrig.

Berättelserna om Myhrberg illustrerar de värden
 en nyfödd nation ville inympa i sina medborgare.
 Den romantiske hjälten Myhrberg hade transforme-
 rats till en lugn liberal som föredrog fredliga reformer.
 På så sätt symboliserade också myterna om Myhrberg
 den finska självbilden.

The biography of Myhrberg can be seen as an
 example of the representative narrative in which
 the changes in the development of a nation,
 from national awakening to the compromising
 and compliant but determined path towards
 freedom, were presented to everybody. (s. 192).

Pakkanens undersökning är noggrannt genomförd.
 Genom att använda det folkloristiska perspektivet il-
 lustrerar hon en mer sällan uppmärksammas förbin-
 delse mellan den klassiska källkritiken och moderna
 analyser av myter och konstruktioner av berättelser.
 Att litterära genrer och deras konsekvenser för histo-
 rieskrivandet uppmärksammas kan i viss mån tolkas
 som en återkomst för metoder ursprungligen intro-
 ducerade av positivistiskt anstrukna historiker som
 Curt Weibull and Lauritz Weibull vid 1900-talets
 början. Litterära texter ska behandlas med stor försik-
 tighet. Ofta berättar de mer om författarens intention-
 er och tolkning än om de beskrivna personerna. Å
 andra sidan har också dessa legendariska historiker,
 och deras efterföljare, skapat sina egna myter – men
 kanske inte så fantasifulla som de som Myhrbergs
 lärjungar åstadkom.

Torbjörn Nilsson

Personhistoriska nyheter

Biografin som vetenskaplig metod

Idrottshistoriska seminariet vid historiska institutionen i Stockholm diskuterade vid ett seminarium den 6 december 2006 den biografiska genren, särskilt utifrån det idrottshistoriska området. Inledningar hölls av professorerna Jarl Torbacke och Jan Lindroth samt fil dr Rolf Haslum. Den senare disputerade 2006 på en avhandling om Torsten Tegnér (se recensionsavdelningen i detta nummer).

Att vetenskapligt hållna biografier inom det idrottshistoriska fältet stöter på liknande problem, och liknande möjligheter, som biografier på andra områden föreföll tydligt. Balansen mellan individen och omgivningen, graden av psykologisering, heltäckande livsskildringar eller tematiska studier samt vilka som anses kvalificerade för att biograferas var några av frågorna som seminariet tog upp i diskussionen.

Ny konferensantologi

Biografikonferensen "Med livet som insats" som hölls den 8 november 2005 i Lund (se PHT 2/2005) har nu resulterat i en antologi. Förutom de olika föredrag som hölls innehåller *Med livet som insats: Biografin som humanistisk genre* en del andra texter om den vetenskapliga biografen. Bokens redaktörer är historiedoktoranderna i Lund Henrik Rosengren och Johan Östling.

Nya avhandlingar

Therese Andersson, *Beauty box – Filmstjärnor och skönhetskultur i det tidiga 1900-talets Sverige*. Filmvetenskap, Stockholms universitet, 2006.

Lenita Freidervall, *Vägen till Varannan damernas. Om kvinnorepresentation, kvotering och kandidaturval i svensk politik 1970–2002*. Statsvetenskap, Stockholms universitet, 2006.

Litteratur som skickats till PHT

Vitterhetsakademien har gett ut skriften *Familjen Rettig och donationerna till Kungl. Vitterhetsakademien*, Stockholm 2006. Författare är Kristina Franzen som skildrar släkten Rettig samt framför allt donationen från Herbert och Ing-Marie Rettig och hur denna förvaltades. Skriften är också rikligt illustrerad.

*

Föreningen Jönköpingspojarna i Stockholm har publicerat en skrift med samma titel om föreningens första 75 år, tiden 1928–2003. Författare är Karl Erik Rosén, hedersledamot i föreningen som bildades av före detta elever vid Jönköpings högre allmänna läroverk 1928.

*

Hallands regementes och Hallandsbrigadens Kamratförening Stockholmsavdelningen har gett ut en skrift om sin historia för perioden 1947–2004. Författare är Karl Erik Rosén. Skriften innehåller både skildringar av föreningens verksamhet och personuppgifter om dess medlemmar.

*

En annan tid. Kramforsdisponenten Paul Burchardts minnen. Boken består av den dagbok om tiden fram till 1907 som Burchardt började att skriva 1911, uppenbarligen med stöd av samtida anteckningar. Burchardt var född i Kristiania (Oslo) 1856 och avled 1931. Genom släktens försorg har nu Thomas Halvorsen gett ut dagböckerna som främst behandlar

Burchardts långa verksamhet i Kramfors. Kontakt med författaren via inga.halvorsen@swipnet.se

*

Under större delen av 1800-talet fanns på Östermalm i Stockholm en skola för veterinärer, Veterinärinrättningen. Dess historia skildras av kulturhistorikern Hans Blomqvist i *Veterinärinrättningen i Stockholm 1821–1880*, Stockholm 2006. Boken är utgiven av Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien och bygger delvis på ett opublicerat manuskript av veterinärhistorikern Ivar Dyrendahl (1918–2006).

*

Även om namnet Knut Brodin är ganska okänt har de flesta som barn sjungit några av hans melodier: "Herr Gurka", "Krakel Spektakel" eller "Det var så roligt ...". Brodin levde åren 1898–1986 och var verksam som konsertpianist och sedermera som musiklärare för barn. Om denne mans verksamhet och synpunkter på musik och andra ämnen har musikvetaren Laila Barkefors i Göteborg skrivit en biografi, *Knut Brodin – musik som livsämne*, Stockholm 2006. Boken ingår i Skrifter utgivna av Svenska barnboksinstitutet, nr 91.

Övrig litteratur

Claes Arvidsson, *Olof Palme. Med verkligheten som fiende*, Timbro, Stockholm 2007.

Tidskrifter

Historisk tidskrift ägnar nr 4/2006 åt temat bönder i ett nordiskt perspektiv. En rad artiklar tar upp ämnen som bönder i politiken under 1600–1700- respektive 1800-talet, bilden av bonden, kvinnan och de kyrkliga hierarkierna mm.

Medarbetare i detta nummer

Örjan Appelqvist

Född 1947. Fil. dr. och universitetslektor i ekonomisk historia. Disputerade 2000 vid Stockholms universitet på avhandlingen *Bruten Brygga. Gunnar Myrdal och Sveriges ekonomiska efterkrigspolitik 1943–1947*. Skriver på en komparativ studie av nationella projekt efter 1945: *National projects, European choices: Sweden, France and Great Britain 1945–1950*.

Johan Östling

Född 1978. Doktorand i historia vid Lunds universitet. I sin kommande avhandling analyserar han kollektiva erfarenheter av nazismen i andra världskrigets kölvatten. Vetenskapliga och kulturessäistiska artiklar, bland annat i *Historisk tidskrift*, *Svenska Dagbladet* och *Axess*. Utgav 2007 tillsammans med Henrik Rosengren antologin *Med livet som insats: Biografen som humanistisk genre*.

Henrik Höjer

Född 1968. Fil. dr. i historia. Disputerade 2001 på avhandlingen *Svenska siffror* vid Uppsala universitet. Utger i september en biografi om Carl af Forsell med titeln *Sveriges argaste liberal*. Arbetar som redaktör på *Forskning och Framsteg*.

Johan Enegren

Född 1952. Jur. och fil. kand. Artikeln utgör en bearbetning av en 60-poängsuppsats i historia, framlagd vid Stockholms universitet i december 2004.

Roger Andersson

Född 1957. Docent i nordiska språk vid Stockholms universitet. Disputerade 1993 på avhandlingen *Postillor och predikan*. Arbetar sedan 1996 som redaktör vid Svenskt Diplomatarium, Riksarkivet. Ledamot av Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia.

Jenny Björkman

Född 1971. Fil. dr. i historia. Disputerade 2001 vid Uppsala universitet på avhandlingen *Vård för samhällets bästa. Debatten om tvångsvård i svensk lagstiftning 1850–1970*. Forskar om 1900-talets experter och sociala ingenjörer vid Samtidshistoriska institutet, Södertörns högskola. Vik. redaktör vid *Forskning och Framsteg*.

Olof Hägerstrand

Född 1942. Disputerade 1995 i idé- och lärdomshistoria vid Uppsala universitet på avhandlingen *"Juntan" som realitet och hörsägen. Makt och opinioner kring Uppsala universitet under 1790-talet*. Under många år redaktör och medarbetare i kulturtidskrifter. Redaktör för *PHT* 1998–2005.

Ulf Hamilton

Född 1944. Fil. dr. i historia vid Stockholms universitet 1997 på avhandlingen *Teknik på bönders villkor. De tekniska och politiska aktörernas inflytande på den statreglerade tekniska förändringen i Sverige 1806–1972*. Intendent vid Nordiska museet. Har publicerat flera artiklar om idrotts- och personhistoria.

- Fredrik Eriksson* Född 1971. Fil. dr. i historia 2004 med avhandlingen *Det reglerade undantaget. Högers jordbrukspolitik 1904–2004*. Verksam som forskare vid Samtidshistoriska institutet, Södertörns högskola, studerar bland annat agrara rörelser i Östersjöområdet.
- Christer Ericson* Född 1948. Docent i historia vid Mälardalens högskola. Disputerade i historia vid Stockholms universitet år 1997 med avhandlingen *Vi är alla delar av samma familj – patron, makten och folket*. Har därefter medverkat i forskningsprojektet *Högern 1904–2004. Moderniseringens vän eller fiende?* Utgav 2005 boken *Fotboll, bandy och makt*.
- Torbjörn Nilsson* Född 1954. Docent i historia, forskare vid Samtidshistoriska institutet, Södertörns högskola. Utgav 2004 *Mellan arv och utopi. Moderata vägval under hundra år, 1904–2004*. Arbetade inom det svensk-norska Projekt 1905 i samband med hundraårsminnet av unionsupplösningen. Redaktör för *PHT* sedan 2005.
- Åke Lilliestam* Född 1925. Fil. dr. i idé- och lärdomshistoria, 1:e bibliotekarie vid KB, överbibliotekarie vid Karolinska institutet 1986–1990. Redaktör för *PHT* 1973–1980.
- Lars Ericson Wolke* Född 1957. Professor i krigsvetenskap vid Försvarshögskolan i Stockholm. Militärhistoriker och författare till en rad vetenskapliga och populärhistoriska verk. Senast biografien *Johan III* och som medförfattare till *Trettioåriga kriget (Europa i brand 1618–1648)*.
- Marianne Hatje* Född 1974. Fil. mag. i historia vid Stockholms universitet. Arbetar som arkivarie vid Arbetsmiljöverket.
- Gunnar S. Edlund* Född 1930. Tidigare överläkare vid Danderyds sjukhus. Har under årens lopp medverkat med recensioner i *PHT* och därutöver i bl.a. *Läkartidningen*, *Nya Wermlands-Tidningen* och *Fritt Militärt Forum*.
- Rune Bokholm* Född 1932. Disputerade 1995 i historia vid Lunds universitet på avhandlingen *Städernas handlingsfrihet. En studie av expansionskedet 1900–1930*. Har därefter skrivit om nazismen och andra världskriget, bl.a. om antinazistiska Tisdagsklubben.
- Lars-Erik Hansen* Född 1962. Disputerade i historia 2001 vid Stockholms universitet på avhandlingen *Jämlikhet eller valfrihet. En studie av den svenska invandrapolitikens framväxt 1920–1976*. Ansvarig för TAM-Arkivs verksamhet.
- Birgitta Fritz* Född 1935. Docent i historia vid Stockholms Universitet och förutvarande huvudredaktör för *Svenskt Diplomatarium*, Riksarkivet. Disputerade 1972 på avhandlingen *Hus, land och län. Förvaltningen i Sverige 1250–1434*. Har senast (tillsammans med Lars Elfving) utgett *Den stora kyrkofesten för Sankta Katarina i Vadstena år 1489* (2004).

Artiklar

<i>Örjan Appelqvist</i>	Den dolda duellen. Myrdals och Hammarskjölds sammanflätade karriärer.	7
<i>Johan Östling</i>	Fallet Wittenberg. Nazismen som stigma i den svenska efterkrigskulturen.	33
<i>Henrik Höjer</i>	Kartläggare och konkurrenter. Akrell och Forsell på statistikens fält under 1800-talet.	45
<i>Johan Enegren</i>	Carl Tersmeden och hans sociala nätverk.	56
<i>Roger Andersson</i>	Sönderskuret pergamentsbrev berättar om Bo Jonssons jordinnehav i Spånga socken.	73

Recensioner

<i>Yvonne Hirdman</i>	Det tänkande hjärtat. Boken om Alva Myrdal.	79
<i>Per Wästberg</i>	De hemliga rummen. En memoar.	82
<i>Per Svensson</i>	Han som aldrig fick bli kung. Berättelsen om Carl XVI Gustafs pappa.	84
<i>Jozef Lewandowski</i>	Knutpunkt Stockholm. Den polska motståndsrörelsens svenska förbindelser från september 1939 till juli 1942.	86
<i>Tomas Matti</i>	Professionella patriarker – Svenska storföretagsledares ideal, praktik och professionaliseringsprocess 1910–1945.	89
<i>Mats Wiklund</i>	En av oss? En bok om Fredrik Reinfeldt.	91
<i>Carl Uggle</i>	Staffan Burenstam Linder – den visionära handlingsmanniskan.	93
<i>Carl Johan Åberg</i>	Berättelser från 1900-talet.	95
<i>Rolf Haslum</i>	Idrott, borgerlig folkfostran och frihet. Torsten Tegnér som opinionsbildare 1930–1960.	98
<i>Birger Steckzén</i>	Personliga minnen från det svenska arkivväsendet. Meddelanden från Krigsarkivet.	100
<i>Johan Perwe</i>	Bombprästen. Erik Perwe på uppdrag i Berlin under andra världskriget.	102
<i>Jan Häll</i>	Vägen till landet som icke är: En essä om Edith Södergran och Rudolf Steiner.	104
<i>Henrik Karlsson</i>	Det fruktade märket. Wilhelm Peterson-Berger, antisemitismen och antinazismen.	107
<i>Bengt Olof Engström</i>	Orwar Eriksson, Lennart Hedwall & Henrik Karlsson Wilhelm Peterson-Berger. En vägvisare.	111
<i>Björn Sahlin</i>	"Det bästa fallet i min praktik". Om Poul Bjerres roll i Amelie Posses liv och författarskap.	113
<i>Berit Eshjörnsson & Annelie Johansson</i>	Från social fixare till psykosocial expert: Kuratorer berättar.	114
<i>Eva Dyrssen</i>	Ett liv i facetter.	117
<i>Catharina Andersson</i>	Kloster och aristokrati. Nunnor, munkar och gåvor i det svenska samhället till 1300-talets mitt.	118
<i>Petra Pakkanen</i>	August Myhrberg and North-European Philhellenism. Building the Myth of a Hero.	121